

Discussiones Neogradienses

Élet a birtokon

Discussiones Neogradienses 13.

DISCUSSIONES NEOGRADIENSES 13.
ÉLET A BIRTOKON

Szerkesztette:

Dr. Szirácsik Éva

Olvasószerkesztő:

Szabóné Tőssér Anett

Angol rezümé:

Tátrai Emese, Dr. Lukács Gábor, Dr. Tarkó Ilona

Borítóterv:

Birkás Babett, Moravszki András

Nyomdai előkészítés:

Moravszki András

Készült a Nógrád Print Kft. gondozásában

Felelős: ügyvezető

Kiadja a Dornyay Béla Múzeum

Felelős kiadó: Dr. Szirácsik Éva múzeumigazgató

HU ISSN 0236-7041

ISBN 978-615-5284-02-1

Salgótarján, 2013

TARTALOMJEGYZÉK/CONTENTS

Balaton Petra

- Élet a szász kisbirtokon a 20. század elején 9
- Life on a Transylvanian Saxon Smallholding at the Beginning of the 20th Century

Czeplédi Noémi

- Karrier és magánélet. Az uradalmi ügyész hétköznapijai Gödöllőn 29
- Estates, Landowners, The Right of the Sword. On Research Opportunities of Ius Gladii in the Feudal Age

Fülöp Éva Mária

- Konvenciók alkalmazottak a bencés rendi birtokokon a jobbágyfelszabadítást követően 37
- Contract Labourers on the Estates of the Benedictine Congregation in Hungary After the Abolishment of Serfdom

Lukács Gábor – Tóth Éva

- Szendrey Ignác, a Festeticsek ispánja 57
- Ignác Szendrey, Bailiff of the Festetics

Demeter Zsófia

- Az agg tábornok és az ifjú hadsereg - A természeti és az épített léttér átalakítása az enyingi Batthyány-uradalomban 69
- 'The Veteran General and the Juvenile Army' - Modernization of the Natural and Built Environment in the Enying Estate of the Batthyány Family

Tarkó Ilona

- A sarcgyűjtés jelentősége és feltételei a Batthyány birtokokon a 16–17. században 87
- The Importance and Conditions of Ransom Collection on the Batthyány Estates in the 16-17th Centuries

Ulrich Attila

- Jobbágyi adóterhek és munkakötelezettség a Szepesi Kamara által elkobzott uradalmakban 1670–74 között 107
- Tax Burdens and Labour Services of Serfs in Several Estates Confiscated by the Szepes Chamber Between 1670–74

Illik Péter

- Egy falu történetének vetületei: Kóny a 17. században 139
- Aspects of the History of a Village: Kóny in the 17th Century 1

Kaposi Zoltán

- A Dráván túli ludbregi uradalom gazdasági rendszerének változásai a 18–19. században..... 145
- Developments in the Area and Economy of the Estate of Ludbreg (1746-1918)

B. Gál Edit

- Új élet a birtokokon. Orczy gazdaságok Heves és Külső-Szolnok vármegyében a 18. század első felében 167
- The Estates of István Orczy in Heves County in the Early 18th Century

Szirácsik Éva

- Gazdálkodás a természetbeniekkel a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1726–1731)..... 193
- Farming In-kinds on the Nógrád County Centred Estates of the Kohárys (1726–1731)

Hegedűs István

- „Ami köztudott az igaz is?” Gróf Andrassy Dénes birtokainak statisztikai vizsgálata gazdacímtárak segítségével 219
- „Is „What everybody knows” really true?” A Statistical Analysis of the Estates of Count Dénes Andrassy with the Help of the Registers of Landowners

A KÖTET MUNKATÁRSAI**Dr. Balaton Petra**

Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest

Dr. B. Gál Edit

Mátra Múzeum, Gyöngyös

Dr. Czeglédi Noémi

Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő

Dr. Demeter Zsófia

Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár

Dr. Fülöp Éva Mária

Kuny Domokos Múzeum, Tata

Hegedús István PhD. hallg.

Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskola, Eger

Dr. Illik Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba

Dr. Kaposi Zoltán

Pécsi Tudományegyetem KTK, Pécs

Dr. Lukács Gábor

Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

Dr. Szirácsik Éva

Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján

Dr. Tarkó Ilona

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba

Tóth Éva

Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

Dr. Ulrich Attila

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza

ÉLET AZ ERDÉLYI SZÁSZ KISBIRTOKON A 20. SZÁZAD ELEJÉN

BALATON PETRA

Az erdélyi szászok mezőgazdaságára az 1910-es években sokan úgy tekintettek, mint a mezőgazdaság átalakításának mintájára. Különösen az Erdély délkeleti csücskében fekvő Barcaság volt fejlett és polgárosult vidéke a történelmi Magyarországnak, a gazdasági mutatók a kisalföldi és dunántúli fejlettséggel versenyeztek. Nagy Mariann a Kárpát-medence régióinak gazdasági elemzésével, a természetföldrajzi és a birtokviszonyok bemutatásával, valamint a korabeli mezőgazdasági és egyéb statisztikák elemzésével rámutatott arra, hogy a *humán erőforrások minősége*, tehát a munkakultúra, a munkaerő színvonala ellensúlyozni tudta a *hátrányos földrajzi adottságokat*.¹ Az európai viszonylatban is jelentős barcasági gazdasági és kulturális fejlettség hátterében egy közel 60 éves tudatos, nagyrészt önerőből zajló szász gazdaságfejlesztő program állt, amely a Raiffeisen-típusú hitelszövetkezeti központra, az evangélikus egyházközségekre és a vidéki járási gazdasági egyesületekre támaszkodott. Így lett a Barcasági-medence² az elmaradott erdélyi gazdasági viszonyok közepette példaértékű a magyar és székely gazdák számára.

A korabeli közgazdasági irodalom, a statisztikai adatok³ mellett a barcasági szász gazdálkodás fejlettségéről egy elhanyagolt forrástípus dokumentumai, az

¹ NAGY, 2003. 174–175., 389–390.

² A Barcasági hegyi medence az Olt nagy déli kanyarulata és a dél-erdélyi havasok között terül el. A szászok a 13. század elején kapták királyi adományul a területet és építették fel Brassó városát, valamint a környező 13 községet: Botfalu, Hőltövény, Szászhermány, Földvár, Keresztényfalva, Magyaros, Szentpéter, Rozsnyó, Veresmart, Prázsmár, Vidombák, Volkány, Feketehalom. A románság a 13. század végén jelent meg, a magyarság a Brassótól keletre fekvő Hétfaluban, illetve a medence nyugati és északi peremén Barcaújfalu, Krizba és Apáca községekben lakik (Tizfalu).

³ A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I.; NAGY, 2003.; Éber, 1905. 160–175. Az Erdélyi Gazdasági Egylet (EGE) 700 község mezőgazdasági és népességekörülményit vizsgálta meg kérdőívek alapján 1902-ben. A kérdések a lakóházra, a ruházatkódásra és a táplálkozásra vonatkoztak. Szászföldön többek között a barcasági viszonyokat is felmérték, amely érdekes adalékkal szolgálnak a témával kapcsolatban.

ún. gazdasági tanulmányutak is tanúskodnak: a szász községekbe látogató székel, magyar gazdák saját szemmel győződhetek meg az okszerű gazdálkodásról és a kulturális eredményekről. A kirándulások hozzájárulhattak a zárt, introvertált szász társadalom és politikai kapcsolatok enyhüléséhez is.

Darányi Ignác (1895–1903 és 1906–1910 közötti) földművelésügyi miniszter politikájában nagy súlyt helyezett a falusi, mezőgazdasági lakosság felvilágosításában meghatározó szerepet játszó kiskgazdák, néptanítók és lelkészek ismereteinek gyarapítására, ezért rendszeresen tanulmányutakat szervezett számukra, ahol fejlett mintagazdaságokat (elsősorban a gödöllői koronauradalmat és annak kísérleti telepeit) néztek meg. Erdélyben az algyógyi Kun Kocsárd földműves iskola tangazdaságába 1905-től szerveztek tanulmányutakat,⁴ 1908 közepétől pedig 60–80 tagú csoportok keresték fel a fejlett szász (elsősorban barcasági) településeket, ahol az okszerű gazdálkodás minden elemét és eredményét személyesen is megismerhették, tapasztalhatták.⁵ A szervező a Földművelésügyi Minisztérium miniszteri kirendeltségének udvarhelyi megbízottja, Dorner Béla gazdasági szakember volt.

A miniszteri kirendeltség éves jelentései és a szórványosan fennmaradt levéltári források 1911-ig megyei szinten részletezték a kirándulásokat, a részt vevő gazdakörök, községek nevét, számát és a költségeket. Az első évben két csoportban 200 udvarhelyi és háromszéki székel kiskgazda tanulmányozta a Brassó megyei szász községek gazdálkodását,⁶ 1909 augusztusában Kisküküllő és Udvarhely megyéből 217-en, szeptemberben 100–150 háromszéki gazda utazott a Barcaságba, illetve 90 gazda külön tanulmányút keretében a botfalusi cukorgyárat tekintette

⁴ Az algyógyi földművesiskola gróf Kun Kocsárd adományának köszönhetően jött létre, aki 1890-ben 2190 holdas birtokát adományozta székel telepítés céljára az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) számára. Az egyesület a telepítés helyett földművesiskolát épített 1891 őszén, jórészt a Földművelésügyi Minisztérium költségén, amelyet az adományozóról neveztek el. Az iskola állami kezelésben állt, Gáspár József igazgató szakképzettségének köszönhetően mintagazdasággá fejlődött, és 1891-től évente mintegy 60 székel fiú elméleti és gyakorlati képzésben tanulta a gazdaság és tűzoltás minden ágát egy-egy éves tanfolyam keretében. Az intézmény minden évben külön tanfolyamokat is tartott tanítók, gazdák stb. számára. Az intézetnek a századfordulón 9 község határában 1752,1029 kataszteri hold birtoka volt, amelyet rendszeresen látogattak tapasztalatszerzés céljából. SZÁSZ, 1986. III. kötet. 1638.; SzV, 2. (1906) 16(90):483–484. (1906. aug. 19.); MOL K 184 1911. 112. t. 19448/1905. A kirendeltség felterjesztése Torda-Aranyos megyei gazdakörök Algyógyra történő tanulmányútjának segélyezése tárgyában.

⁵ MOL K 184–112–19 052/1908. A kirendeltség 1908. jan. 22-i 339. sz. felterjesztése az FM-hez.

⁶ SzV, 2. (1906) 16(90):480–484. (aug. 19.); DORNER, 1910. 95–114.

meg.⁷ 1910-ben a kirendeltségi beszámoló 392 gazdáról, a minisztériumi jelentés 12 tanulmányi kirándulásról és 562 résztvevőről, a levéltári források a rendelkezésre álló 6000 K hitelkeretből utazó 745 kirándulóról tesznek említést. 1910-ben különösen azok a gazdák vettek részt a kirándulásokon, akik eddig még nem jártak ilyeneken. 1911-től a nyári és kora őszi hónapok mellett már télen is szerveztek kirándulásokat az istállózás és a helyes takarmányozás tanulmányozása céljából, 8000 K hitelkeretből. 1911-ben 6 gazdasági tanulmányútról és 372 résztvevőről van adatunk.⁸

Dorner a kirándulások hatására írta meg az erdélyi szász gazdasági és társadalmi berendezkedést, mentalitást bemutató szakkönyvét, amelyet érdekes anekdotákkal, egyedülálló fényképekkel színesített.⁹ Czirmes Bálint gazdasági szaktanár pedig az ő felkérésére készített részletes beszámolót az 1908. augusztus 15–17. közötti kirándulásról, érzékletesen bemutatva a rendkívül fejlett szász gazdasági viszonyokat.¹⁰ Puskás Gergely dicsőszentmártoni plébános, a Kis-Küküllő című folyóirat felelős szerkesztője 47 Kisküküllő megyei gazda 1909. augusztus 2–4-i kirándulását örökítette meg írásában. Az okszerű gazdálkodás tanulmányozása mellett a népismereti, a pszichológiai, a társadalmi és a politikai tapasztalatok gyűjtését is fontosnak tartotta. A beszámolóban – szörényvidéken lakva – nagy hangsúlyt kapott a szász-magyar nemzetiségi kapcsolat és az esetleges nemzeti-ségi konfliktusok megoldásának lehetősége.¹¹

Annak ellenére, hogy a gazdasági tanulmányutak eredményei vitathatatlanok, történeti feldolgozottsága hiányos. Kósa László a barcasági szász gazdasági, társadalmi fejlődés és urbanizációs fok ismertetése kapcsán annak elsősorban Székelyföld legnyugatibb és legfejlettebb területére, Háromszék megyére kisugárzó hatását emeli ki.¹² Szász Zoltán Erdély történeti szintézisében utal a tanulmány-

⁷ Jelentés: MK 1909. 161–162.; Jelentés: FM 1909. 66.; *UH*, 12. (1909) 43:3. (okt. 24.), MOL K 184–112–55072 (46779/1910). A kirendeltség 1910. május 1-jei 2392. sz. felterjesztése az FM-hoz; (42246/1909) A kirendeltség 1909. március 29-i, 2052. sz. felterjesztése a FM-hoz. A minisztérium 1909. május 25-én a 42246/IXA-1. sz. rendelettel engedélyezte a tanulmányutakat.

⁸ JELENTÉS, 1912. MOL K 184–112–55072/1911. A kirendeltség 1911. május 18-i 2694. sz. felterjesztése a FM-hoz.

⁹ DORNER, 1910.

¹⁰ DORNER, 1910. 95–114. Az udvarhelyi gazdák 1908. évi gazdasági tanulmányútját Róth András Lajos kivonatossan ismertette 1994-ben: RÓTH, 1994.

¹¹ PUSKÁS, 1909; A települések a következők voltak: Dicsőszentmárton, Ádámos, Dombó, Völcs, Mikefalva, Egrestő, Bonyha, Héderfája, Pócsfalva, Désfalva, Vámosgálfalva, Szőkefalva, Magyarsáros, Boldogfalva, Balavásár, Nagykend, Kiskend, Felsőbajom, Marosugra, Buzásbese, Radnót, Pipe, Magyarpéterfalva.

¹² Dorner Béla udvarhelyi miniszteri megbízott vezette székely (helytelenül háromszéki) gazdák tanulmányi látogatásait emelte ki. KÓSA, 1998. 307–308.

utak szervezésére,¹³ Balázsi Dénes a Homoród-menti szövetkezeti élet ismertetésekor már konkrét példákkal mutatta be a gazdakörök által szervezett tanulmányi kirándulásokat és azok hatásait.¹⁴

Jelen tanulmány a gazdasági tanulmányutak tapasztalataira építve mutatja be az okszerű barcasági szász gazdálkodás kialakulását és összetevőit.

A SZÁSZ GAZDASÁGFEJLESZTŐ PROGRAM

A zárt, strukturálisan szilárd, konzervatív, tradicionális berendezkedésű szász közösségek magas szintű nemzeti-etnikai tartalmú kultúrát hoztak létre a 19. század végére.¹⁵

Néhány évtizeddel korábban a szász falvak és parasztbirtokosok ugyanazokkal a problémákkal küzdöttek, mint általában magyarországi társaik: a tagosítatlan kis- és középbirtokok gazdálkodási formája a legritkább esetben volt fejlettebb a háromnyomásos művelésnél; a mezőgazdasági gépek száma elenyésző volt; a hitelhiány és uzsorarendszer hátráltatta a modernizációt.¹⁶ Szászföldön az 5–20 holdas kisbirtokok dominanciája érvényesült, a 100 hold alatti gazdaságok a szántóföld területének 90%-át birtokolták 1913-ban.

A szász földbirtokszerkezetre jellemző volt a nagyméretű közös birtok, amely a politikai vagy az egyházközösségé volt (arányuk 38% volt az 1880-as években). Az osztatlan községi közbirtokból (általában erdő, rét, legelő) – amelyet a községi hatóság kezelt – mindenki részesedett, haszonvételei fontosak voltak a megélhetés szempontjából. A privát birtok (ház, udvar, kert, szántóterület) jelentette az egzisztencia alapját (aránya 59,4%). A szász örökösödési jog szerint a földbirtokot a gyermekek között felosztották (lányok között is), amely jelentős birtokaprózódáshoz vezetett.

Bár elenyésző volt a birtoktalan agrárnépesség aránya (a napszámosok aránya 10,2% 1900-ban), a társadalom háromnegyedét kitevő mezőgazdasági népesség problémáinak megoldása, különösen számarányuk csökkenése miatt nemzetpolitikai feladatnak minősült.

A románság térnyerése a szász falvakban komoly problémát jelentett: Erdélyben 1880-ban a 227 szász községből már csak egyetlen településen nem éltek

¹³ SZÁSZ (szerk.), 1986. III. kötet. 1525.

¹⁴ BALÁZSI, 1995.40.

¹⁵ Egrý Gábor írásai megkerülhetetlenek a témával kapcsolatban; kutatásai elsősorban a szász hitelintézetek és a szász nemzeti mozgalom közötti kapcsolatra terjednek ki. Vö: EGRY, 2004; EGRY, 2005; EGRY, PHD.

¹⁶ Az 1880-as évek gazdasági állapotára vonatkozó adatokra ld: MELTZL, 1886. 215–510.

románok (Kisdisznód, Michelsberg).¹⁷ A román terjeszkedést (a német kifejezés a *Walachisierung*) elsősorban gazdasági folyamatnak tartották, amit a szászok gazdasági megerősödése állíthat meg. Az alacsony gyermeklétszám (egy vagy két gyermek vállalása) miatt csökkent ugyan a szászok aránya, a kezükben levő földterület azonban nem. Egry Gábor kutatásai során igazolja, hogy 1883–1910 között a teljes szász birtok aránya az összes magánbirtokon belül 80%-ról 78,95%-ra csökkent, míg az összes földbirtokon belül 46,2%-ról 46,99%-ra nőtt.¹⁸ A 13 barcasági község esetében a 31 495 lakosból 55,8% volt szász, a kezükben levő földbirtok aránya 79,6% volt.¹⁹

A kapitalizmus kibontakozásával a szász városokban is nőtt az idegenek aránya, a szász iparosok a bővülő kereskedelmi forgalom, majd a román-magyar vámháború miatt folyamatosan elvesztették piacaikat és megélhetésüket.

A nemzeti fenyegetettséget a magyar kormánypolitika is fokozta, amely a nemzeti önkormányzat megszüntetésében és a kisebbségi törvény nyelvhasználati rendelkezéseiben nyilvánult meg elsősorban.

Kezdetben a szász nemzeti politika a nemzeti önkormányzat megerősítésére törekedett. Az 1872. évi ún. medgyesi szász program még keveset foglalkozott a gazdasági-társadalmi problémákkal, bár szükségesnek tartotta az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a népoktatás támogatását, az adócsökkentést és az adóreformot is. A hangsúly Szászföld közjogi különállásának megtartása és erre alapozva a szász autonómia kialakítása volt. A politikai irányvonal Királyföld közigazgatási különállásának megszüntetésével és a szász egyetem kizárólag közművelődési hatósággá válásával (1876. évi XII. törvénycikk)²⁰ határozottan sérelmi politikává vált, és a cél a községi és municipális önkormányzat meglévő intézményeinek biztosítása volt. A szász politikai programban az 1880-as évek második felében következett be változás, nagyrészt a polgári egyletek tevékenységének hatására. Az önszerveződés, a beilleszkedés lett a cél a megmaradás, a versenyben való helytállás érdekében. Az 1890. évi nagyszebeni új szász program (az ún. szász-magyar kiegyezés) véget vetett a kormánnyal való szembenállásnak, a dualizmus és a Monarchia egysége mellett nemzetiségi követeléseiket az államnyelv szükségességének elismerése mellett a nemzetiségi törvény érvényesítésére szűkítették.

A polgári egyletek nagy szerepet játszottak a politikai irányváltásban. A szász értelmiségiek a meglévő tradicionális szervezetekre alapozva fokozatosan építették ki egyesületi szervezetüket és gazdasági intézményeiket. A szász falusi közösségekben ugyanis a közösségi életnek évszázados hagyományai voltak. A szászok

¹⁷ DORNER, 1910. 27.

¹⁸ EGRY, 2005.

¹⁹ ÉBER, 1905. 101.

²⁰ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5725> (2013.02.15.)

élete a falu, az egyház, a Nachbarschaft, a Schwesterschaft és a Bruderschaft közösségeinek szinte teljesen alárendelt volt.²¹ 1876 után csak az egyház maradt az egyetlen, minden erdélyi szászt átfogó intézmény. A szász evangélikus egyház lelkészei rendszerint németországi egyetemeken végzett értelmiségiek voltak, akik a vallási ügyek mellett a gazdasági és politikai döntések irányítói, az alsó- és középfokú németnyelvű oktatási hálózat fenntartói is voltak.

A reformkori alapítású (kulturális, tudományos és szakmai) egyletek²² közül az Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület (Landwirtschaftsverein) volt a legjelentősebb. A külföldi egyetemeket végzett szász értelmiségiek már az 1840-es évektől gyűléseken és brassói újságokban vázolták fel a mezőgazdaság problémáit és az elmaradott gazdálkodás fejlesztési lehetőségeit. 1843-ban a Szász Néprajzi Egyesület brassói gyűlésén határozták el, hogy az évszázados mulasztások és hátrányok felszámolása érdekében egy átfogó programtervezetet fogalmaznak meg, megvalósítására alakították meg az Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesületet 1845-ben Nagyszebenben.²³ A legfőbb program a talajművelés javítása és a mezőgazdaság minden ágának fellendítése volt. Az egylet nyugatról, Württembergből 1845–1848 között 406 családot telepített le: minden járásban 2–2 mintagazda kapott 25–25 holdas birtokot 10 évi haszonbérbe. Az evangélikus szászok telepítése a szászok gazdasági megerősítését célozta, azonban a zömmel iparos és napszámos bevándorlók telepítése sok kellemetlenséget okozott, ezért az akciót 1848-ban felfüggesztették. A 20. század elején a jól tanuló ifjakat küldték ki ösztöndíjjal a hohenheimi gazdasági iskolába, hogy tanulmányaik befejeztével mintagazdaságokat alapítsanak Erdélyben.

Az 1850-es évektől az evangélikus egyházközségekre támaszkodva vidéki járási gazdasági egyesületeket alapítottak, számuk 1886-ban 155, 1895-ben 217 községre terjedt ki.

²¹ Minden falu négy kisebb lokális egységre, ún. szomszédságra (Nachbarschaft) tagolódott, amely gazdasági, biztonsági, rituális, morális, jogi, egyházi, etnikai funkciókkal rendelkező szász intézmény volt. Minden szomszédság négy tizedre volt felosztva, amely 16–20 egymás mellett fekvő paraszti háztartást ölelt fel. A tagok a 19. század végéig csak a házaspár, külön telekkel rendelkező férfiak lehettek. A szomszédságok szintjén szerveződött az erős egyházi felügyelet alatt álló asszonyegylet (Frauenverein). A legényegylet (Bruderschaft) és a leányegylet (Schwesterschaft) a konfirmáció és a házasság közötti időben biztosította a fiatalok szocializációját, a hagyományos értékrend átadását és a csoportos szórakozást a lelkész vezetésével. Vö. POZSONY, 1999. 17–76.

²² A teljesség igénye nélkül: 1837-ben a Brassói Takarékpénztár, 1841-ben a Nagyszebeni Takarékpénztár, az iparegyesületek, 1841-ben az Erdélyi Népismereti Egyesület (Verein für siebenbürgische Landeskunde).

²³ Az egyesület tevékenységét az évkönyvek alapján összefoglalóan ismerteti: DORNER, 1910. 268–296.

Az 1850-es években megalakultak a városi hitelintézmények, az ún. Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek és azok különböző variánsai, amelyek főként a kisipar és a kiskereskedelem hitelgondjainak megoldására születtek.²⁴ A Schulze-Delitzsch szövetkezetek falusi terjeszkedése a Barcaságban az 1880-as évek első felében helyi sajátosság volt.

A Landwirtschaftsverein tevékenysége a kiegyezés után vett nagyobb lendületet a gazdasági szakértelem fejlesztése, a talajművelés javítása és a mezőgazdaság ágazatainak fellendítése terén. Az egyesület keretében, ha nem is rendszeresen és szervezeten, de folyamatosan zajlott a szász vidékek állapotának felmérése.²⁵ A javaslatok a hagyományos gazdálkodással való szakítást (sőt a községi birtok felosztásával a szász falu hagyományos közösségét is átalakítanák), a korszerű gazdálkodás megteremtését célozták úgy, hogy a hagyományos társadalmi struktúrák a legkevésbé sérüljenek. Legfontosabb az önszerveződés és az önszegély igénye volt az egyleti mozgalom révén.

Az egyesület 1867-ben kezdeményezte a Nagyszebeni Földhitelintézet megalakítását, amely aztán nyereségének egy részét a gazdasági célokra fordította. Az egyesület az 1880-as évektől gazdaköröket alapított, 1907-re már 11 000 tagot számláló 180 gazdakör működött Szászföldön. A szaktudás fejlesztését ösztöndíjak meghirdetésével, szakkönyvek kiosztásával, szaklap indításával (1873) segítették. A gazdasági ismeretek gyarapítására 1872-től egy, 1895-től már két gazdasági vándorszaktanárt alkalmaztak.²⁶ A szász nemzeti vagyon pénzéből és a községi hozzájárulásokból Medgyesen (1871), Brassóban (1868, 1874-ben Földvárra helyezték át) és Besztercén (1869) földművesiskolákat alakítottak a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával. 1871-ben hozták létre Szeben megye és város adományának köszönhetően a nagyszebeni mintagazdaságot, amely tan gazdasággá alakítva hároméves tanfolyam keretében képzett ki kigazdákat. Az 1870-es években sorra alakították a falusi népkönyvtárakat és olvasóegyleteket a saját szakkönyvtár mellett, valamint háziipari tanfolyamokat, téli előadásokat szerveztek. A gazdasági szakoktatási intézmények és tangazdaságoknak köszönhetően magas volt az iskolázottság (1910-ben 83%) és a munkaerő színvonala.

Az egyesület nagy érdeme, hogy az arányosítás és tagosítás keresztülvitelét tekintette az 1880-as évektől fő feladatának.²⁷ Külön erdészeti, szőlőtermesztési és gyümölcsészeti szakosztályokat is alakítottak. A földművelést – nagy hangsúllyal a takarmánynövények termesztését – vetőmagkiosztással, 1878-tól a gazdasági

²⁴ Vö. EGRY, 2004. A szövetkezeteket nyereségérdekeltség jellemezte; a tagok felelőssége korlátozott volt, csak üzletrészüket ötszöröseig terjedt; az üzletrész nagyoösszegű, 100 forint értékű volt, tehát kevesek számára volt elérhető.

²⁵ MELTZL, 1886. 215–510.

²⁶ A legismertebb Otto Orendi gazdasági szaktanár volt.

²⁷ Tagosításai költségei 1898-ig: Höltövény 40 000 K, Feketehalom 50 846 K. DORNER, 1910. 199.

ismeretek terjesztése és a zöldségtermelés fejlesztése érdekében a községi iskolakertek intézményét²⁸ támogatták.

Az 1870-es évektől tenyészállatokat osztottak ki, 1879-től állatkiállításokat rendeztek, az 1890-es években nagyarányú importokkal segítették a fajtaváltást (pinzgauai szarvasmarha, hidegvérű nóri ló, mangalica és angol hússertések, fríz-juhok, fajbaromfik) és az okszerű tenyésztési eljárások alkalmazását. A szarvasmarhatartás például – az extenzíven gazdálkodó beszercevidéki és kőhalmi szászok kivételével – 1893-tól az erdélyi fehér marháról²⁹ a nyugati pinzgauai tartására tért át, amelynek húsa és teje nagyobb jövedelmezőséget jelentett több gondozás és takarmányozás mellett. A fajtaváltást elősegítette, hogy a nyugati államokban – Svájcban és Ausztriában – a takarmányinség következtében a tarkamarha ára csökkent, amely lehetővé tette, hogy a szász községek az erdélyi szász egyesület közvetítésével olcsón fajmarhához jussanak. A 20. század elején simmenthali marhákat is tenyésztettek, a vagyonosabb gazdák bejárták értük a magyar és svájci tenyészállatvásárokat is.

1871-ben Nagyszebenben alakult meg az első Méhészeti Egyesületet, amely a hagyományos méhészet helyett a modern deszkakaptárak meghonosítását vállalta fel. Az egyesület a mesterséges haltenyésztés érdekében halastavakat alapított a minisztérium támogatásával. Nagy hangsúlyt helyeztek a mezőgazdasági gépkultúra fejlesztésére, kiállításokon mutatták be a fejlett eszközöket, illetve tangázdaságok kaptak nagyszámban vaskéket, boronákat, cséplőgépeket, amelyeket kötelesek voltak használatra más gazdáknak is átadni. Az 1880-as években gépbeszerzési pénzalapot is létrehozottak egyes települések. Már 1872-ben berendezték az első mintatrágyatelepet a minisztérium 200 K-s támogatásával.

1900-tól kezdetét vette az ingyenes jogsegély, a munkásbiztosítás, a békebíró-ság megszervezése. 1890-től szövetkezeti házak (népházak) építkezését kezdték el, 1905-től fogyasztási szövetkezeteket alakítottak, Nagyszebenben pedig áru- és anyagraktárat létesítettek, állatbiztosító szövetkezet 1904-ben alakult. A falusi vezetőknek kezelési és könyvviteli tanfolyamokat rendeztek.

A szász gazdák az okszerű ismereteket tanulmányi kirándulásokon is elsajátították: Mezőhegyesre, különféle földművesiskolákba és nagyobb uradalmakba (Martonvásár, Fogaras) utaztak. Szakembereik a havasi legeltetést és tejgazdálkodást például az Alpokban, a leföldről tej hasznosításának kérdését és az angol

²⁸ Iskolakertet 1877-től a községek külső telkén létesítettek 1,5–3 hold területen, amit a tanítók kezeltek a gyermekekkel, a nyári vakációban az ott dolgozó gyermek óránként 10 fillért kapott jutalmul a takarékkönyvébe. A kis parcellákon gazdasági, takarmány- és kereskedelmi növényeket termesztettek, valamint zöldségeket, dísznövényeket, sőt gyümölcs- és fűzfákat is gondoztak. A kis parcellákon különféle műtrágyakísérleteket is folytattak. DORNER, 1910. 92.

²⁹ A podoliai magyar fehérszőrű szarvasmarha az erdélyi klíma és talajviszonyok között speciális erdélyi jellegűvé vált: rövidebb szarvak, lábak és zömök test jellemezte.

sertések tejhízlalását Temesváron; a háziipari tanfolyamok szervezésének módját 1900-ban Balmazújvárosban és Nagybányán tanulmányozták. 1909-ben 200 szász kigazda a budapesti tejgazdasági és állatkiállításon is részt vett, majd a Dreher-féle martonvásári uradalomban a legelőjavítási munkálatokat tekintette meg.

Az agrártermelés és a hitelügy fejlesztését az 1885-ben megalakult Raiffeisen-típusú hitel- és mezőgazdasági szövetkezetek hozták meg. A csaknem egész Szászföldet átfogó szövetkezeti hálózat csak a Barcaságban és Beszterce környékén – a földrajzi távolság és a közlekedési problémák miatt – nem tudott meghonosodni. A létrejövő szövetkezetek a mezőgazdasági egyletekkel szoros együttműködésben az egy falu egy szövetkezet/egyesület elvét követte, így az egyes falvakat, a szétszórt szász közösségeket a polgári egyletek is összekötötték, így szolgálva a gazdasági modernizációt és a szászság újraszervezését is. A szövetkezetek a hitelkérelmek megfelelő elbírálása mellett lehetővé tették a nyereségek helyi sajátosságok szerinti felhasználását. Az egyletek a tagok kölcsönös és egyetemleges, korlátlan felelősségén alapultak, így minden tag egész vagyonával szavatolt a szövetkezet tevékenységéért. A tagság feltétele viszonylag kis összegű (10–24 Ft-os) üzletrész befizetése volt. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár központi hitelintézeti szerepet töltötte be, a szövetkezetek egymás közti ügyleteit lebonyolította, és biztosította a kapcsolatot a pénzpiac felé.³⁰

A polgári egyletek szász jellegét szolgálta a megfelelő vezetők megválasztása, a községek elitjének részvétele ugyanakkor segítette az intézmények beillesztését a hagyományos falusi struktúrákba. Az így kialakított személyi háló aztán átfoghatta az egész Szászföldet. A politikai kiegyezés és a többi mezőgazdasági egylet lehetővé tette a szászok alkalmazkodását az új idők követelményeihez, ugyanakkor lehetőséget adtak a meglévő, nemzeti szempontból fontos tradicionális struktúrák megerősítésére is. A gazdasági modernizáció célja egyúttal összekapcsolódott egyfajta konzerváló szándékkal is.³¹

Az egyesületek fél évszázados tevékenysége átalakította a szász területek, különösen a Barcaság képét: a hajdan perifériás helyzetű, elmaradott gazdálkodású régió Magyarország legfejlettebb területei közé zárközött fel.

³⁰ Vö. EGRY, 2004.

³¹ EGRY, 2005.

A BARCASÁGI SZÁSZ GAZDÁLKODÁS A GAZDASÁGI TANULMÁNYUTAK ALAPJÁN

A gazdasági tanulmányutak bejáratott útvonalának számított a Hóltővény-Feketehalom-Brassó-Botfalusi program.³² Meghökkenítő urbanizációs fokot mutatott a térség: széles és szabályos utcasorok, modern épületek, üzletek, villanyvilágítás, vízvezeték tanúskodott a jólétről. Szinte minden településen volt emeletes községháza és iskola, nyilvános fürdő, polgári kaszinó, népkönyvtár. Minden falu községi fogatot is tartott, amelyet öntözésre, szeméthordásra, tűzoltási feladatokra használtak, vendéglátás esetén pedig személyszállításra a bíró rendelkezése szerint.³³ A fogadásokat általában a községi iskolákban vagy a helyi vendéglőkben rendezték meg, Hóltővénynek például gazdagon felszerelt iskolája volt, amely 700–800 ember fogadására alkalmas tornacsarnokkal is rendelkezett.

A szász falvakra a közép-rajna-menti frank településszerkezet jellemző: az ún. zárt falutípusban a kőházak szorosan egymás mellé épültek, és keskeny oldaluk néz az utcára. A ház előtt soha nincs kert. A falu központjában áll a bástyavárszerű templom (Kirchenburg), amelyet egy- vagy kétsoros bástyafal (lőrészekkel és tornyokkal) vesz körül, benne 2–3 emelet magasságban kamraszerű lakások. A védelmi szerepüket veszítő régi tornyokat szalonnás toronyoknak nevezték (Speckturm) már a 19. században, ahol az ünneplő ruhát, szalonnát, gabonát, bort tartották.

Az egzisztencia és a teherviselés alapja az egyéni birtok volt, a ház a gazdasági udvarral, amelyet a kertek aljáig vesszőkerítés vett körül. A téglából épített, cseréppel fedett, két-, ritkábban háromszobás, tornácos lakóházak alapincézettek voltak, így a lakóház kisvárosi jellegűvé, egyemeletessé vált. A háromszög alakú kőoromfalon két kis padlásnyílás, gót feliratok és oromdíszek voltak jellemzőek. A két szomszédos házat magas kőből, téglából épített bolthajtásos kapufal, az ún. diadalkapu kötötte össze deszkakapukkal az utcára. A kapun egy gabonával megrakott szekér fért át.

A 2000–5000 K értékű lakóházban átlagosan 4 fős család élt.³⁴ A parádés vagy tisztaszoba az utca felé nézett kétszárnyú, függönyös ablakával. A gazdasági udvart a másik, udvarra néző lakószobából tekintették át. A lakás berendezése ónémet jellegű, tarkára festett tulipános puhafa bútorokból állt, elmaradhatatlan volt a házi varottasokkal felpárnázott mennyezetes ágy, a Luther kályha,³⁵ a fali tükör,

³² DORNER, 1910. 54–55. A gyakori és rendszeres tanulmányutak miatt az egyenlő teherviselés elve szerint a falu lakosságát abc sorrend szerint rendelték ki a vendéglátásra (szállásadásra).

³³ DORNER, 1910. 93.

³⁴ ÉBER, 1905. 161–162.

³⁵ A Lutherkályha virágokkal díszített cserépből, falábakon állt, alapépítménye hosszában széles padul is szolgált. Az alépítmény egyik végén volt a pléhkemence.

a képek, az óra, a tányérpolc cserép-, ónkorsókkal, -tányérokka. A gazdagabbaknál üveges könyvesszekrény, értékes szőnyegek és festmények, dívány, csillár is jellemző volt.

Az udvar (Hof) a gazdalét, az egzisztencia és a teherviselés alapját jelentette, amelyet mindig a legfiatalabb gyermek örökölt. A keskeny, hosszú gazdasági udvar korábban 2–3 kapuval elzárt részekre oszlott, a modernebbek egyterűek és cseréppel, macskakövekkel kirakott udvarúak voltak. Általában a lakóház mellett a nyitott fészker (gazdasági gépeknek, szekérnek), majd az istállók (padlásán tartották a szálastakarmányt) álltak, amiket a padlózott, betonozott nagy csűr követett. A csűrben tartották az egész termést, a szecsakázott takarmányokat – szalma, zöldtakarmány, répaszelet, konyhakeverék – a besavanyított takarmányt pedig veremben. Nagyobb gazdánál tágas takarmánykamra és cementezett gödör állt rendelkezésre e célra, fejlettebb gazdaságokban az istálló széles járdájára keskenyvágányú vasúti kocsin vitték be az állatok takarmányát. A fejlett takarmányelőkészítés az állatok jó kondícióban való átteleltetésére, a szénatermelés pótlására volt alkalmas. A csűr kipadlózott középső részén pedig cséplőgéppel csépeltek. A csűr a modernebb gazdaságokban középen állt, lezárva az udvart, amelyet jobbról és balról is istállók határoltak. Az udvaron gémes kút, az istállóval szemben a cementből kiöntött trágyatelep, sertésólak, sütőkemence állt. A csűrön keresztül lehetett kijutni a virágos és zöldséges kertbe, majd a gyümölcsösbe.

A trágyatelep a gazda minőségének fokmérője volt, erre utal a trágyalészivattyúval felszerelt cementezett trágyatelep, a csűrben a trágyalékhordók, amellyel a trágyalét könnyebben a községi földekre fuvarozták.³⁶ Több helyen úgy építették a beton trágyalé kutat, hogy az árnyékszék tartalma is oda kerüljön. Egyes helyeken a trágyatelepet cseréppel fedték le. A lakodalmas szokások szerint, amikor a leányos apa a kérőt körülvezette a gazdaságban, először a trágyatelepet mutatta meg; a lakodalmas nép a templomból hazajövet, elől a fúvószenekarral, az udvarban először a trágyatelepet járta körül és csak azután mentek be a lakodalmas házba. Amekkora a „gazda aranya” a lakodalomkor, olyan nagy lesz a jó mód azután, tartotta a szász mondás.³⁷ Minél magasabban, szebben volt fölrakva a trágya, annál jobb módot jelzett.

A gazdasági udvarokat a rend, a tisztaság és a jó ízlés jellemezte a 20. század elején. A cement, a beton használata a házak és középületek mellett különösen a gazdasági építkezéseknél terjedt el. A beton aránya a modernség fokmérőjét jelentette, egyenes arányú összefüggés volt a beton használata és a modern gazdálkodás között!³⁸

³⁶ DORNER, 1910. 144.

³⁷ DORNER, 1910. 251–252.

³⁸ DORNER, 1910. 94.

A barcasági falvakban nem a lakóházra, hanem a nagy és modernül felszerelt gazdasági épületekre helyeződött a hangsúly. Ennek jellemző története, amikor N. F. falusi tanító „20 lépéssel előbb járt a kiránduló csoportnál, bekukkantva mindenhova. Josef Mihály feketehalmi gazdánál belépve a tágas udvarba, látjuk a szép parádés lakóházat, kifestett kapualjjal, üveges verandával, a kifestett villanyvilágításos lakásban úri bútorokkal, hátrább a gazdasági épületek sárgarézt kilinccsel, sárgára festett ajtókkal, az istállók szénapadlásán sárgarézt kilinccses padlásajtó és sárgára festett „zsalus” (redőnyös) ablakokkal. Kiránduló társunk itt is előresietett és kíváncsian nézegetve, midőn látja a legközelebbi ajtót a cifra kövekkel kirakott járda során, kezét a sárga kilincsrre téve, illedelmesen kopog, kalapját leveszi és belép. Azonban ki is siet onnét nagy bosszankodva... mert az ő általa lakószobának hitt ajtó mögött, egy nagy ökör nyújtotta feléje barátságosan (hogy az ő szavait idézzem) pofáját.”³⁹

Egy barcasági szász község átlagosan akkora állatállománnyal rendelkezett, mint 5–6 székely község együttvéve. Hőltövénynek például, a 2765 lakosú községnek 1100 pinzgaui piros-tarka marha és 400 bivaly, 1200 yorkshieri sertés, 500 tenyészkanca és 600 növendékmarha volt a tenyészállománya. Minőségi szempontból is megfelelt az állomány a kívánalmaknak, mert nagy súlyt fektettek az alkalmas állatok szigorú kiválasztására, okszerű táplálkozására és gondos ápolására. A számosállat- és igaerőellátottság a mesterséges takarmánytermelésen alapuló intenzív gazdálkodásnak köszönhetően fejlett és nagy volt. Minden állatot törzskönyvi adatokat tartalmazó fejtáblával, a takarmánykamrárt pedig az összes és fejenkénti takarmányadagok kimutatásával látták el.

A barcasági 13 szász településnek 13 571 fehér és szürke marhája volt (1895). A fajtaváltás az 1890-es években gyorsult fel és évente változatlanul érkeztek Pinzgauból tehenek a vérfrissítés miatt, emellett jelentős összeget költöttek az apaállatok beszerzésére és tartására. A barcasági 13 szász község 1904-ben például 76 000 K-t költött. A pinzgaui állataikról vidékek szerint pontos tenyészkönyvet vezettek.

Az 1870-es évekig az apaállatokat bérbe adták, aztán áttértek a házilag, közösségi apaállat-istállóban való tartásra. A rozsnyói, feketehalmi, keresztényfalvi és hőltövényi istállók villanyvilágítással, vízvezetékekkel felszerelt, modern betonpadozatú, vasrácsos, betonjászlás, fehérre meszelt boltozatos, tiszta, szellős épületek voltak. A feketehalmi közösségi istállót valóságos „palotának” nevezte Puskás Gergely.⁴⁰

A barcasági szász falvak 7984 bivalyt tartottak (1895) kizárólag annak zsíros teje miatt, amiből a tejszövetkezetek vaját készítették. A gyors mozgású és jó iga-vonó lovak használatára a nagy távolságok, a rossz utak, a sok lólegelő és a dús

³⁹ DORNER, 1910. 205–206.

⁴⁰ DORNER, 1910. 109.

zabtermelés készítették a szászokat, másrészt a tarkamarhák terjedésével szükség volt az igaerő pótlására is. A szász ló a régi erdélyi lónak magastestű Nónius és Furiosó ménekkel való átjavított anyaga. Az erdélyi Szász Gazdasági Egyesület kezdeményezésére tértek át a hidegvérű nóri lóra (8269 db), amelynek tenyésztését a bérelt vagy berendezett csikólegelők segítették elő, valamint a helyi tenyésztési központ (Feketehalom).

A juhtenyésztésben az erdélyi racka helyett a frízjuhokra tértek át, amit finom, háziipari feldolgozásra alkalmas gyapjúja, gyors fejlődése, szaporasága és főként kitűnő (és zsírosabb tejű) tejelőképessége⁴¹ miatt kedveltek. A tisztavérű anyagot Frízlandból (Németország) és a kassai kir. gazdasági akadémiától szereztek be, majd fehér rackaanyakkal átkeresztelve a félvér anyagot tenyésztették. Az állomány 6069 db volt a Barcaságban (1895).

A barcasági sertésállományt (8878) a tagosítások folytán a közlegelők, erdőterületek apadása és az 1895. évi sertésvész jelentősen megapasztotta. Többféle külföldi húsertésfajta tenyésztésével próbálkoztak, míg a századfordulóra különösen a tejszővetkezetes településeken, így a Barcaságban is a yorkshire fajtánál maradtak, amely szaporaságával és nagyobb tömegű ivadékokkal gyorsan javította a sertéslétszámot. A lefölözött tej a hizlalást külön segítette. A többi helyen megmaradtak az ún. szász disznónál, a báznai sertésfajtánál,⁴² amelyet legelőn tartottak és a hús zsírsertés előnyeit egyesítette magában. A nagyobb sertésprodukcióra törekvést a Brassó és a Szeben környéki szalámigyárak és a hentesipar fellelvőpiaca serkentette.

A barcasági községek évekkel megelőzték a községi közvágóhidak felállításáról intézkedő kötelező törvényt. A látogatók Hőltövény szélén megnézték a vízvezetékekkel felszerelt, szivattyúval, emelődaruval és mérleggel ellátott betonpadozatú modern községi vágóhidat.

A falvak tejszővetkezetei vízvezetékkel, tejszűrlő és -gyűjtő, tejhűtő gépekkel voltak felszerelve. A kisgazdák mindennap 7 órakor hordták be tejükét, átlagosan naponta 1000–1300 litert, a személyzet átvette és Magyarország legnagyobb tejgazdasági szövetkezetébe, a Brassói Tejgazdasági Szövetkezetbe szállította,⁴³ ahol naponta 9000–14 000 liter tejet dolgoztak fel kefirré, sovány és gyermeektejé, 350–400 kg vajjá, túróvá. A tejet naponta 30 kocsi szállította be a környező

⁴¹ Míg a erdélyi racka évi tejhozama 50–60 liter között mozgott, addig a frízjuhoké 120 liter volt.

⁴² A báznai sertést az 1870-es években Nagyküküllő megyében Bázna községben tenyésztette ki egy szász gazda. Részletesebben: DORNER, 1908.

⁴³ A szövetkezetet 1901-ben több szász gazda szövetkezve vásárolta meg a dán gyáralapítótól. A szövetkezethez tartoztak Botfalu, Hőltövény, Vidombák, Keresztényfalva, Rozsnyó, Szászhermány, Szentpéter, Szászmagyaros, Veresmart, Földvár, Prázsmár, Volkány községek. A szövetkezet épületét, a helyiségeket, a berendezési tárgyakat, a gyár termékeit és pénzforgalmát Dorner pontosan bemutatta. DORNER, 1910. 258–264.

községek gyűjtőhelyeiről az 1000 beszállítótól. A falusi tejgyűjtő csarnok előtt dél-
előtt 11 órakor 60–80 gyerek, asszony és öregember várakozott a leföldről tejjel
különbéle edényekkel, hogy azt a yorkshire süldők és a borjúk takarmányozására
használják fel.

A magas állatlétszám miatt a legelők túlterheltségét (a Barcaságban egy állat-
ra 0,69 hektár legelőterület jutott) fejlett rét- és legelőgazdasággal enyhítették.
Általában március 1. és október 1. között tilos volt az állatok egyéni legeltetése,
tavasszal lánchoronázással, trágyázással javították a földet, amit a fűmaggal tör-
ténő vetés és az évi kétszeri kaszálás követett. Az állatok számát a legelőterület
függvényében határozták meg a helyi legelőrendtartások: a közös legeltetés idő-
szaka Szent György napjától Szent Mihályig terjedt; általában először az igavo-
nó ökrök, lovak, majd a tehenek és bivalyok, borjúk és tinók, végül a sertések,
juhok és kecskék következtek. A kor és nem szerint csoportosított gulyákat a jó
karban tartott legelőn tartották. A legelőjavítási munkáknak köszönhetően kitű-
nően gondozott, szél járása ellen fasorokkal védelmezett, haszontalan bokroktól,
gyomoktól letisztított, vakondtúrásoktól, mohától, hangyabolyoktól aszfaltsimára
legyaluzott, legelőcsordával kosarazás által megtrágyázott,⁴⁴ fűmaggal megszór-
t, betonvályús itatókkal, pásztorkunyhókkal felszerelt legelőterületek alakultak ki.
Legtöbb munkát és költséget a vízlecsapolási, vízmosáskötési és rétöntözési mun-
kálatokra fordítottak.⁴⁵ A hegyvidéki legelőkön betonvályúk álltak csordaitatás-
ra, a forrást köpübe foglalták vagy alagsövekkel gyűjtőkútba szedték és onnan
vascsöveken keresztül vezették a lejjebb elhelyezett, 10–20 m hosszú, 60–80 m
széles és mély beton itatóvályúba.

Az országban a legmagasabb termésátlagokat a Barcasági szász falvak produ-
kálták (1909-ben 6,80 mázsa átlaggal szemben 11,52 mázsa búza). A tagosításnak
köszönhetően a nyomásos gazdálkodást a vetésforgó vagy a zöldugarrendszer
váltotta fel.⁴⁶ A Barcaságban az ún. Norfolk négyes forgót használták.⁴⁷ A takar-
mánytermelés aránya nőtt a kalászosok kárára, a mesterséges takarmánytermelés
aránya 14%, a cukorrépa az országos átlag másfélszerese volt.⁴⁸ A barcasági szász
kiszáradt az 1889-ben alakult botfalusi cukorgyárnak és gazdaságnak köszönhe-

⁴⁴ A legelő csordával rendszeresen trágyáztatták, mégpedig úgy, hogy itatás után hetenként vál-
tozó területen állították fel a kosarat (korlátokat), ha a trágyázás a kosaras helyen elegendő
volt, akkor továbbmentek.

⁴⁵ A vízlecsapolási költségek 1898-ig: Brassó határa 100 000 K, Hőltőény határa 120 000 K,
Veresmart 30 000 K, Feketealom 58 000 K. DORNER, 1910. 199.

⁴⁶ Az ugart élő takamánynövényekkel (lóhere, lucerna, baltacim, zabosbükköny) vetették be,
először 1845-ben Kereszténfalván alkalmazták.

⁴⁷ A forgó elemei a következők voltak: 1. év: őszi búza vagy rozs, 2. év: kapásnövények egyike (cu-
korrépa, takarmányrépa, kukorica, burgonya), 3. év: tavaszi zab vagy árpa lóherével, 4. év: lóhere.

⁴⁸ DORNER, 1910. 218–219.

tően a cukorrépa termelése mellett a mélyművelést, a gépek használatát, a marha-hízalást és az olcsóbb takarmányozási módokat is megismerték.

A barcaságiak többféle szántástechnikát használtak: az 5 cm-es sekély tarló-szántást a talaj kiszáradása és a gyommagvak kikelése ellen, valamint az őszi mélyszántást (47 cm mélyen dolgozó Rajol mélyítő ekével) a szárazság ellen, mivel a csapadék így a mélyebb rétegekbe bekerül. A barcasági települések a gazdaságilag kártékony állatok irtására évente közel 4000 K összeget fordítottak a századfordulón.⁴⁹

A térségben a mezőgazdasági gépkultúra elterjedése kimagaslóan nagy volt, a szegényebb gazdák társulva, szomszédságonként vásárolták meg a gazdasági gépeket, a tehetősebbek önállóan (vaseke és vaskormánylemez esze, tengerivető gép, lánchorona, szecsavágó, borona, arató-, daráló-, vágó- és vetőgépek mellett benzinmotorok). A gazdaköri gépeket külön gépszínben vagy bérelt csűrben tartották egy megbízható gazda gondozásában. Ennek köszönhetően a cséplés 95%-a volt gépesítve (motoros, járgányos), a vasekék (Sack-ekék, mélyítő ekék) mellett a fogatos erővel való kapálás elterjedt volt, illetve a vetőgépek aránya kétszer több volt, nem beszélve a takarmányelőkészítés (tengeriszártépő) fejlettségéről.

Minden szász faluban 2–3 szekérhidmérleg állt a gazdaközönség részére, ahol a mezőről hazahozott rakott szekereket lemérték és az eredményeket feljegyezték. A brassói gabonaértékesítő szövetkezet⁵⁰ 1898 óta gyűjtötte, kezelte és a tisztítógépek segítségével piacképesre tette a tagok gabonaneműit. Így a kisgazdák a terményüket egyszerre eladhatták, megkímélve magukat az áresésektől és az üzleti kellemetlenségektől, az üzleti spekulánsoktól, valamint a gondozási, tisztítási, szellőztetési munkáktól.

A szászokhoz vezetett kirándulások hatása vitathatatlan Erdélyben, például Ürmösi József homoródszentpáli lelkész (Udvarhely megye) elbeszélése szerint a szecsavágó, a kukoricavető és a kapológépek beszerzésére és használatára a barcasági szászok tanították meg a falubelieket. Nem akadt vállalkozó Székelyföldön a betonistálló és a trágyatelep építésére a barcasági kirándulások előtt a 100 K államsegély ellenében sem. A botfalusi cukorgyár igazgatója a mintagazdaság megtekintésekor hívta fel a figyelmet a betonaknában összegyűjtött trágyalére, amit „gazdasági vér”-nek nevezett.⁵¹

⁴⁹ DORNER, 1910. 215.

⁵⁰ A brassói gabonarakár szövetkezet tevékenységét, forgalmát Dorner részletesen ismertette. DORNER, 1910. 264–268.

⁵¹ Ürmösi József (1904–1912 között unitárius lelkészként a fogyasztási és értékesítési szövetkezet, valamint a helyi gazdakör elnöke) munkája: Nyolc év a Homoródszentpál község szövetkezeti életéből. Székelyudvarhely, 1912. BALÁZSI, 1995. 40.

Az első világháború előtt a barcasági kisgazdák egy főre jutó bruttó termelési értéke első helyen állt a kedvezőtlen adottságú régiók között. A fejlett munkakultúrához – a nagyarányú trágyázás, az intenzív szarvasmarha-tenyésztés, a magas iskolázottsági arány és igaerőellátottság, a termelőeszközök és gépek élvonala – takarékos, szorgalmas életmód és jólét társult, amely követendő példát jelentett.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balaton Petra: A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések. Budapest, 2004.
- Balázsi Dénes: Ne nézze senki csak a maga hasznát... szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagy-Homoród mentén. Székelyudvarhely, 1995.
- Barabás Endre: Az erdélyrészi népfajok birtokaránya. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1905. évi december havi füzetéből. Budapest, 1905.
- Dorner Béla (enesei):
A sertés Magyarországon. Budapest, 1908.
- Dorner Béla (enesei):
Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr, 1910.
- Dorner Béla (enesei):
Székelyföldi esetek: Erdélyi gazdasági emlékek, elbeszélések. Budapest, 1940.
- Egry Gábor: Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei. In: AETAS, 19. (2004) 1. sz. 100–131.
- Egry Gábor: „Der Kampf um Bodenbesitz.” Az erdélyi szászok földbirtokviszonyai és a szász nemzetpolitika 1890–1918-ig. In: Korunk, 16. (2005) 9. sz. 94–107.
- Egry Gábor: Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és a szász nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században. (1835–1914). Doktori disszertáció, 2005. (http://doktori.btk.elte.hu/hist/egry/Egry_dissz.pdf)

- Éber Ernő: Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez. Budapest, 1905.
- Fehér György: Darányi, a miniszter. In: Fehér György (szerk.): Darányi Ignác-
emlékkonferencia. Budapest, 2000.
- Gáspár József: Az algyógyi m. kir. állami gróf Kún Kocsárd székely földműves-
iskola igazgatójának jelentése az 1902–1903. tan és gazdasági
évről. Szászváros, 1903.
- Gáspár József: Az algyógyi m. kir. állami gróf Kún Kocsárd székely földműves-
iskola igazgatójának jelentése az 1903–1904. tan és gazdasági
évről. Szászváros, 1904.
- Koós Mihály: A székely actio ismertetése. Budapest, 1905.
- Koós Mihály: A székelyföldi gazdasági actio 1905. évi működésének ismerte-
tése. Bp., 1906.
- Koós Mihály?: A székely actio öt éve. Budapest, 1907. Összeállította: Székely-
földi miniszteri kirendeltség.
- Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Ma-
gyarországon (1880–1920). Budapest, 1998.
- Meltzl, Oscar: Statistik der Sächsischen Landbevölkerung in Siebenbürgen.
Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue
Folge 20. köt. Hermannstadt, 1886.
- Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század
elején. Budapest, 2003.
- Neugeboren Emil: Az erdélyi szászok. In: Dr. Szabó Oreszt (szerk.): Nemzetiségi
ismertető könyvtár. Budapest, 1913.
- Nyárády R. Károly: Erdély népesedéstörténete. Budapest, 2003.
- Pozsony Ferenc: Az erdélyi szászok ünnepi szokásai. Csíkszereda, 1999.
- Pukánszky Béla: Erdélyi szászok és magyarok. Budapest, 1943.

- Puskás Gergely: Gazdasági tanulmányút a Barcaságon. Dicsőszentmárton, 1909.
- Róth András Lajos: A székely gazdák szász szomszédaiknál. In: Erdélyi Gazda, (1994) 11. sz.
- Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában 1790–1848. Budapest, 1963.
- Szász Zoltán (szerk.): Erdély története. III. Budapest, 1986.

FORRÁSOK JEGYZÉKE:

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Budapest, 1897. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, 15.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet: Gazdaczimtár. Szerk. és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.

MOL Magyar Országos Levéltár
Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár
Földművelésügyi Minisztérium

K 184 Általános iratok

Jelentés: FM 1897–1903 Magyarország földművelésügye 1897–1903. Budapest, 1904. 2. bőv. kiadás

Jelentés: FM 1902 A m. kir. kormány 1902. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1904.

Jelentés: FM Magyarország földművelésügye az <...> évben.

1904 <1904.> Budapest, 1906.

1905 <1905.> Budapest, 1906.

1906 <1906.> Budapest, 1907. 49–50.

1907	<1907.> Budapest, 1909. 55–57.
1908	<1908.> Budapest, 1910. 67–69.
1909	<1909.> Budapest, 1910. 66–67.
1910	<1910.> Budapest, 1912. 66–67.
1911	<1911.> Budapest, 1913. 51–57.
1912	<1912.> Budapest, 1914. 55–61.
1913	<1913.> Budapest, 1915. 46–48.
1915–1918	<1915–1918.> Budapest, 1924. 16.

Jelentés: 1910 A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1909. évi működésének ismertetése. Bp., 1910.

Jelentés: 1912 A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése. Budapest, 1912.

FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSE:

SzV Székely Világ
UH Udvarhelyi Híradó

Life on a Transylvanian Saxon Smallholding at the Beginning of the 20th Century by Petra Balaton

The agriculture of the Transylvanian Saxons was considered by many as a good example of improving agriculture in the 1910s. Especially the Burzenland in the southeastern part of Transylvania was a developed and bourgeois region of historical Hungary, its economic indicators competed with those of the developed Kisalföld and Dunántúl. In the background of the economic and cultural development of the Burzenland significant even at European level, lay an almost 60-year-old conscious Saxon economic development program based on using mainly own resources and a Raiffeisen-type credit union centre, Lutheran church communities and rural district economic associations. Thus the Burzenland Basin became exemplary for Hungarian and Szekler farmers amid backward Transylvanian economic conditions.

BIRTOKOK, BIRTOKOSOK, PALLOSJOG. A FEUDÁLIS KORI PALLOSJOG KUTATÁSÁNAK LEHETŐSÉGEIRŐL

CZEGLÉDI NOÉMI

A feudális földesúri jogszolgáltatás az úriszék, melynek tartásához minden birtokos nemesnek joga volt a XII. századi kialakulásától a sedes dominialis 1848-as megszűntetéséig. Ez a földesúr birtokán élő népek feletti bíraskodási jogot jelentette, melynek hatásköre a polgári törvénykezés bevezetéséig többször változott.

Az úriszéki bíraskodáshoz szorosan kapcsolódó alapfogalom a pallosjog, (szabad ispánság, akasztó ispánság, ius gladii), mely első hallásra nem igényel különösebb magyarázatot. Ám maga a definíció kérdések, kutatási lehetőségek sorozatát indítja el, ha részletesebben foglalkozunk a tartalmával.

A szakirodalom szerint a széktartás XVI–XVII. századi virágkora után gazdasági okokból, már csak a leggazdagabb nagybirtokosok éltek a forum dominale jogával, mivel a rabtartás és a perek lebonyolításának költségei magasak voltak.¹ A rendvédelemben való részvétel alapvető érdeke maradt az árutermelésre térő nagybirtokoknak. Ezek a nemesek pallosjoggal is rendelkeztek. Ráadásul a fennmaradt úriszéki jegyzőkönyvek – már a XVI. századból is – kivétel nélkül olyan uradalmakból származnak, ahol a birtokos pallosjogi kiváltsággal is bírt.²

A korábbi publikációk írásai a XIII. századot jelölik meg, amittől kezdve pallosjogi források állnak rendelkezésünkre.³ Az immunitas és a pallosjog magyarországi megjelenésével, elterjedésével kapcsolatban nem alakult ki egységes álláspont.⁴ Jelenleg Tringli István, kutatásainak eredményeként az 1327-ben Köcski István országbírónak adományozott kiváltságlevelet jelöli meg az első, uralkodó által adományozott szabad ispánságként.⁵ A középkorban a ius gladii-t szabad ispánságnak vagy akasztó ispánságnak nevezték.⁶

¹ A széktartás költségeire vonatkozóan lásd KÁLLAY, 1985. 35–39.

² A XVI–XVII. századra vonatkozóan lásd VARGA (szerk.), 1958. 11. A pallosjog vonatkozásában a XVIII–XIX. századot Degré Alajos és Kállay István vizsgálták. DEGRÉ, 2004. 114–116. KÁLLAY, 1985. 19–20.

³ Szoika Kamill szerint a fennmaradt legrégebbi oklevél 1282-ből származik. Ezt az adatot vesz át Degré Alajos tanulmánya is. SZOIKA, 1944. 62–63. Közli DEGRÉ, 2004. 141.

⁴ A vélemények összegzését lásd VARGA, 1958. 10.

⁵ TRINGLI, 2009. 14.

⁶ TRINGLI, 2009. 14.

1527 után a Magyar Udvari Kancellárián vezetett Királyi Könyvekbe⁷ jegyezték be a pallosjogra vonatkozó kiváltságleveleket is. Nem bizonyítható, hogy a kancellárián kiadott összes ilyen oklevél szerepel a Libri Regii-ben, mégis több ius gladii-ról szóló forrást olvashatunk benne, mint a Libri donationum-ban.⁸ A Királyi könyvek 85 vérhatalmat biztosító adományt tartalmaznak. Az elsőt 1569. 11. 18-án, az utolsót 1831. 03. 21-én rögzítették.

Szintén a vizsgálható források közé tartoznak a Magyar Országos Levéltárban őrzött Helytartótanácsi Levéltár közigazgatási osztályához 1762 után felküldött rabjegyzékek.⁹ Mária Terézia rendelete kötelezte a vérhatalommal rendelkező uradalmakat, hogy félévente a börtönében ülő rabokról készült táblázatot, évente pedig a büntető és polgári perek kivonatát a vármegyén keresztül megküldjék a Helytartótanácsnak. 1822 után bővültek a feljegyzett információk. Természetesen nem minden földesúr tett eleget a rendeletnek, a jegyzékek és annak számszerű adatai – egy meghatározott időszakban hányan ültek az uradalom tömlöcében – igen fontosak a lehető legteljesebb kép megrajzolásához. Ugyanakkor sok más információval is szolgálnak a foglyok életkoráról, állapotáról, bűnéről, ítéletükről, kiszabadulásukról.¹⁰

Vizsgálható a törvényi szabályozás változása a XVIII–XIX. században, annak hatása a vérhatalom adományozására, a bíraskodási gyakorlatára. A törvények mellett a megyei statútumok, közgyűlési jegyzőkönyvek és a korabeli jogi szakirodalom alapján dolgozhatók fel a vérhatalommal kapcsolatos változások. Vajon a vármegyei rendeletek nyomán tényleg igazolták a nemesek e kiváltságukat? Meddig él a gyakorlatban Werbőczy „törvénye” mely szerint a helyszínen criminalis tett miatt elfogottakat ius gladii nélkül is megbüntetheti az adott nemes vagy mezőváros?¹¹

Az említett publikációk ellenére a pallosjogkutatásnak önálló szakirodalma nincsen. Az úriszékkal, kínvallatással, boszorkányperekkel foglalkozó monográfiák és tanulmányok egy részében érintőlegesen megjelenik a ius gladii is.¹²

⁷ Magyar Kancelláriai Levéltár Libri Regii. MOL A 57.

⁸ Magyar Kamara Archivuma Libri Donationum. MOL E 227.

⁹ Az 53. Departamentum publico-politicum, 1845-től Közigazgatási osztály (1783–1848) őrzi a felküldött tabellákat. MOL C 53. Az ügyosztály részletes bemutatását lásd FELHŐ – VÖRÖS, 1961. 173–181.

¹⁰ Hajdu Lajos dolgozta fel a 18. század utolsó harmadában a Helytartótanácsához felküldött rabtabellákkal. HAJDU, 1985. és HAJDU, 1996.

¹¹ WERBŐCZY, 1897. III. 32., III. 26. 11.§. A változásokra felhívja a figyelmet Degré Alajos tanulmánya. DEGRÉ, 2004. 114–115.

¹² Degré Alajos: A kínvallatás bevezetése a magyar büntetőperekbe c. tanulmányában tesz említést Árpád-kori oklevelekről, melyek szövegeit a kínvallatás jogán keresztül vizsgálja. DEGRÉ, 2004. 138–143.

Kállay István monográfiája, mely a XVIII–XIX. századi úriszéki bíraskodás leg-
 átfogóbb feldolgozása, röviden összegzi a vérhatalom gyakorlásának alapjára –
 uralkodói privilégium vagy hosszas usus – vonatkozó állásfoglalásokat.¹³ Emellett
 társadalmilag is meghatározza a pallosjog kiváltságát. Degré Alajos véleményét
 támogatva: a nemesség felső rétegével, az arisztokráciával köti össze a *ius gladii*-t.
 A kérdés azonban további kutatást igényel, hiszen ismerünk olyan köznemesi
 uradalmat, amely a jegyzőkönyvek tanúsága szerint pallosjogú úriszéket tartott.¹⁴
 Kállay végül említést tesz a vérhatalomról való lemondás gyakorlatáról, mely a
 XIX. század 40-es éveiben figyelhető meg.

Sem a XVI–XVII. századi, sem a későbbi adománylevelekről nem esik szó a
 publikációs gyakorlatban.

A család- és birtoktörténeti szakirodalomban legfeljebb az immunitas megszer-
 zésének dátuma szerepel. A Grassalkovich család gödöllői és hatvani úriszéki
 iratainak feldolgozásakor – a gróf Grassalkovich Antalhoz köthető gazdag szak-
 irodalom ellenére – csak két, a vérhatalomhoz köthető adatot találtunk.¹⁵ Valószí-
 nűleg a családi levéltár töredékessége miatt az eredeti oklevél nem fellelhető, bár
 már Gödöllő XIX. századi krónikása sem az eredeti oklevélből dolgozott.¹⁶ Tehát a
 szakirodalom elég kevés támpontot ad a *ius gladii* vizsgálatához.

A pallosjog a feudális jogszolgáltatás kiváltságos eleme volt, mert az úriszékkal
 ellentétben (mely minden birtokost megillető jog volt) csak azok a földbirtokos
 nemesek élhettek e jogukkal, kik királyi adományként kapták vagy régóta meglé-
 vő immunitas-ként gyakorolták. 1848-ban az úriszékkal együtt szűnt meg.

A nemeseken kívül nem csak a vármegyék és a szabad királyi városok – pél-
 dául Késmárk 1655-ben¹⁷ – hanem egyes mezővárosok is bírták a *ius gladii*-t. A
 szabad királyi városok egyértelműen az uralkodótól kaphatták e kiváltságot, a
 vármegyéknél a király képviselőjében az ispán – innen ered az akasztó ispánság
 és a szabad ispánság elnevezés – később pedig a megyei törvényhatóság, a *sedria*

¹³ Szoika Kamill, Varga Endre, Szabó István, Sinkovics István és Meznerics István véleménye mel-
 lett Szegedi Joannesra is hivatkozik. Arra azonban Ő sem tér ki, hogy a XVIII–XIX. században
 hány család gyakorolta a vérhatalom jogát, s közülük hány rendelkezett adománylevéllel.

¹⁴ Zeke György petőházi birtokán boszorkányság vádjával állt egy asszony az úriszék előtt, egy
 paráznság bűnébe eső párt házasságtörés miatt fovesztésre ítélték, tehát főbenjáró perekben
 ítéleztek 1629-ben. DOMINKOVICS, 1996. 236–238.

¹⁵ A korábbi adat nem is a gödöllői vagy a hatvani birtokra vonatkozik. 1745-ben a gróf debrői
 uradalmára kapott kegyúri és pallosjogot. Közli FALLENBÜCHL, 1997. 30.

¹⁶ A gödöllői birtokra szóló kiváltság 1762. évi dátumát – téves levéltári hivatkozással – az első
 Gödöllőről készült monográfiában olvashatjuk. ODROBENYÁK, 1875. 41. A szerző kiemeli, hogy
 e jogot „*mindenféle büntényekre*” kiterjesztve kapta Grassalkovich az uralkodótól. A családi levé-
 ltár a Héderváry-levéltár részeként került a Magyar Országos Levéltárba. MOL P 429.

¹⁷ MOL A 57.

gyakorolta a teljes körű bíraskodás jogát. A mezővárosok ilyen szempontú vizsgálata eddig a kutatók látószögén kívül maradt.¹⁸ A Királyi Könyvekben több ilyen bejegyzés szerepel, – például Gönc (1580), Liszkaolaszi (1601), Németlipcse és Rózsahegy (1655), Szombathely (1742, megerősítve 1743) – tehát több mezőváros kért és kapott ilyen kiváltságot.¹⁹ A mezővárosok esetében érdemes lenne megvizsgálni a vérhatalom megszerzésének, gyakorlásának és elvesztésének okait.

A pallosjog jelképeit az immunitas-szal rendelkezők a birtokok, városok határára felállíthatták. Ez lehetett az akasztófa, de lehetett kerék, karó is. A jelképek mindenki számára egyértelműen jelezték a jogszolgáltatás lehetőségeit és elrettentésként is szolgáltak. Maga az elrettentés a feudális bíraskodás egyik eszköze volt. A halálos ítélet kiszabhatósága mellett utaltak az adott bíróság kínvallatási jogára.

A kínvallatás Európa szerte a korai feudalizmus válságával terjedt el. Alapja az istenítételek megbízhatóságának megkérdőjelezése volt. A bírónak törekednie kellett a tények megismerésére, aminek eszköze a tanúbizonyítás, a tanúk kikérdezése, tanúállítás. Veszélyes bűnösök esetén egyértelmű bizonyítékot kellett szerezni, ami a beismerés volt. „...*ezzer tanúnál erősebb a maga nyelve vallása*”²⁰ A beismerő vallomást pedig a tortúra segítségével lehetett elérni. Magyarországon a XIII. század elején jelent meg. Később szabályozni kellett, hogy milyen esetekben alkalmazhatják. Werbőczy diszkrétan kezeli a kérdést, két megjegyzése van. A Praxis Criminalis szabályozza kínvallatást, majd Mária Terézia 1776-ban eltörölte. Számtalan forrás őrzi annak bizonyítékát, hogy a rabok vallomásra kényszerítése – ha nem is a „klasszikus” kínvallatás fokozatait alkalmazva – a későbbiekben is megmaradt. Ugyanakkor a bizonyítás leginkább alkalmazott eszköze a tanúállítás volt.²¹

A pallosjogi oklevelek szövege nem egységes, de a XIV. század végétől elfogadott, hogy ius gladii tartalmazza a kínzási jogot is. Mária Terézia uralkodása alatt 11 új kiváltságlevelet jegyeztek fel a kancellárián, mind 1776 előtti keltezésű. „...*úgy rendelkezünk, hogy Neki megadjuk a pallosjogot, azt jóindulatúan jóváhagyjuk és átengedjük, és abban teljes segítséget adunk és juttatunk, hogy ő fiú utódai minden javadalmukon, amelyek a Magyar Királyság határain belül bárhol helyezkednek el, akasztófát /pellengért (patibula), kerekeket (rotas), pallost és bármiféle kínzóeszközt állíthasson fel és az összes tolvajt, latort, vajákost, bűbá-*

¹⁸ Mezővárosi pallosjog gyakorlása csak utalásként jelenik meg Degré tanulmányában. Nagykanizsa városi tanácsa boszorkányperben rendelt el vízpróbát és hozott halálos ítéletet, pedig nem volt pallosjoga. DEGRÉ, 2004. 96.

¹⁹ MOL A 57.

²⁰ NAGY, 1997. 28.

²¹ A fennmarad jegyzőkönyvekben a tanúállítás állandó eleme a peres eljárásnak. Lásd például VARGA (szerk.), 1958. 95. Dominkovics Péter tanulmányában olyan jegyzőkönyvet is közöl, melyben egyetlen per során 73 tanút állítanak. DOMINKOVICS, 1996. 334–336.

jost, gyűjtogatót, méregkeverőt, varázsolót, gyilkost, rablót és bármely bűnözőt a határain és birtokain belül, akiket nyilvánosan és kézzel foghatóan rajtakaptak, olyannyira rangban nemeseket mint közembereket, elfoghat és az elfogottakat és őrizetbe vettek a közös jog és a törvények és a mi híres magyar királyságunk szokásai alapján megvizsgálja és azok kihágását és „érdemeit” a megfelelő büntetéssel sújtsa, és hatalmuk legyen elintézni mindazt, amik a királyságunk leírt törvényei és a szokások mellett meg szoktak történni, hogy a nyilvános gonosztevők pénz vagy más okból el ne bocsáttassanak.”²² A később lejegyzett kiváltságok – 1783, 1791, 1824, 1831 – szövegezése módosul.²³

A kínzó, kivégző és egyéb büntetőeszközök megléte mellett a börtön jelezte a földesúri joghatóság működését. Vladimir Bronyevszkij első magyarországi benyomásai egyikeként így írt erről: „... sár, piszok mindenütt, jó karban csak az urasági kastély – és a tömlőc, előtte példás rendben a fenyítő eszközök.”²⁴ A nemesség vagyoni helyzetétől függően ez lehetett az uradalmi hivatalok egyik épületének szobája, pincéje vagy egy hatalmas várbörtön. Az ország egyik leggazdagabb famíliája, a herceg Esterházy család a fraknoi várat használta börtönné – és kincstárnak – a reformkor idején.²⁵ A kastély épületében kapott helyet a tömlőc Csáktornyan is a XIX. század elején.²⁶ A köznemesség áristomaira nem ez volt jellemző, inkább cellának kinevezett, biztonságosan zárható raktárak, kisebb helységek voltak.²⁷ Megszökni mindből lehetett.

A pallosjog jelképei azt is tudatták a nem ott élőkkel, hogy a birtokosnak a saját alárendelt népein kívül, a domíniumában tetten ért, ott elfogott vádlottakat is ítélőszéke elé vihetette. Ezzel a kezdetben személyi jogként működő nemesi kiváltság kiteljesedett, az általa birtokolt terület feletti hatalommá vált. Az uradalmak területi illetékességét a jogszolgáltatás lebonyolításakor figyelembe vették.

A bíráskodás felsorolt attribútumai mind az egyszerű forum dominale és a vérhatalom közti legfontosabb különbségből adódnak. A szabad ispánságot nyert nemesek és városok súlyos bűncselekményekben – gyilkosság, gyűjtogatás, rablás... – is ítélezhettek. A főbenjáró ügyek lebonyolítása megkövetelte a biztonságos rabtartási feltételeket, a kínzási és a kivégzési jogot.

²² Részlet a gróf Grassalkovich Antal részére a Magyar Kancelláriai Levéltárban bejegyzett adománylevélből. MOL A 35. 1762. november, No. 82.

²³ MOL A 57.

²⁴ BRONYEVSKIJ, 1948. 12.

²⁵ PAGET, 1987. 39–40.

²⁶ BRONYEVSKIJ, 1948. 23–24.

²⁷ A ceglédi uradalomban a tisztartó házának egyik kamrája volt a „börtön”. SZABÓ, 1985. 35. Besenyei György szemléletesen tárta elénk e visszas helyzetet. „Talán ez a tömlőcöd, mond, mikor a tyúkólamat meglátja, ez a tömlőctartó, porkoláb, kérdi, mikor a kondásom fekete ingben, gatyában tákos bocskorát előtte vonszolja.” BESSENYEI, 1941. 72.

A feudális bírói fórum elé került ügyek mibenléte meghatározta a perek lefolyását. Ez, bár a törvény nem rögzítette, az egész országban hasonló módon történt. A peres eljárás során megkülönböztetünk polgári és büntetőügyeket, valamint – formai szempontból – sommás (szóbeli) és formális (írásbeli) pereket. A pallosjogú úriszéken értékhatar nélkül, minden pertípust tárgyaltak. Ám a birtokok nagysága, a perek sokasága miatt csökkentett hatalmú bírói fórumok is működtek az ilyen uradalmakban, melynek legalsó fokán a falusi bírót találjuk. Bár adott esetben a falusi bíró tevékenysége is szükséges egy főbenjáró per lebonyolításához, hiszen többek között feladata lehetett a vádlott elfogásában, az idéző levelek kézbesítésében vagy a tanúvallomások hitelesítésében.

Amikor összeült a legfelsőbb uradalmi bírói fórum, az úriszék, már szükséges volt az írásbeliségre. Az alsóbb szintről fellebbezett ügyeket, az osztályos pereket és a főbenjáró esteket itt tárgyalták, amikhez különféle peres iratok – tanúvallomás, orvosi látlet, becslevél,... – tartoztak. A sedes dominalis döntését, a végrehajtással kapcsolatos további teendőket a jegyzőkönyvben rögzítették. A végrehajtást a következő széken ellenőrizték. A jegyzőkönyvek sommás perek ítéleteit is tartalmazza, a formális pereket tulajdonképpen – a per tárgyán kívül – a részletes esetleírásról és a csatolt iratok jellegéről és számáról ismerhetjük fel.²⁸ A pallosjogú uradalmak széktartása tehát mindenképp megkövetelte a jegyzőkönyvvezetést.

A pallosjog fogalmának elemeit, valamint a témához köthető irodalmat röviden körülvárva bizonyossá vált, hogy sok lehetőséget rejt magában a téma kutatása.

IRODALOMJEGYZÉK

Bessenyei György: Magyarország törvényes állása. 1804. Magyar Irodalmi Ritkaságok. 55. sz. Budapest, 1941. 69–76.

Bronyevszkij, Vladimir:

Utazás Magyarországon 1810. Budapest, 1948.

Degré Alajos: Boszorkányperek Zala megyében. In: Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Budapest, 2004. 95–105.

²⁸ 1833-ban Engler Mária soroksári hajadon leány, Strómayér Gáspár és Katalin vecsési lakosok örökösödési ügyét szóbeli úton lezárták. A következő pontban tárgyal néhai Gáspár Márton özvegye halála utáni osztálytételt a jegyzőkönyvben részletesen felsorolt adatok – hozomány, együttes szerzemény az első, majd a második házasságban, mindez forintban és gabonában – tanúsága szerint formálisan tárgyalták. Gvm Levéltár 3/a. 1833. jkv.

- Degré Alajos: A kínvallatás bevezetése a magyar büntetőperbe. In: Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Budapest, 2004. 138–143.
- Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Budapest, 2004. 106–129.
- Dominkovics Péter: Források a Sopron megyei birtokos nemesség XVII. századi úriszéki bírászkodásához. A Zeke család petőházi birtokán folytatott úriszéki perek és vizsgálatok iratai (1604–1630). In: dr. Tóth László (szerk.): Arrabona, 35. (1996) 1–2. sz., 219–248.
- Felhő Ibolya-Vörös Antal:
A Helytartótanácsi Levéltár. Budapest, 1961.
- Hajdu Lajos: Bűnözés és büntetésbírászkodás a XVIII. század hetvenes éveinek Magyarországon. Budapest, 1996.
- Hajdu Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Budapest, 1985.
- Kállay István: Úriszéki bírászkodás a XVIII–XIX. században. Budapest, 1985.
- Nagy Sándor: Kínvallatás a hajdúvárosok és a hajdúkerületi törvényszék előtt indított bűnügyekben. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. 24. Debrecen, 1997. 25–56.
- Odrobenyák Nepomuk János:
Gödöllő hajdan és most. Eredeti és más hiteles kútfők alapján. Budapest, 1875.
- Paget, John: Magyarország és Erdély. Budapest, 1987.
- Szabó Attila: A ceglédi alapítványi uradalom gazdálkodása 1782–1867. Budapest, 1985.
- Szoika Kamill: A földesúri bírászkodás az Árpád-kori Magyarországon. Budapest, 1944.

Tringli István: Pallosjog. Szócikk. In: Kőszeghy Péter (szerk.): Magyar Művelődéstörténet Lexikon. Budapest, 2009.

Varga Endre (szerk.):
Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958.

Werbőczy István Hármaskönyve. (Ford.: Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen). Budapest, 1897.

**Estates, Landowners, The Right of the Sword. On Research Opportunities
of Ius Gladii in the Feudal Age
by Noémi Czeglédi**

The right of the sword (*ius gladii*) was a phenomenon closely related to *sedes dominalis*, the feudal landowners' jurisdiction. Those landowning nobles could exercise this right who were granted by the king or held it as a long-term privilege. Briefly examining the notion of *ius gladii*, its sources and the literature relating to the topic, it became obvious that a lot of potentials are hidden in its research.

KONVENCÍÓS ALKALMAZOTTAK A MAGYARORSZÁGI BENCÉS KONGREGÁCIÓ BIRTOKAIN A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS UTÁN

FÜLÖP ÉVA MÁRIA

A török kor után újjáéledt magyarországi bencés kongregáció öt apátsága Pannonhalmi központtal szerveződött újjá, melyhez fiókapátságokként Tihany, Bakonybél, Dömölk és Zalavár-Zalaapáti tartoztak. A részben a bencés rend monasztikus jellegéből következő, erősen központosított belső szervezet a rend birtokainak gazdálkodásában is tükröződött. A pannonhalmi fő- és a négy fiókapátság uradalmi egységes központi gazdasági irányítással működtek. A mintegy 60 000 kataszteri hold¹ birtokegyüttesben, a pannonhalmi és a tihanyi apátságok uradalmi mellett, jóval szerényebb szerep hárult Bakonybél, Zalavár és – a magát önállóan fenntartani sem képes, nem egészen 500 holddal rendelkező – Dömölk gazdaságára. A monasztikus rendek célvagyonként szolgáló földbirtokán intézményeik fenntartása, ellátása érdekében szoros volt az uradalmak egymás közötti belső gazdasági kapcsolatrendszere, összehangolva esetenként nemcsak az irányítást és értékesítést, de magát a termelést is.²

A bencés kongregáció elöljárója a mindenkori pannonhalmi főapát volt. A kongregáció tagjai próbaévüket a főmonostorban töltötték, ott tettek stabilitási fogadalmat, de a rend bármely magyarországi apátságába, illetve székházába helyezhetőek voltak. Mindebben lehetetlen nem látni a párhuzamot az ugyancsak a központi gazdasági szervek által összefogott gazdasági alkalmazotti körrel (hogy a kezdő írnokok a rend birtokait ne apátságokként, hanem egységben szemléljék, egymást követően több rendi gazdaságba is helyezése; a dispozíciók központi kezelése stb.).³

¹ 1 kataszteri hold = 1600 négyszögöl

² A bencés kongregáció birtokainak gazdasági szerkezetéről l. FÜLÖP, 1995.

³ HORVÁTH, 1915. 147., FÜLÖP, 1985. 37.

AZ 1848. ÉVI ÁPRILISI TÖRVÉNYEK HATÁSA A BENCÉS BIRTOKOKRA

A 19. században a gazdasági változtatás szükségszerűsége a rend 1802 után kibővült feladataival, új, iskolafenntartói-oktatási munkakörével⁴ és az országos állapotok változásával egyaránt összefüggött.⁵ Az úrbériség megszűnte az apátságok birtokainak gazdálkodásában is éles korszakhatár. Ezt követően, a 19. sz. második fele, a magyar mezőgazdaság kapitalizmus kori kibontakozó fejlődésének időszaka. A szóban forgó periódus két nagyobb fejlődési szakaszra bontható: a jobbágyrendszer felbomlását és felszámolását követően átállás a tőkés gazdálkodásra, majd a korszerűsítés, a mezőgazdasági üzem megteremtése. Ezeknek az évtizedeknek a története mint a „nagybirtoktól a nagyüzemig”⁶ vezető út foglалható össze, melynek során, a mezőgazdasági árutermelés előrehaladtával, a robotoltató földesúri árutermelés fokozatosan átalakult a bémunkán alapuló tőkés nagyüzemmé.

1848 tavasza eseményeitől buzdítva, a katolikus egyház alsópapságának radikalizálódó szárnya követeléseit közt felbukkant a szerzetesrendek feloszlatása,⁷ s világi részről az egyházi birtok szekularizációjának követelése is megfogalmazódott már az országgyűléseken.⁸ Az első népképviselői országgyűlésen Szacsavay Imre képviselő az egyházi javak állami birtokba vételét és kezelését javasolta. Így nem véletlen, hogy az úrbéri kárpótlásról szóló törvényjavaslat szerint „...a kompenzáció esetleges fedezeteként a vallás-és a tanulmányi alap birtokait is számba veszi a kormány, noha ezeket az egyház mindig is a magáénak tartotta.”⁹ A megszületett törvények szerint, végül is, a felszámolt úrbéri járadékok kapcsán, az 1848. évi IX. törvénycikk csak a magánföldesurak kármentesítéséről szólt. Az egyházi és közalapítványi birtokok úrbéri kárpótlási tőkéit az 1853. évi (III. 2.) úrbéri pátens ajánlotta meg. E tőkéből – a magyarországi katolikus egyház vezetői által a papnevelés, a szemináriumok részére fenntartott összegben túl – a nagyjavadalmasok (érsekségek, püspökségek, káptalanok, prépostságok) és a birtokos szerzetesrendek részesedtek. A volt úrbéri jövedelemnek megfelelő tőkét 5%-kal kamatozó földtehermentesítési kötvényekben kapták az egyházi birtokok javadalmasai is, így a törzsvagyonnak csak kamatai álltak rendelkezésükre.

⁴ II. József 1786. évi, a szerzetesrendek működését korlátozó intézkedését követően, a bencés rendet jogaiba visszahelyező 1802. évi királyi resolutio középiskolák fenntartását, működtetését rendelte el számukra. SÖRÖS, 1911. II. kötet. Oklevéltár 125. 946–947.

⁵ HORVÁTH, 1915. 147.

⁶ TÓTH, 1977.

⁷ Szerencspataki (Hanák) János pesti klerikus, a pesti és a csanádi alsópapság reformjavaslataiban. SARNYAI, 1999. 60., 65–66.

⁸ SARNYAI, 1999. 67.

⁹ SARNYAI, 1999. 67–68.

A Helytartótanács 1865. évi, a piarista rendhez intézett leirata¹⁰ a többi egyházi birtokra is érvényes volt, hiszen e birtokoknak (a püspöki javadalmak kivételével, ahol meghatározott rész a szabad rendelkezésű kategóriába tartozott), az illető egyházi testületek csak haszonélvezői voltak, joguk csak a megváltkozás utáni kamatok élvezetére vonatkozott, magát a tőkét törzsvagyonként érintetlenül fent kellett tartaniuk. A törzstőkét, igen indokolt esetben, a mindenkor érvényes kamatok mellett visszatörlesztendő kölcsönként, vagy mint beruházási forrást, lehetett csak felhasználni. Ez esetben a kérelmet a metropolitai jogkörénél fogva egyházi vagyongondnoki teendőket is ellátó esztergomi érsekhez kellett felterjeszteni, aki azt a főkegyúrhoz, tehát a királyhoz, illetve a kiegyezést követően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, továbbította. Ily módon az általános tőkehiány alól ezek a birtokok sem lehettek mentesek, s a tulajdonképpen a földtehermentesítési kötvények és azok kamatai fedezetére szolgáló földadó alól sem mentesültek.¹¹

Ténylegesen, a bencés rendi birtokokon az 1848. évi áprilisi törvényeket illetően, gazdaságilag a munkajáradék és a papi tized kárpótlás nélküli eltörlése okozta a legnagyobb tehertételt. Amint utóbbi kapcsán a rendtörténeti monográfia megfogalmazta, a tized eltörléséről rendelkező 1848. XIII. tc. értelmében a rend „...a tizedet mindenütt, még a híres Somogy vármegyében is elvesztette.”¹²

Az átalakítás időszakában a robot elvesztésével kiesett munkaerő pótlása, a gazdasági felszerelés és igásállatok biztosítása és a kellő tőkeerő megteremtése voltak a legsúlyosabb megoldandó feladatok a tőkés mezőgazdasági üzemek létrehozása során.¹³ A gazdálkodás átállásának megvalósítása érdekében, 1848 után az uradalmi igazgatásban tovább erősödtek a centralizációs törekvések, s kiváltképp így volt ez a központosított rendi szervezett bencés kongregáció esetében.¹⁴

Közismert tény, hogy a felmerült kérdésekre adandó válaszként, a világi birtokok közt, nagyobb uradalmakban, a tőkés gazdálkodás kibontakozásával párhuzamosan általános jelenség volt a tőkés bérletek terjedése a saját kezelésű tőkés üzemek kialakítása mellett, a javak nagy hányadán. Kevésbé mondható el ez az egyházi birtokokról, hiszen itt a fő cél, a szorosabban vett egyházi és egyéb (például oktatási vagy karitatív célú) intézmények fenntartása, a belső ellátás biztosításának

¹⁰ 90467/1865. sz. Helytartótanácsi leirat. Idézi: TÓTH, 1978. 108.

¹¹ FÜLÖP, 1993. 866–867.

¹² PBFL FIT Krusz Krizosztom főapát levele. Pannonhalma, 1873. febr. 27.

¹³ A világi birtokok útkeresése egy kiváló esettanulmányát épp az uradalomtörténeti konferencia-sorozat 2010. évi rendezvényén adta DEMETER, 2011.

¹⁴ FÜLÖP, 199. 866.

elsősége, sajátos vonásokat adott a gazdálkodásnak.¹⁵ A bencés rendi birtokokon sem játszott jelentős szerepet a bérlet. Így a tihanyi apátsági birtokokat tekintve, bár találhatunk példákat a különféle bérlettípusokra, de nagyságrendben egyik sem volt jelentős (még annak ellenére sem, hogy a bérlet egy holdra számított összege magasabb volt a házi kezelésű területekénél). Endréden például 1865-ben a kisparaszti bérlet (részesbirtok és ledolgozás) helyi lakosok kezén lévő 130 hold irtás – és 38 darab sertés –, valamint további 31 hold tőközi szántásért kiadott irtás formájában volt jelen. A vállalkozói (pénzbéres) bérletet pedig 180 forintért bérbe adott 36 hold irtásföld képviselte. Az apátság mezőgazdálkodásának somogyi központja, Szántód jövedelmei közt ekkor 19% származott a bérletekből. Szántókat több esetben adtak bérbe napszámért, azonban a szükséges munkaerő biztosítására a kapásoknál inkább részesművelés, illetve aratáskor és csépléskor részért dolgozók alkalmazásával törekedtek. Gyakori volt viszont a regáléjogok gyakorlásával összekapcsolt pénzbérlet: a halászat, az apátságot illető vadászati jog, a révbeli vendégfogadó, az endrédi és teleki kocsmák stb. bérbeadása, teret nyitva a kifejezetten tőkés jellegű vállalkozásoknak, a falusi társadalom egy gazdagodó rétege felemelkedésének.¹⁶

A magyarországi bencés kongregáció uradalmi közül a főapátság 1848 előtti 86 378 magyar hold¹⁷ kiterjedésű¹⁸ uradalmában a tagosítás, a földek elkülönítésének költsége kevéssel meghaladta a százezer forintot.¹⁹ Az átállás nehézségeiből következően 1866 és 1887 közt mindössze öt olyan év volt, amelyben a bevételek fedezték a kiadásokat, egyébként a törzsvagyonból és a tartalék tőkéből kellett pótolni a szükséges összegeket.²⁰ A rendi gazdaságok ez időszakban a bennük fekvő tőke mintegy hat százalékát hozták csupán, bár a rend monográfusa megjegyzi, hogy e számítás a telkek felvett, s nem valós értéke alapján történt – ez esetben ugyanis csak négy százalék körüli hozammal számolhatnánk.²¹

¹⁵ Az országos átlag e birtokokon mintegy húsz százalékos bérleti arányt mutat. Megemlítjük, hogy sajátos ellenpéldaként, a cisztercieknél az 1850-es években átmenetileg jelentős volt a bérletek szerepe – ám az 1860-as években, amikor a szőlők örökválságából, az úrbéri kárpótlásból és magukból az addigi bérletekből fokozatosan kiépült önálló gazdálkodásuk, a bérleti formák ismét háttérbe szorultak a saját kezelésben tartott gazdasági egységekhez képest. Für, 1966. 123–124., GERGELY, 1989. 48., BODROG, 1966. 512–514., FÜLÖP, 1999. 83.

¹⁶ FÜLÖP, 1985. 30.

¹⁷ 1 kis/magyar hold = 1200 négyszögöllel számítva.

¹⁸ A megművelt terület mellett, a rend birtokai közt volt mintegy hétezer hold földadó alá nem eső terület, továbbá, mint parti tulajdonosoknak, a Tihanyi Apátság révén Siófoktól Földvárig mintegy tízezer hold Balaton-meder, melynek csekély halászati bérleti díjbevétele volt. FÜLÖP, 2004. 211–213.

¹⁹ SÖRÖS, 1916. VI/A. kötet. 345.

²⁰ SÖRÖS, 1916. VI/A. kötet. 346.

²¹ SÖRÖS, 1916. VI/A. kötet. 347.

A kongregációban tizenhatezer kataszteri holdra terjedő birtoknagyságát tekintve második Tihanyi Bencés Apátságnál az elkülönözések megtörténtét a gazdasági irányító közegek részéről súlyos személyi mulasztások is hátráltatták, jövedelmei az úrbériség eltörlése következtében mintegy harmincnégyezer forinttal csökkenetek.²² Viszonyításul, 1865-ben a somogyi jószágkerület tizenötezer forintnyi tiszta jövedelmet produkált, a zalai rész gazdálkodása ekkor még veszteséges volt.²³

Bakonybél bencés apátsága javain az 1865-ben befejezett tagosztály szerint 2355,6 hold [2061,15 kataszteri hold] alkotta az itteni birtokot. A belterjesebb gazdálkodáshoz itt is több munkaerőre volt szükség. A főpát rendeletére 1886-ban Friedrich Béla számtartó²⁴ készített kimutatást az apátság javairól. Összeállításából kitűnik, hogy a konvent és a gazdasági alkalmazottak (tisztek és cselédek együtt) ellátására szükséges mindössze 812 forint készpénzzel szemben – melyet mintegy kétezer forint értékű terményjárandóság egészített ki –, 717 forintot kellett napszámra, további 90 forintot – kiegészítve kétezernyolcszáz forint körüli értékű terménnyel – a szerződéses munkavállalók kifizetésére fordítani.²⁵

A jobbágyfelszabadítás után az apátságok gazdálkodása az uradalmi puszták – a korábbi saját, földesúri kezelésű majorok – keretein belül folyt tovább. A bencés uradalmak általában nem támaszkodhattak 1848-at megelőzően jelentős majorkodtatásra, sajátos, belső ellátást célzó gazdasági irányultságuk miatt. „A jobbágyság fölszabadításával az eddigi gyér majorsági gazdálkodás, mely különben sokban szintén a jobbágyságra támaszkodott, az összes birtokra kiterjedt.”²⁶

Az új gazdaságok kialakítása mindenkor természetes válasz volt a gazdasági fejlődés kihívásaira. A 19. század első felében a majorsági gazdálkodás viszonylagos növekedése, 1848 után a tagosítások és a század utolsó harmadától, a rend gazdasági erősödése tette szükségessé újabb gazdasági egységek kialakítását, esetenként új majorok létrehozását. [1848 után a főapátság] „...olyan jószágait, a melyek kezelés szempontjából nehézséget okoztak, eladta, egyszersmind azon volt,

²² FÜLÖP, 1985. 14–16., 27.

²³ Az átállás nehézségeinek leküzdését követően, a 20. sz. elejétől már nincs veszteséges év a tihanyi uradalomban: a jövedelem kétszázezer korona körül mozgott, ebből a zalai része is tízezer korona körüli összeggel részesedett. FÜLÖP, 1985. 32., 75.

²⁴ Friedrich a neves gazdasági szakíró, az 1850-től tíz éven át az óvári Felsőbb Gazdasági Tanintézet élén állott Heinrich Wilhelm Pabst /1798–1868/ munkáit is ismerte.

²⁵ Sárkány Miklós /1845–1891/ apát a mezőgazdasági üzem mellett, igaz, érdemleges eredmények nélkül, kísérletet tett ipari tevékenység kialakítására is: köszönet kutattatott, féléredény-gyárat tervezett PBFL FIT. A pannonthalmi főpát 5/1886. sz. rendelete folytán felvett kimutatás a bakonybéli gazdaságról. Friedrich Béla számtartó. Bakonybél, 1886. febr. 20., uo. A főpát a kataszteri tisztajövedelem közlését kéri az apátságoktól. Pannonthalma, 1886. ápr. 17.; HORVÁTH, 1915. 144.

²⁶ Sörös, 1916. VI/A. kötet. 5.

hogy oly helyeken, ahol a jelenben meglevő birtokok kiegészítése vagy a jövőben kilátásban levő szerzemények kívánatossá teszik, újabb fekvőségeket szerezzen.”

Több új major keletkezett Rimely Mihály /1842–1865/ és Kruesz Krizosztom főapátsága /1865–1885/ időszakában (1842–1885 közt), de az első világháborút megelőzően az 1910-es években, Hajdú Tibor főapátsága /1910–1918/ alatt is. Így például Kát területét a bársonyosiak használták már falujuk megszállítása, azaz Sajghó Benedek főapát /1722–1768/ idején a 18. században, majd az úrbériség megszűnte után Kát Bársonyos segédmajorjává alakult. A főmonostori uradalomban jelentős hecsei gazdaságban már az 1800-as évek elejétől folyt majorsági gazdálkodás. Az ehhez a gazdasághoz tartozó szentiványi major kiépítését Rimely kezdte, majd Kruesz Krizosztom fejlesztette tovább. Hasonló volt a helyzet az ugyancsak Hecsehez tartozó Új-major esetében is. Végül az akkori üzemterveknek megfelelően, Hajdú Tibor építtetett itt új majort, amely a főapát neve után a Tiborháza nevet kapta. Az uradalomban a majorságok közül a tarjáni, hármastarjáni, kis-nyalkai²⁷ és tényői majorságok, továbbá az Imre-²⁸ és a Jahn-majorok²⁹ kialakítására a gazdaság fellendítésére nagy erőfeszítéssel törekedő Kruesz Krizosztom főapát érdemből került sor. A központi gazdaságban a hecseihez hasonlóan „*jelentékeny birtok*” Tömördön Rimely és Kruesz főapátok 1862/63-ban, illetve 1871-ben hozták létre a nevüket viselő Mihály-major, illetve Jánosházát. A járiföldi gazdaságot 1913-ban, Hajdú Tibor főapátsága alatt vették, a rend Veszprém megyei birtokai gazdálkodását erősítve. A tihanyi apátsághoz tartozó Jabapuszta az endrédi határból vált ki.³⁰

AZ ALKALMAZOTT MUNKAERŐ – TÍPUSOK ÉS LEHETŐSÉGEK

A 19. századi nagybirtokok, így a bencés rendi jószágok/javak esetében is,³¹ az alkalmazottak körében három nagyobb csoportot különíthetünk el:

éves gazdasági, konvenciók alkalmazottak (cselédek, iparosok)
részesmunkások, valamint summások
napszámosok

²⁷ 1871-ben a kisnyalkai majort Kruesz főapát a nyalkai határban lévő területeket gazdaságilag Tarjánpusztához csatolva hozta létre.

²⁸ Imre-major 1870–1875 közt alakult ki, a szentmártoni birtok Ravazd felé eső részeinek megművelésére.

²⁹ Lázi segédmajorja, a nevében az akkori pannonthalmi perjel Jahn Mainrád nevét őrző Jahn-major építését 1872-ben kezdték el. A rendi pályafutása végén dömölki apát Jahn 1860–1866 közt jószágkormányzó is volt, Füßsön.

³⁰ SÖRÖS, 1916. VI/A. kötet. 402., 414., továbbá SÖRÖS, 1911. II. kötet. 596., SÖRÖS, 1916. VI/A. kötet. 125–127., 358., 362., 386–387., 394–395., 402.; BERKÓ–LEGÁNYI, 1987. 72.; FÜLÖP, 1995. 71–72.

³¹ FÜLÖP, 1995. 122–132.

Konvenciók

A gazdasági alkalmazottakat illetően, az 1848 áprilisában tartott főmonostori konventgyűlés még tévesen reagált a társadalmi-gazdasági változásokra: nem csak azt határozták el, hogy a tisztek fizetését csökkentsék és számbelileg „kevesíttessenek”,³² hanem azt is, hogy kevesebb cselédet foglalkoztassanak.³³ Májusban azonban a tihanyi apátságban³⁴ Czirkpach Károly szántódi ispán már utasítást kapott, hogy a szükséges számban állítson be gyalogbéreseket a gazdaságba.³⁵ A cselédek száma alakulásának, munkavégzésük minőségének és a rendelkezésre álló munkaerő felhasználásának központi nyomon követésére utal az az 1851. évi rendelkezés, amely kötelezővé tette a tiszteknek, hogy egységes központi minta szerint, félévente „értésítvényt” adjanak róluk.³⁶ Az 1896. évi nagykáptalan is megerősítette, hogy a központi főjósággazdálkodóhoz kell küldeni évente december 25-ig a bértáblákat.³⁷

A cselédek³⁸ létszámának növelését a napszámoshiány mellett az intenzívebb gazdálkodás is megkívánta. Ahogyan a tihanyi apátsági jósággazdálkodó összefoglalta: *„A cselédlakás hiány égetőbbé vált a legújabb időben, az intenzívebb gazdálkodás, s a napszámoshiány szükségessé tette a minden pillanatban rendelkezésre álló kézierő szaporítását, sőt az egész éven át fogatosított téli s nyári ökörhizlalás, e célra szaporított takarmányos, répa és burgonya táblák kellő időben való művelése, a nyert termények betakarítása és kiszedése, még több kézi erőt kívánnak, mint amennyivel ez idő szerint rendelkezünk.”*³⁹

³² PBFL GL Konventgyűlések fogalmazványai. 1845–1905. (Főapátság) 1848. ápr. 18. 18/3., 4., 16.

³³ FÜLÖP, 1999. 87.

³⁴ Mivel a Tihanyi Bencés Apátság birtokainak nagyobb hányada Somogy megyében terült el, nem érdektelen utalnunk arra a vizsgálatra, amely Somogy nagybirtokainak népessége 19. sz. eleji összetételét vizsgálta. Az egyházi birtokok alacsony éves gazdasági tisztségviselői és alkalmazotti létszáma kapcsán megállapíthatta, hogy ezek az uradalmak a 18. sz. végi – 19. sz. eleji konjunkturális lehetőségek ellenére sem bővítették majorságaikat, nem kapcsolódtak be nagyobb mértékben az ártermelésbe, hanem hagyományos, adóztató jellegű uradalmak maradtak – fentebbi megállapításainkkal összhangban, nyilván sajátos rendeltetésük következtében is. Így annál is inkább érthető, hogy milyen nagy feladatot jelentett az úrbériség felszámolását követően a kellő munka- és igaerő, a szükséges gazdasági felszerelések megteremtése. KAPOS, 1987. 211.

³⁵ FÜLÖP, 1985. 15.; VeML TA tsz.jkv. Tihany, 1848. máj. 24.

³⁶ VeML TA tsz.jkv. Tihany, 1209/1851. ápr. 8.

³⁷ PFL GL Az 1896. évi nagykáptalan iratai. Szabályzat a pannonthalmi szent Benedek-rend gazdaságainak vezetésére és kezelésére. *Fehér Ipoly főapát*. Pannonthalma

³⁸ A gazdasági cselédek mellett „házi cselédeket” is foglalkoztattak a Rend szolgálatában. 1922-ben körükbe sorolták a következőket: házvezetőnő, szakácsnő, konyhalány, házmester, refektárius, kapus, inas, háziszolga, borbély, sekrestyés, kocsis, gépész és pedellus. PBFL FIT 543/22. Kimutatás a cselédbekekről

³⁹ FÜLÖP, 1985. 49., 51.; PBFL FIT Bors Mihály jósággazdálkodó kérelme cselédlakás-építéshez. 1896. máj.

A cselédek mellett az időszak munkások elhelyezésére is gondolni kellett. A tihanyi javakon pl. a summásoknak 1917-ben, Szántódon, a kovácsmester lakása és a kovácsműhely megszüntetésével alakítottak ki szállást. A két helyiségből a külső a férfiak, a belső a nők számára szolgált. Külön kemencét is kaptak, előbb az épület keleti oromfala mentén, majd zárt konyhában, s ehhez kamra is csatlakozott. A summásgazdának külön szobája volt. Az 1921. évi genfi nemzetközi munkaügyi konferencia ajánlását a mezőgazdasági idénymunkások szállása és elhelyezése tárgyában a magyar országgyűlés 1925 márciusában fogadta el. Ennek alapján kelt a földművelésügyi tárca 30 200/1928. számú rendelete. Ennek előírásait azonban, a fentebb ismertetett szántódi körülmények tanúsága szerint is, a rend jó tíz évvel megelőzte.⁴⁰

A konvenciókban a terményjáradék, a természetbeniek aránya mindvégig meghatározó maradt (70/80%) a készpénzzel szemben,⁴¹ utalva a rendi gazdaságok sajátos, nem piacorientált belső gazdasági szerkezetére, hanem elsődlegesen a rend és intézményei ellátására irányuló, célvagyon voltára, tükrözve az árutermelés gyengeségét, a tradicionális elemek továbbélését.⁴²

A rendi birtokokon közelebbről is bemutatva az éves állandó alkalmazottak körét, a központi, szentmártoni uradalomban 1885-ben – 12 gazdatiszt, illetve írnok irányításával – a következő gazdasági alkalmazottak dolgoztak:⁴³

„mesteremberek”

- *gépész*: Tömörd, Varsány, Tarján, Füss 1–1 fő /4 fő/
- *gépészlegény*: Tarján 2 fő
- *kovács*: Tömörd, Varsány, Tényő, Tarján, Szentmárton, Hecse, Deáki 1–1 fő /7 fő/
- *kovácsinas*: Tömörd, Hecse 1–1 fő /2 fő/
- *bognár*: Tömörd, Tárkány, Kiscsanak, Ölbő, Varsány, Tényő, Tarján, Szentmárton, Kismegyer, Deáki 1–1 fő /10 fő/
- *bognárinas*: Tömörd 1 fő
- *kertész*: Ölbő, Kismegyer, Füss 1–1 fő /3 fő/

„különféle minőségben cselédek”

- *pajtamester*: Kismegyer, Füss 1–1, Hecse 2 fő /4 fő/

⁴⁰ MMGMA XI. 24. Nagy Vencel O.S.B. visszaemlékezése

⁴¹ Az előszállási uradalom történetének kutatója tanulmányában figyelmeztet a konvenció meghatározásánál szükséges körületekintésre. A fennmaradt források nem a terménykonvenció egészéről szólnak és az esetleges állattartásról sem minden esetben. BODROG, 1966. 530.

⁴² FÜLÖP, 1999. 87.

⁴³ PBFL FIT Gazdasági állapotok kimutatása. A pannonhalmi főapátság birtokain hivataloskodó tisztek, szolgáló mesteremberek és cselédek, ugyan azokon levő munkás és hasznos állatok kimutatása 1885 évben. 1885. dec. 1.

- *hajdú vagy gazda*: Tömörd, Tárkány, Kiscsanak, Ölbő, Bakonytamási, Tényő, Gug, Selyemcsuk, Kismegyer, Füss 1–1, Tarján, Szentmárton, Deáki 2–2 fő /16 fő/
- *őr*: Tömörd, Tarján 1–1 fő /2 fő/
- *béres*: Tömörd 25, Tárkány, Szentmárton 8–8, Kiscsanak, Varsány 6–6, Ölbő 14, Lázi 11, Gerencsér, Bakonytamási 5–5, Tényő 9, Bársonyos, Gug 4–4, Tarján 30, Selyemcsuk 3, Kismegyer 29, Hecse 21, Füss 15, Deáki 16 fő /219 fő/
- *ostoros*: Tömörd, Szentmárton 10–10, Tárkány, Lázi, Gug 2–2, Ölbő 7, Varsány, Tényő 3–3, Tarján 30, Kismegyer 16, Hecse 14 fő /99 fő/
- *bivalyos*: Tömörd, Szentmárton 1–1 fő /2 fő/
- *csősz*: Tömörd, Füss 3–3, Tárkány, Ölbő, Gerencsér, Bakonytamási, Tényő, Szentmárton, Hecse, Deáki 1–1, Bársonyos, Lázi, Varsány, Tarján, Kismegyer 2–2 fő /24 fő/
- *kanász*: Kismegyer, Füss 1–1 fő /2 fő/
- *gulyás*: Ölbő, Gerencsér, Tarján, Szentmárton, Kismegyer 1–1, Hecse, Füss 2–2, Deáki 3 fő /12 fő/
- *gulyásbojtár*: Gerencsér, Füss 1–1, Hecse 2, Füss 5 fő /9 fő/
- *csikós*: Ölbő, Füss 2–2 fő /4 fő/
- *csikósbojtár*: Ölbő 2 fő
- *számadó juhász*: Tömörd, Tárkány, Lázi, Gerencsér, Tényő, Tarján, Kismegyer, Hecse, Füss, Deáki 1–1 fő /10 fő/
- *juhászlegény*: Tömörd, Hecse 8, Tárkány, Lázi, Varsány, Tényő, Füss, Deáki 5–5, Kiscsanak, Ölbő, Bakonytamási, Selyemcsuk 1–1, Bársonyos, Gug, Szentmárton 2–2, Gerencsér 3, Tarján 12, Kismegyer 9 fő /80 fő/
- *kocsis*: Tömörd, Tarján, Füss 5–5, Tárkány, Tényő, Deáki 2–2, Kiscsanak, Lázi, Gug, Selyemcsuk 1–1, Ölbő, Hecse 4–4, Varsány, Szentmárton 3–3, Kismegyer 8 fő /47 fő/
- *mindenes*: Kismegyer 1, Deáki 3 fő /4 fő/

Az összesen 29 mesterember és 536 egyéb gazdasági alkalmazott majorok közötti és a mezőgazdálkodás egyes ágai, illetve azon belül pl. a különféle állattenyésztési ágak közti megoszlása az uradalom gazdálkodásának vizsgálatakor lehetőséget ad az egyes gazdálkodási egységek gazdasági súlya, profilja, s a szántóföldi gazdálkodásban a művelési ágak arányában, illetve az állattenyésztésben végbement változások rögzítésére. Fenti kimutatás kapcsán, a központi uradalom Tömörd és Tarján gazdaságainak ez összeírásból is kitűnő gazdasági fontosságára utalhatunk, az állattenyésztés vonatkozásában pedig arra, hogy az állatokkal foglalkozók számából jól látható a juhászat vezető szerepe (összefüggésben a juhtenyésztés 1870-es években kibontakozott, utolsó nagy felfutásával). A szarvasmarhatartásban a lefejőtehenészetek kiépülése még csak megkezdődött. A

főapátsághoz tartozó ménes hagyományosan Ölbön és Füssön volt.⁴⁴ A sertéstartás hasonlóképp csak a belső szükségletek fedezésére szorítkozott egészen a két világháború közötti időszakig, amikor is a gazdasági ágak között számottevővé vált a hizlalás. A csak nagyobb uradalmakban tartott bivalyok száma nem csak a főapátság, de a Balaton partján birtokos tihanyi apátság javain sem volt gazdaságilag jelentős.

A gazdasági személyzet, az alkalmazottak köre tükrözte a munkaszervezet változásait. Mintául véve a tihanyi gazdaság 1900. évi bértábláját,⁴⁵ abban a következő kategóriákat különítették el:

1. Gazdasági egyezményesek	31 fő
2. Nem gazdasági egyezményesek	
Konventi személyzet	8 fő
Kegyúri személyzet	5 fő
Apát személyzete	1 fő
Pincészeti személyzet	1 fő
Erdészeti személyzet	3 fő

A gazdasági egyezményesek közé tartoztak a gazdálkodás alsóbb gazdasági irányító közegei, az ispán és a majorgazda. A mesteremberek közül gépészkovácsot,⁴⁶ bognárt alkalmaztak. Az elsőbéres vezetésével, további 5 gyalogbéres és 5 ostoros végezte a szántóföldi munkákat. A határbeli terményekre a csősz vigyázott. Az állatokat a juhász, a gulyás és bojtárja gondozták. Tihanyban volt még két gazdasági kocsis⁴⁷ és itt tartottak számon két volt uradalmi alkalmazottat kegydíjukkal.⁴⁸ Az aszófői majorban a gazda két béressel, egy ostorossal, juhász-szal és gulyással dolgozott. A szőlészetet a gazdasági egyezményesek közt a pinter képviselte.

⁴⁴ A bencés birtokok ménesei közül híres volt emellett a szántódpusztai, amelyet azonban századunkban Zalavárra telepítettek át. A tihanyi apátság birtokain már a tihanyi alapítólevél megemlítette a szántódi ménest, némely vélekedéstől eltérően azonban annak az itt vizsgált korszakig töretlen, folyamatos fenntartásával nem lehet számolni.

⁴⁵ PBFL GL A pannonthalmi Főapátság tulajdonához tartozó tihanyi gazdaság 1900-ik évi bértáblája. Tihany, 1900. Január hó 30. Pokorny Frigyes jószágkormányzó, Farkas József ispán (rávezetve: Érki. 1900. febr. 14.)

⁴⁶ PBFL GL A gépészkovács maga tartozott egy képzett legényt tartani, a gépek karbantartásánál, javításánál saját szerszámaikat használni, s a gözcséplőgépet kezelni. Ha az uradalom más majorjaiban csépeltek, 2 korona napidíjat kapott.

⁴⁷ PBFL GL A kocsisok évente egy nyári öltözetet, egy posztónadrágot, egy kalapot és egy sapkát kaptak. Kétevénté posztóruha, 4 évente bekecs, 5 évente köpönyeg járt nekik.

⁴⁸ PBFL GL Egyikük köteles volt "szükség esetén felügyelői szolgálatot" teljesíteni, másikuk ostoros munkákat végezni.

A nem gazdasági egyezményesek közül a konventi személyzetet az orvos, a kertész és két kerti legénye, a konventi és konyhai kocsisok,⁴⁹ a sekrestyés alkották, s itt tartották számon az apátság ellátására szolgáló sertéskonda gondozóját, a kanászt is.⁵⁰ A kegyúri személyzet körébe az aszófői lelkész, a tihanyi, aszófői, örvényesi tanítók és egy kegydíjas apátsági kocsis tartoztak.⁵¹ Az apát személyzete egy kocsisból, a pincészeti alkalmazotti köre a pintérből állott.⁵² Végül, az erdészeti személyzetet a tihanyi, aszófői és füredi erdőőrök képezték.

Az összesen 49 fő egyezményes konvenciójában a mintegy hatezer koronára rúgó készpénz-járandóság mellett, a nagyobbik részt a természetbeniek jelentették: gabona (búza, rozs, árpa, kukorica), só, takarmányok (széna, őszi és tavaszi szalma), tűzifa (dorong), tej, valamint néhányuknak marha- és sertéstartás, kert.

A bértábla jól érzékelteti a gazdasági alkalmazottak hierarchiáját (így a gazdasági munkákat közvetlenül irányító ispán, majorgazda, elsőbéres sorrendet; a mestere emberek közt kiemelkedő helyet elfoglaló gépész megbecsülését; az állattartásnál⁵³ a gyapjúbevételek miatt fontos juhászat megőrzése mellett, a lefejőtehenészet térnyerését), s az apátság vállalt terheire is utal (az uradalmi orvos kezelte a gazdasági és egyéb alkalmazottakat; az apátság térítette a gyógyszerértéket számlákat; községi iskolákat tartott fenn stb.).

Az 1906. évi, összesített bértábla adatai szerint 5 számtartó, 4 kasznár, 5 ispán, 2 kezelőírnok és 4 írnok dolgozott a rend mezőgazdasági területeinek ellátásán.⁵⁴ A gazdákat illetően, az apátságok birtokain már a 19. század utolsó harmadától arra törekedtek, hogy földműves szakiskolát végzetteneket alkalmazzanak.

Az 1906-ban, a rend egész birtokáról készített, gazdasági alkalmazottakat összesítő kimutatás⁵⁵ a létszámok változásával utal egyrészt a szántóföldi művelés terén előrehaladó gépesítésre és a művelési ágak arányának megváltozására (az

⁴⁹ PBFL GL A kocsisok a gazdasági kocsisokhoz hasonlóképp kapták ruházatukat.

⁵⁰ PBFL GL Az apátság és birtokai felügyeletét ellátó orvos járandóságában is szerepelt évente *„I sovány sertés”*.

⁵¹ PBFL GL Az aszófői lelkésznek is járt évente egy nem hizlalt sertés, de fáját és konvencióját a hívek szálaltították. Hasonlóképp, a tihanyi és aszófői tanítók fáját is a híveknek kellett megvágniuk és szállítaniuk.

⁵² PBFL GL A gépészkovácshoz hasonlóan, a pintér is saját szerszámaival használta. Az orvos, a kertész, a tanító és a pintér *„kiváltságos konventio földet élveznek”*, amennyiben azt tetszésük szerint használhatták. Az uradalmat egy szántás és a betakarítás terhelte, de a további munkák és a trágyázás költségeit a kedvezményezettek viselték. (A kimutatásra ceruzával rávezetett megjegyzés szerint, az előző évben Fülöpiben is alkalmaztak vincellért, 80 korona fizetéssel.)

⁵³ A zalai részen 1896-tól már nem voltak bivalyosok. PBFL GL A tihanyi leltár. Tihany, 1896. dec. 31. Pokorny Frigyes jószágkormányzó, Farkas József ispán

⁵⁴ PBFL FIT [Összesített bértábla az 1906. gazdasági évre]

⁵⁵ PBFL GL A szent Benedek-rendi főapátsági és fiókapátságokhoz tartozó összes gazdaságok tisztjei és gazdasági alkalmazottak járandóságainak összehasonlító bértáblája, rang és minőség szerint. 1906.

intenzív művelés térnyerésével a takarmánytermesztés növekedésére), másrészt az állattenyésztés belterjesebbé válására (külön tüntetik fel a takarmánnyal foglalkozó cselédeket, megjelennek a tejjel, tejtermékekkel dolgozó alkalmazottak, sőt, a hizlalással foglalkozók száma is jelentős, erőteljesen csökken viszont a juhászoké):

- *gépészek és gépészkovácsok*: gépész 7, gépészkovács 9, kovács 9 fő /25 fő/
- *gépész-, kovácslegény és inas*: kovácslegény 3 (rajtuk kívül Deákiban hónaposok is), gépészinás 3, kovácsinás 2, gépfűtő 1, szeszyári fűtő 1 fő /10 fő + hónaposok/
- *bognárok, bognárlegények és inasok*: bognár 18, faragóbognár 4, bognárlegény 2, bognárinás 1 fő /25 fő/
- *hajdú, magtáros, pajtamester*: hajdú 2, számadó 1, munkafelügyelő 1, munkavezető 1, magtáros 1, pajtamester 1 fő /7 fő/
- *csősz (mezőőr)*: csősz 12, mezőőr 2 fő /14 fő/
- *szérűőr*: 5 fő (Deákiban egyúttal méhőr, Füssön raktáros is)
- *béres*: első béres 49, szekeres béres 370, béreslegény 4, gyalogbéres 36, kis - gyalogbéres 1 fő /460 fő/
- *ostoros*: 72 fő
- *bivalyos*: 6 fő
- *göbolyös*: első göbolyös 8, második göbolyös 35 fő /43 fő/
- *tehenes*: fejős 1, tejes 1, tehenes 20 fő /22 fő/
- *gulyás*: gulyásgazda 2, első gulyás 1, gulyás 42 fő /45 fő/
- *gulyásbojtár*: 23 fő
- *borjús és tinós*: borjús 2, tinós 2 fő /4 fő/
- *juhász*: első juhász 1, öregjuhász 1, számadó juhász 1, juhász 30 (egyikük 4 bojtárral) fő /37 fő/
- *juhászbojtár*: 4, juhászlegény 2 fő /6 fő/
- *ménésbeliek*: lovászmester 1, lovász 4, ménesgazda 2, csikós 5 (egyikük 4 bojtárral), idősb csikós 1 fő / 17 fő/
- *csikósbojtár*: 1 fő
- *kormányzói kocsis*: főkormányzói kocsis 1, kormányzói kocsis 4 fő /5 fő/
- *kocsis*: tiszti kocsis 9, igáskocsis 97 (egyikük tejes, egy másik kocsis mént is gondoz, egy pedig 3 lóval dolgozik) fő /106 fő/
- *kocsislegény*: 1 fő
- *kanász*: uradalmi kanász 11, cselédkanász 5 fő /16 fő/
- *kanászbojtár*: 1 fő (az uradalmi kanászonál)
- *baromfiás*: 2 fő
- *takarmányosok*: takarmánykötöző 1, takarmányozó 4, istállós 1, szecskás 3 fő /9 fő/
- *vegyes*: 4 fő (molnár, téglás, sajtos, központi éjjeliőr)

1906-ban, az itt felsorolt alkalmazottakon túlmenően, a Tihany által felügyelt révérszetnél 8 fő állott az apátság szolgálatában (1 révérszgazda, 1 révész, 6 révérszlegény), a szőlészetnél és a központi pincénél 22 fő dolgozott (1 pincemester, 1 pintermester, 1 pintér, 1 pintérlegény, 1 pince-előmunkás és 17 vincellér). Az erdészeteknél 39 főt alkalmaztak (2 erdőmester, 1 pagonyerdész, 2 erdész, 1 gyakornok, 2 vadász, 1 körvadász, 1 körerdőőr, 9 vizsgázott és 10 további erdőőr, 6 I. osztályú erdőőr, 1 II. osztályú erdőőr, 2 II. osztályú segéderdőőr, 1 raktáros). Az erdészeti személyzet rendelkezésére állott 2 tiszti kocsis, 6 igáskocsis, 3 fő az ígás-kocsisok mellé, 3 kanász és 1 tehenes.

Az 1912. évi káptalan⁵⁶ „Gazdasági kormányzat” tárgykörében hozott határozatai között külön fejezet foglalkozott a „Gazdasági kezelő közegek”-kel.⁵⁷ A gazdatisztek⁵⁸ bérének javítása mellett itt rögzítették a cselédek fizetésének korpótlékkal történő emelését is. Ez a szolgálati évek alatt öt ízben, először az 5., majd ötévente, végül a 25. szegődményes év után történhetett, a következő arányban:

25 K – gazda

- mesterember (gépészkovács, kovács, molnár, kádár, bognár)
- hajdú
- magtáros
- raktáros
- munkafelügyelő
- vizsgázott erdőőr
- szakiskolát végzett vincellér
- révérszgazda
- méneszgazda
- jószágkormányzói kocsis

15 K – a fent nem említett, többi mező- és erdőgazdasági cseléd, valamint szőlészeti-pincészeti állandó konvenció munkás

A rend gazdasági vezetése a cselédbérek tekintve is figyelemmel kísérte más birtokok gyakorlatát. Így például 1886-ban, amikor a cselédek tevénytartását eltörlötték, azt a főapátsági javaktól eltérően a tihanyi apátság birtokain azért nem léptették életbe, „mert nagybirtokosokkal körülvéve, ezeknél: a veszprémi káptalan-

⁵⁶ A bencés kongregáció legfelsőbb törvényhozó szerve az általános káptalan (*Capitulum Generale*), az ünnepélyes fogadalmat tett rendtagok egész közössége.

⁵⁷ PBFL GL Az 1912. évi káptalan jegyzőkönyve. „Gazdasági kormányzat. II. Gazdasági kezelő közegek”

⁵⁸ Nagy Vencel OSB /1897–1995/, a rend későbbi főszámvevője, óvári agrárdiplomája megszerzése után két főapátsági gazdaság mellett, a Tihanyi Bencés Apátság javai jószágkormányzójaként kezdte gazdasági pályáját. Visszaemlékezése szerint, a birtokon egy fő okleveles gazdára 2–3e hold jutott. FÜLÖP, 2004. 211.

nál, Széchenyiné, Hunyadinál, veszprémi püspökségnél, Satzger Keresztélynél, Velsersheimnél engedélyezve van a cselédtehéntartás, ha tehát mi megszüntetjük, csak az alja cseléd jó hozzánk.”⁵⁹

Ismeretes, hogy az úrbériség megszűnte után, a birtokstruktúra változásának következtében, jelesül főként a csökkenő legelőterületek miatt, több nagybirtokhoz hasonlóan a bencés uradalmakban is megvonták, illetve korlátozták a gazdasztek földjárandóságát, marhatartási jogát. A kiesett jövedelem pótlására szolgált a „száztóli”, vagyis a tisztajövedelem meghatározott része. A Kruesz főapát által 1867-ben bevezetett százalékos jutalmazás azonban aránytalan terhet rótt az alapvetően nem piacorientált gazdaságokra, így Vaszary Kolos főapát /1885–1891/ 1886-ban az előállított termények helyett azt az „üzleti nyereséget” után állapította meg. További rendelkezése szerint, ebből azonban a cselédséget is részesíteni kívánta. Az egyes munkakörök után járó százalékok a következők voltak:⁶⁰

- 5% hajdú, gazda, számadó juhász
- 2% gulyás, juhász, csősz, öregbéres
- 1% kocsis, béres
- 0,5% ostoros, bojtár stb.

Azonban ez az ösztönzés sem volt tartható az elsősorban a belső ellátásra törekvő uradalmi rendszerben, így a káptalan 1896-ban e jutalmazási-ösztönzési formát megszüntetni kényszerült.⁶¹

A cselédek közt „szólitáskor” igen csekély mozgással találkozunk. Például a többször említett somogyi birtokközponton, Szántódpusztán a legtöbb távozás az éves cselédek körében az 1911. és 1912. évi 8 fő volt, valamint, amikor 1941-ben, a szántódi és tihanyi gazdaságokban együttesen 6 fő távozott.⁶² Ennek okát már a kortársak is – a viszonylag kedvezőbb lakáskörülmények mellett – éppen a kegydíjban látták.⁶³ Halbik Cziprián tihanyi apát /1894–1927/ ezt így foglalta össze 1896-ban: „A cselédviszonyokat majorságainkban jelentékenyen megnyugtatóbbnak észlelem, mint a szomszédos birtokosoknál. Míg ezeknél örökös a vándorlás, nálunk nem ritkaság a 40–50 évi szolgálat és az a már mintegy szokássá vált jelenség, hogy az apa munkakörének a fiú lép örökébe, ki az elaggott szülőket tartja, gondozza az uraságtól nyert kegydíj segélyével ... Alig tévedek, ha a hosz-

⁵⁹ A cselédek tehéntartását az 1886. évi 280. számú főapáti utasítás tiltotta meg, de Zalaváron és Somogyban az soha sem szűnt meg. PBFL FIT Bors Mihály somogyi jószágkormányzó a cselédek tehéntartásáról. [Szántód], 1895. ápr. 20.

⁶⁰ PBFL FIT Kruesz Krizosztom főapát rendelkezése, 1867. jan. 31.; PBL FIT Vaszary Kolos főapát rendelkezése. 1885. dec. 31.; FÜLÖP, 1998. 137–141.

⁶¹ PBFL GL Az 1896. évi káptalangyűlés iratai.; FÜLÖP, 1998. 141.

⁶² PBFL GL A szántódi gazdaság havi jelentése. 1911. febr., 1912. febr., uo, A szántódi és tihanyi gazdaságok havi jelentése. 1941. jan.

⁶³ FÜLÖP, 1985. 48.; PBL FIT Halbik Cziprián tihanyi apát levele. Tihany, 1896. ápr. 13.

szű szolgálati éveknek és a helyhez való ragaszkodásnak egyik okát abban látom, hogy az uraság elaggott hűséges cselédjét nem hagyja magára.”⁶⁴

Nem volt azonban általános gyakorlata a kongregáció birtokain a munkából kiöregedett, vagy megbetegedett cselédek kegydíja megállapításának, századunk elejéig egyedi döntést hoztak minden esetben.⁶⁵ 1871-ben egy Koller nevű, 29 szolgálati évvel rendelkező, volt tóközi urasági birkásgazda kért nyugdíjat a tihanyi apátságtól. A válasz szerint „az urasági cselédekre nézve a nyugdíj sem Szent Mártonban, sem pedig Tihanyban szabályozva nincsen”.⁶⁶ A kérelmező azonban kegydíjat sem kaphatott, mert annak idején más birtokra ment dolgozni. A kegydíj azonban nem volt ritka az apátsági cselédek körében. Joggal állapíthatta meg az 1901. évi káptalan az 1900-ban törvény által előírt gazdasági munkás- és cselédsegélyző pénztárral kapcsolatban: „Ennek rendelkezései sem képeznek ránk nézve lényegileg újítást, mert baleset, rokkantság, munkaképtelenség és halál eseteiben, a melyek az új törvény gondoskodásának lényegét képezi[k], mi eddig is gondoskodtunk gazdasági cselédeinkről, sőt sokkal jobban, mint az új törvény gondoskodik, mert mi rendes betegségek esetén is orvossal és gyógyszerrel látjuk el nemcsak cselédeinket, hanem ezeknek családtagjait is.”⁶⁷ Az 1906. évi bértáblázat szerint, az évben például 23 fő és további 9 özvegy kapott kegydíjat a rendi birtokoktól.

A rendtörténeti monográfia szerint a kegydíj 1911-től már állandósult a bencés birtokokon, az 1912. évi káptalan jegyzőkönyve szerint viszont ezen a káptalanyűlésen merült fel ennek gondolata és a határozatot követően léptették életbe a cselédek és más alsóbb fokú gazdasági alkalmazottak esetében.⁶⁹

Részesek, napszámosok és átmeneti munkaformák

A részes- és napszámosmunkát főként a nagyobb munkaerőt igénylő aratás- és cséplés, valamint az intenzifikálódást jelző takarmány-termesztés és a kapások termesztése terén alkalmazták.⁷⁰ A részesmunkások az aratást és cséplést a tavaszi és őszi gabonából általában a tizedik részért végezték.⁷¹ Gyűjtő- és kaszásnapszámokra a gazdaságokban bérbe adott kisebb földekért, eladott fáért,

⁶⁴ PBL FIT Francia József volt tarjáni elsőbéres és csősz kegydíjat kér. 1885. nov. 9.

⁶⁵ Egyes jól szervezett világi birtokok már a 18. században szabályozni próbálták ezt a területet is. A piaristák mernyei uradalmában azonban még a 19. század második felében sem volt kegydíj, csak egyszeri „könyöradományt” kaphattak a rászorultak. KÁLLAY, 1980. 120., TÓTH, 1977. 329.

⁶⁶ VeML TA tsz.jkv. Tihany, 1871. nov. 23.

⁶⁷ Általános és ingyenes gyógykezelést kaptak ekkoriban például a mernyei uradalom cselédei is. TÓTH, 1977. 330., ill. 351. j.

⁶⁸ SÖRÖS, 1916. VI/A. kötet. 337–338.

⁶⁹ PBFL GL Az 1912. évi káptalan jegyzőkönyve. „Gazdasági kormányzat.”

⁷⁰ FÜLÖP, 1985.16–17., 51.; FÜLÖP, 1999. 88.

⁷¹ VeML TA tsz.jkv. Tihany, 11/1867. máj. 15.

később, az első világháború utáni időszakban, az aratószerződésekben rögzített külön járadékként tettek szert. Az ily módon nyert – a ledolgozás körébe sorolható – napszámokat a 19. század utolsó harmadában főleg a takarmánytermesztés körüli munkáknál használták fel (réttisztítás, kaszálás, begyűjtés). Szükség volt munkájukra trágyateregetéskor, krumpli-, takarmányrépa- és kukoricakapáláskor és szedéskor, de velük végeztették a csutavágás egy részét, s a géppel végzett morzsolást is.⁷²

Pénzes napszámosokat is alkalmaztak, ha az egyéb módon nyert napszámok nem bizonyultak elegendőnek, főként – hagyományos módon – a nagyobb jártaságot követelő szőlőtermesztés területén.⁷³ A szabad bér munka azonban a jobbágyfelszabadítást követően is csak korlátozott mértékben állt rendelkezésre, s a tőkehiány is akadályozta a feudális nagybirtokokat felváltó tőkés nagyüzemek termelésének korszerűsítését.

Mivel a cselédség munkavégzése mellett a gazdaságokban foglalkoztatott részesművelők és napszámosok sem álltak elegendő számban rendelkezésre, ez a körülmény serkentően hatott a mezőgazdasági munkák gépesítésének elindulására. Ez a folyamat azzal is összefüggésben állott, hogy a termelés feltételeiben lejátszódott változások az intenzív, nagyobb ráfordítást kívánó művelési ágakat hozták előtérbe. A gazdálkodás korszerűsítésében – amint azt Kruesz Krizosztom főapát megfogalmazta – a takarmánytermesztés volt a „conditio, sine qua non.”⁷⁴ Az istállózó állattartás terjedése összefüggésben állott a vetésszerkezet átalakulásával – kapások, takarmánynövények vetésterületének növekedése –, a talajerőpótlással, az állattenyésztésben megindult fajtaváltással.

Az egyes munkaformák felhasználását azonban nem rendelhetjük kizárólagosan egy-egy mezőgazdasági munkához: azt több esetben a lehetőségek határozták meg: 1912 júliusában a Tihanyi Apátság birtokain a részesaratók kaszálták a tótoroki rétet, a béresek gyűjtötték a csalamádét kézi, a lóherét és lucernát gépi munkával, s a zabosbükköny betakarítását szakmányban végeztették.⁷⁵

RÖVIDÍTÉSEK

Fit	Főapáti Iratok Tára (PBFL)
GL	Gazdasági Levéltár (PBFL)
MKL	Magyar Katolikus Lexikon

⁷² FÜLÖP, 1985. 17.; FÜLÖP, 1999. 88.

⁷³ FÜLÖP, 1985. 52.

⁷⁴ PBL Fit Kruesz Krizosztom főapát a központi jószágkormányzóhoz a számadások elkészítésének módjáról. 1878. febr. 20.

⁷⁵ FÜLÖP, 1985. 52.

MMGMA Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára

MOL Magyar Országos Levéltár

PBFL Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár

Ta tsz.jkv. A Bencés Rend Tihanyi Apátságának iratai. Acta Dominalium et Fiscalatus Domini. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. „Jegyzőkönyve a Tihanyi Apát-úri Uradalom tisztiszékeinek vagy is törvényes és gazdaságbéli össze üléseinek. 1836. nov. 1 – 1880. máj. 31. II. k. (VEML)

VEML Veszprém Megyei Levéltár

IRODALOMJEGYZÉK

Berkó Pál – Legányi Norbert /összeáll./:

A pannonhalmi Szent Benedek-Rend Névtára 1802–1986. h. n. 1987.

Bodrog György: Tőkés gazdálkodás az előszállási uradalomban. In: Agrártörténeti Szemle, VIII. (1966) 4. sz. 502–546.

Demeter Zsófia: A munkaerő problémái és a megoldási kísérlet herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) 1848 után. In: Szirácsik Éva (szerk.): Feudális társadalom? Discussiones Neogradienses, 11. Salgótarján, 2011, 65–99.

Erdélyi László – Sörös Pongrác (szerk.):

A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I–XII/B. kötet. Budapest, 1908–1916.

Fülöp Éva Mária: A képzett rendi ellenőrzés kialakulása a bencés kongregáció birtokain. In: Pócs Gyula szerk.: Falvak, földek, földművesek. Agrárpolitikai, agrártörténeti, településfejlesztési tanulmányok. Budapest, 2004, 201–218.

Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949). In: Somorjai Ádám OSB – Zombori István (szerk.): METEM-könyvek 8. Budapest, 1995.

Fülöp Éva Mária: Az 1848. évi áprilisi törvények – a munkaerő alkalmazásának változásai a Tihanyi Bencés Apátság birtokain. In: Hegedűs András – Bárdos István (szerk.): Egyház és politika a XIX. szá-

- zadi Magyarországon. Nemzetközi Történész Konferencia Előadásai. 1998. május 27–28. Esztergom, 1999. 83–92.
- Fülöp Éva Mária: egyházi birtok (címszó) In: Diós István (főszerk.): MKL 1993. II. 862–881.
- Fülöp Éva Mária: Járandóság és nyugdíj a magyarországi bencés kongregáció birtokain (1848–1949). In: Beke Margit – Bárdos István (szerk.): MINISTERIO. Nemzetközi Történész Konferencia Előadásai. 1995. május 24–26. Esztergom, 1998. 137–164.
- Fülöp Éva Mária: Szántódpuszta kapitalizmus kori agrártörténete. 1848–1945. In: Kanyar József (szerk.): Szántódi Füzetek, IX. h. n. 1985.
- Für Lajos: A csákvári uradalom a bérleti gazdálkodás útján (1860–1900). In: Agrártörténeti Szemle, VIII. (1966) 1–2. sz. 122–147.
- Gergely Jenő: Katolikus egyház, magyar társadalom. 1890–1986. – Prohász-kától Lékaiig. Budapest, 1989.
- Horváth Ádám: Szent Benedek élete és rendjének története Magyarországon. Pannonhalma, 1915.
- Kaposi Zoltán: Nagybirtok és népessége Somogyban a 19. század elején. In: Á. Varga László (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1987. 209–218.
- Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 5. Budapest, 1980.
- Sarnyai Csaba Máté: A radikális katolikus alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban. In: Hegedűs András – Bárdos István (szerk.): Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Nemzetközi Történész Konferencia Előadásai. 1998. május 27–28. Esztergom, 1999. 57–81.
- Sörös Pongrác: A Tihanyi Apátság története. In: Erdélyi László (szerk.): A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. II., XI. kötet. Budapest, 1911.

- Sörös Pongrác: A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. A Rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig. In: Sörös Pongrác (szerk.): A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. VI/A. kötet. Budapest, 1916.
- Tóth Tibor: Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyszabadítástól az első világháborúig. Budapest, 1977.

**Contract Labourers on the Estates of the Benedictine Congregation
in Hungary After the Abolishment of Serfdom
by Éva Mária Fülöp**

After the Ottoman period five abbeys of the revived Benedictine congregation in Hungary were reorganised with Pannonhalma as centre, with affiliated abbeys of Tihany, Bakonybél, Dömölk and Zalavár-Zalaapáti. The strictly centralized internal organisation stemming partly from the monastic character of the order was also reflected in the administration and management of the feudal estates of cca 60,000 cadastral acres.

In the 19th century after 1802, the necessity for economic changes resulted from the extended functions and new scope of activities of the order, such as running schools and education and was also affected by the changes in the circumstances of the country. The abolition of socage marks a sharp turning point in the management of the abbey estates. In the course of establishing capitalist agricultural farming accumulating the necessary capital, substituting the lost 'robot' labour, providing equipment and animals for production were the most serious tasks to solve.

The agricultural workers employed on the estates can be grouped into 3 major categories: annual workers, contract labourers (servants, craftsmen); share and seasonal workers; day labourers.

The lack of labour force and the more intensified farming necessitated an increase in the number of permanent annual workers and had a stimulating effect on the start of agricultural mechanization.

Among servants at "calling" moving to a new place was quite rare. Its reason was found even by contemporaries in pension besides the fairly favourable dwelling facilities. In contracts the proportion of payment in kind remained dominant, referring to a peculiarity of feudal estate as a trust primarily supplying the order and its institutions and also reflecting the weakness of goods production, the survival of traditional elements.

SZENDREY IGNÁC, A FESTETICSEK ISPÁNJA

DR. LUKÁCS GÁBOR – TÓTH ÉVA

1. ÖSSZEFOGLALÓ

Szendrey Ignác 1800-ban született, a matuzsálemi kort (95 évet) megélt egykori georgikoni hallgató neve és emléke Júlia leánya és Petőfi Sándor házassága miatt maradt fent. A mogorva, Petőfi lánykérését elutasító, szigorú apa képe mellett kevesen tudják, hogy a Festetics- és Károlyi-birtok tisztartója tudományos cikkeket is közölt a Magyar Gazda című folyóiratban. Tanulmányunkban Szendrey Ignác életének bemutatása mellett két cikkét ismertetjük.

2. BEVEZETÉS

Szendrey Ignác 1800-ban született Aszalón, Abaúj-Torna vármegyében. A Festetics és Károlyi birtok gazdasági tisztje gyakorlati művei mellett tudományos jellegű cikkeket is közölt a Magyar Gazda című folyóiratban. Tanulmányunkban Szendrey Ignác életének bemutatása mellett két cikkét is ismertetjük. A kutató-soknak gyakorlati értéket az ad, hogy 2009 márciusára újjáépítette fel és adta át a Pannon Egyetem Georgikon Kar és Keszthely városa Szendrey Júlia szülőházában kialakított emlékszobát. Mivel Szendrey Júlia és Petőfi Sándor életéről, szerelmükről rengeteg forrás szól, ugyanakkor Júlia édesapjáról, mezőgazdasági munkásságáról kevesebb adat maradt fent, e témát kevésbé kutatták.

1. kép: A Szendrey-emlékszoba 2011-ben
(Fotó: Tóth Éva)

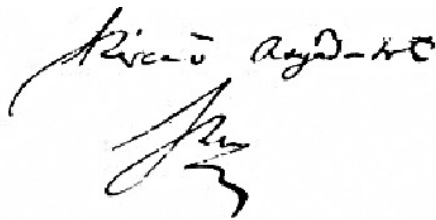

3. ANYAG ÉS MÓDSZER

Kutatásunkat könyvtári forrásokra alapoztuk, a Helikon Kastélymúzeum és a Georgikon Kari Könyvtár és Levéltár forrásaiból származó adatok alapján rekonstruáltuk az életrajzot. A mezőgazdasági szakirodalmi munkásságra vonatkozó adatokat a Magyar Gazda című folyóirat 1842–1847 között megjelent számaiból gyűjtöttük. Az ispáni tevékenység feltárásához szükséges levéltári anyagokat a Magyar Országos Levéltárban őrzött Festetics Családi Levéltárból gyűjtöttük.

4. SZENDREY IGNÁC ÉLETE

Szendrey Ignác 1800. november 9-én született Aszalón. Szendrey Júlia jellemzése szerint apja *„Egyszerű, de művelt lelkű ember volt, tudott számolni a körülményekkel. Középiskolát végzett, s pap akart lenni. Betegeskedése miatt azonban a szabadabb mozgású gazdasági pályára lépett, a keszthelyi Georgikonban végezve tanulmányait”*. Európa első agrár felsőoktatási intézményében, melyet Festetics György gróf alapított 1797-ben, Szendrey Ignác 1824-ben kezdte tanulmányait, melynek befejezte után a Festetics család keszthelyi uradalmában dolgozott.¹ A család Erdődre, a Károlyi-birtokra költözött, Szendrey Ignác az 1850-es évek közepéig ezen a birtokon szolgált. Vejével, Petőfivel közmondásosan rossz volt a viszonya. Jellemző erre, ahogy a Petőfi házaspárnak írt leveleit aláírta:

2. kép: „Szerető atyád-tok” – Szendrey Ignác búcsúzása és kézjegye²

1848 végén Debrecenbe menekültek és itt együtt laktak a Petőfi családdal, Petőfi Zoltán születése után két házat vásárolt Debrecenben, az egyiket saját maga számára, a másikat a Petőfi családnak szánta. Vejével nem valószínű, hogy egyezett az ingatlanvásárlást – ezzel kapcsolatosan érdemes idézni Petőfi véleményét a vá-

¹ FEHÉR – KURUCZ – ZSIDI, 1996. 38. II. kötet.

² MIKES– DERNŐI KOCSIS, 1930.

rosról, aki Zoltán fia születéséről írta: „Igy érte szegény fiamat az a szerencsétlenség, hogy Debrecenben született. Debrecenben és ami több: pénteki napon. Azaz jobban mondva: „pénteki napon és ami több Debrecenben!” mert Debrecen még a pénteknél is veszedelmesebb, elannyira, hogy ha a magyar függetlenség balul üt ki, azt nem másnak köszönhetjük, hanem annak, hogy Debrecenben kiáltatott ki. Micsoda gondolat is volt az, egy nemzet függetlenségét olyan városban proklamálni, hol a házak kapujára ez van írva: „Aki bejön az udvarra, tegye be az ajtót, mert kimegy a disznó.” Legalább annak a háznak a kapuján, ahol fiam született, ez állott”.

Szendrey Ignác és családja 1849 januárjában visszaköltözött Erdődre, majd felesége és fia halála után Mágocsra, végül Pestre költözött, ahol leányai közelében élt. A munkától való visszavonulása után is sokat utazott, segítette a Károlyi-család gazdálkodását. Sorozatos családi tragédiák érték: 1866-ban Mária, 1868-ban Júlia leánya hunyt el. Legidősebb leánya, Júlia élete során mindig számíthatott édesapjára – ezt jól jellemzi: halálos ágyán apjának címezte kétségbeesett levelét, melyben házasságának felbontása érdekében hitének váltását is elképzelhetőnek tartotta.

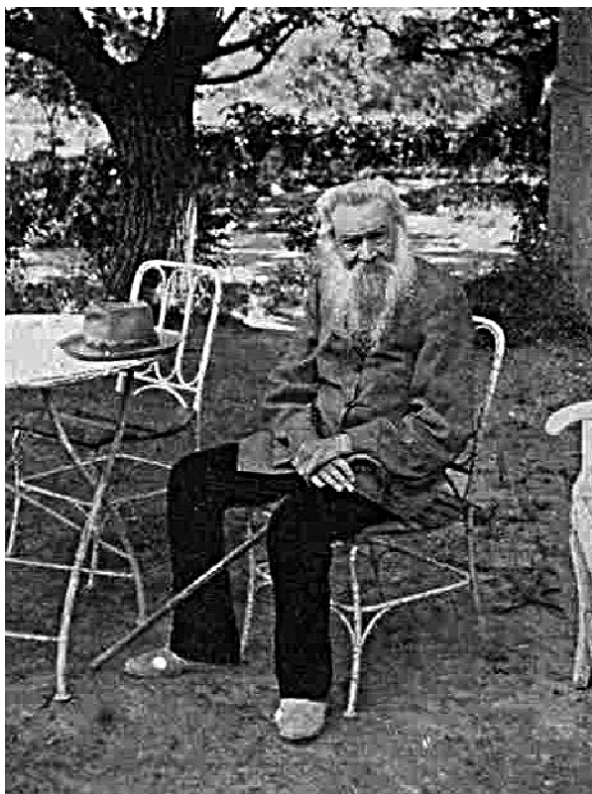
3. kép: Szendrey Ignác arcképe³

Lányát Szendrey Ignác temettette el, eredeti sírkövére csak a Szendrey Júlia név került, és a téves, ma is látható 1830-as születési dátum. Az 1870-es évek elején unokái: Petőfi Zoltán (1870), majd Horváth Attila hunyt el. Az idős Szendrey Leányfalun 1873-ban Ybl Miklós tervei alapján építtetett villát.⁴ Megérte, hogy 1882-

³ MIKES – DERNŐI KOCSIS, 1930. A forrásról ezt írták: „Szendrey Ignác a hatvanas évek végén. Eredeti fénykép, Simonyi, Pest. (Nemz. Muz. Ereklýtára, 143. sz.)”.

⁴ <http://www.georeal.webzona.hu/lanyfalu/hirelise.htm>

ben átadták veje, Petőfi híres pesti szobrát. Gyulai Pál – Szendrey Mária özvegye – így emlékezett az esetre: „Az öreg Szendrey, Petőfinek híres hangos apósa, még megérte, hogy vejének szobrot emeltek. Gyulaival ment ki a szobor elé s nézi az öreg úr a szobrot - majd így szól: „Lehet, hogy jó hazafi volt - de goromba ember, velem cudarul bánt.” A budai színkörben a 80-as években színdarabot adtak, melyben az öreg Szendrey, mint valami zsarnok apa volt beállítva. Gyulay és Szendrey együtt mentek - megnézték a darabot. Szendrey csak annyit mondott, hogy neki vigyáznia kellett a leányára és csak kötelességét teljesítette, mikor a házasság ellen volt”.⁵

4. kép: Szendrey Ignác 95 éves korában. (Forrás: Petőfi album)

Idős korában újabb sorscsapás érte: unokája, Horváth Árpád 1887-ben öngyilkos lett. Szendrey Ignác Budapesten 1895-ben, 95 évesen hunyt el.⁶

⁵ HATVANY, 1909.

⁶ Forrás: <http://www.tananyag.almasi.hu/farkase/janosvitez/oldalak/csaladfa.htm>

5. SZENDREY, A MEZŐGAZDA

A mezőgazdasági foglalkozások, így gazdatiszti, vezetői feladatok ellátása közmegebecsülésnek örvendő állássá vált, erre példaként említhető meg Kossuth Lajos, aki uradalmi ügyéssként kezdte pályafutását, ahogy uradalmakban látott el vezető feladatot Szendrey Ignác, Wittmann Antal, Appel Károly, Bartosságh József, és Petőfi István is, valamint ilyen családból származott Vörösmarty Mihály, Liszt Ferenc, Vajda János és Vas Gereben is. A mezőgazdaságban vezetői feladatokat betöltők tehát kezdtek közmegebecsülésnek örvendeni. Szendrey Ignác gyakorlatló gazdatiszt volt, de emellett elméleti műveket is írt.

5.1. Szendrey keszthelyi évei

A Georgikon hallgatójaként

Szendrey Ignác bizonyítványa szerint (5. kép) 24 éves, római katolikus vallású, városi polgár, árva, főpraktikáns az első évben.

3.	Szendrey Ignác Borsod. A. R. f. civ. l.ó. prax. 1. év. in An. geol.	Hungarus P. civ. Borsod. A. R. f. civ. l.ó. prax. 1. év. in An. geol.	P. civ. Borsod. A. R. f. civ. l.ó. prax. 1. év. in An. geol.	loquitor Hungar. l.ó. prax. 1. év. in An. geol.	In Regia Univ. l.ó. prax. 1. év. in An. geol.	ab anno. Borsod. A. R. f. civ. 1824.
----	---	---	--	--	--	--------------------------------------

5. kép: Szendrey Ignác georgikoni bizonyítványa (részlet) (Forrás: MOL P 283/6. k.)

A Borsod vármegyei Aszalón született, beszélt magyarul, németül, latinul. A pesti Királyi Egyetemen jogot tanult, eminens eredménnyel zárt 1822/23. tanévben erkölcsé szintűgy első osztályú. Az 1823/24. évben a jogi tanulmányokkal felhagyott. Az 1824/25. rendes tanévtől tanult a Georgikonon (ásványtan, szám-tan, matematikai fizika, kémiai fizika, természetjog, magyar közjog, magyar magánjog, váltó- és kereskedelmi jog, ábrázoló geometria, állattan, agrokémia, hidrotechnika, urbáriális jog, és növénytan tárgyakból jeles, rajz tárgyból jó eredménnyel zárt). A bizonyítvány szerint a „törvényekkel megegyező és minden tekintetben dicséretes”. A második évben oktatott tudományokat (állatgyógyászat, agrárgazdaság, technológia, borászat, számvitel, kertészet, építészet, rajz) is kiváló eredménnyel sajátította el, az utolsó rovat (xenium) szerint – amely a jutalomra vonatkozik – „nagyobb jutalomra méltó”.

Az iskola elvégzését követően családjával az akkoriban kialakított Újmajorban lakott és itt született leánya, Júlia (anyakönyvi bejegyzése (6. kép) szerint: Szendrei Julianna).

Anyja	Anyja	Anyja	Anyja	Anyja	Anyja	Anyja	Anyja
						217	
	Julianna	Ignác Szendrei					

6. kép: Szendrey Júlia anyakönyvi bejegyzése

A Georgikon hallgatójaként minden bizonnyal megismerte Nagyváthy János „Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztől” című könyvét is. Csoma Zsigmond szerint egy 1828-ban lejegyzett kézirat – „Gazdaságbéli Kalendárium melly Schmidt Josef K. G. (keszthelyi georgikoni) Practicans által le irattatott Keszthelyen 1828-ik Esztendőben” – alapja is Nagyváthy utasításgyűjteménye volt.⁷

Szendrey Ignác ispánként szolgálta a Festeticseket. Az ispánok feladata sokrétű volt, a gazdálkodási gyakorlatban fontos szerepet játszottak. Erről így írt Nagyváthy: „Az Ispányok a’ magok Ispányságaikban a’ Tisztartó Személlyét, és hivatallyát viselik. Erre nézve hogy mind a’ Reájok bizott Gazdaságbéli Dolgokban, mind a’ Polgárok Rend=tartásában Eszessen el=járhassanak, mind a’ Kalendariomot, mind ezt az Egész Instructiót magok[na]k le=írják, és Ujjra meg=Ujjra olvassák, míg nem az Egész Gazdaság folytatását által=Értik”.⁸

Az ispánná válás előtt deákok, majd pajtamesterek, ezt követően gazdák voltak a jelöltek, így tanultak bele a gazdaság vezetésébe. Szendrey Ignác ispánként vezette az akkoriban is bővülő Újmajor gazdálkodását, a levéltári források között található több saját kézzel aláírt forrás is (7. kép).

7. kép: Szendrey Ignác kézjegye (1829)⁹

⁷ CSOMA, 1997. 140.

⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 331–332.

⁹ MOL FCSL P 276/226. d. 582.

Az ispánok, gazdák, deákokra javaslatot a „Localis Tiszt” tett, a jelöltek tehetségének és erkölcsének igazolása mellett fel is eskették őket, hogy „tanú bizonyságok hiteles legyen”.¹⁰

A külső ispánok feladatai sokrétűek voltak, a „Tselédek[ne]k erköltsökre, és dolgaikra különösen vigyáznak, velek a’ Szerszámokat Conserváltatják, és ha mi kárt azokban tapasztalnak, a’ Számtartónak hírül adják, a’ kiis azt a’ Conventiobol meg=téríti. A’ hol Pajta=Mesterek vannak, ez a’ Gondosság azokat nézi”.¹¹ Szendrey több évben készített eszközösszeírást, az utolsó 1830 márciusában (utolsó oldala 8. kép). Az eszközökből látható, milyen sokrétű gazdaságszervezési feladatokat kellett Szendrey Ignácnak. Mindösszesen 4089 eszközt írt össze, többek között kocsist, béreseket, ménesmestert, molnárokat, korcsmárosokat, vincelléreket, méhészeket, sajkásokat, halászokat, révészeket, svajccériásokat, birkásokat, majorosokat és eszközeiket felügyelte, ellenőrizte, irányította.

Receptu Latio

<i>Magyarok</i>	244	244
<i>Bérek</i>	1120	1120
<i>Mész Mester</i>	98	98
<i>Molnár</i>	273	273
<i>Ménestest</i>	59	59
<i>Vincellér</i>	101	101
<i>Méhész</i>	88	88
<i>Sajkás</i>	820	820
<i>Halász</i>	37	37
<i>Révész</i>	15	15
<i>Majoros</i>	314	314
<i>Birkás</i>	212	212
<i>Major</i>	596	596
<i>Summa</i>	4089	4089

Hogy ezen Inventariumban foglalt Nagy ezen Műve van Kelenek darab Különböző előbbeni napok Nevezetű Ekekoros Hant Koros Új Major Oram ado Számszála Mine Képesoromnál a hal a szam legyen ezzel bizonyítom Tote Új Major Oram

1830

Károly Szendrey

8. kép: Szendrey Ignác inventariuma (1830)¹²

¹⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 336.

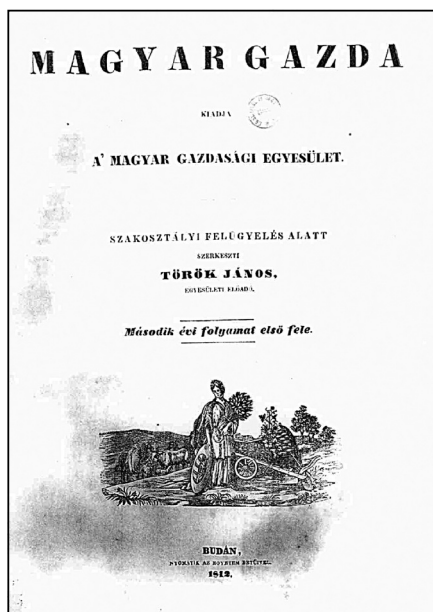
¹¹ NAGYVÁTHY, 1795. 335.

¹² MOL FCSL P 276/226. d. 678.

Nem pusztán elméleti munkát kívánt írni az ekkor már a Károlyiak szolgálatában álló gazda, mivel a széna- és szemérték mennyiségei „*majd minden gazdaságról irt kül- és belföldi könyvekből megtanulhatók*”, ezért egy korábbi Magyar Gazda számból idézett szénaérték-számítást. A szénaérték kibővítésére, a szénát helyettesítő takarmányok („számtalan pótlói”) belső értékének meghatározását tűzte ki céljául, vagyis „*milly mennyiségben képesek ezek kipótolni bizonyos szénamennyiséget?*”. Az összehasonlítás alapjául – hasonlóan „*minden okszerű bel- és külföldi*” gazdához – a rozs értékét vette, amit a „*többi nemek között legállandóbbnak tapasztaltatott*”, ehhez mérték a széna, és a többi takarmány értékét is. A gazdatisztek a gyakorlatban is alkalmazták a Szendrey által közölt táblázatot, melyben leírta: „*milly arányban vannak különféle eddig leghasználatbb, s így számításba is leginkább felvehető takarmánynemek egymáshoz? S minő mennyiségben pótolhatják ki egymást?*”.

Az elterjedten alkalmazott, fontra történő számítás helyett a „*gabonanemeket itcze számszerint is az egészhez, s ezt azokhoz alkalmazva*” is kifejezte, ezáltal „*tűrhetetlenebb gazdáink számára is használhatóvá tenni*”. Szendrey Ignác művéen is érezhető a Georgikon szemléletmódja, az elméleti ismeretek hazai gyakorlatba történő átültetésének az igénye. Az 1797-es alapítástól kezdődően a gyakorlatban jól alkalmazható tisztek képzése kapta a hangsúlyt, többek között ezért oktatták Nagyváthy szemléletmódja jól érezhető nyomott hagyott a Georgikon intézményén is, ebben rendkívül fontos szerepet játszott az ismeretek gyakorlati alkalmazása, a gazdák és tisztek oktatása, mint írta: a „*tapasztalás minden erősségeken felül való bizonyosság*”.¹⁴

A tanulmány megjelenésének helye is rendkívül jól mutatja be mind Szendrey Ignác, mind a Georgikon korabeli helyét és szerepét a mezőgazdaság fejlesztésében.

10. kép: A Magyar Gazda folyóirat címlapja

A Magyar Gazda első száma 1841. július 1-én jelent meg, majd hetente kétszer 8–8 oldalon adták ki. Ugrin Aranka által idézett szerkesztőségi cikkben meg-

¹⁴ NAGYVÁTHY, 1791. 397.

határozták a lap programját: „a honi mezőgazdaság célszerű kifejlésére minél hathatósab, s minél jótékonyabb befolyást gyakorolni”.¹⁵ A lapban olyan értekezések közlésére vállalkoztak, melyek a „mezei gazda által alkalmazható technikai vállalatokat” támogatták. A lap példányszáma ezer körül volt, ebből „földbirtokoknak 419, uradalmaknak 94, gazdatiszteknek 231, kaszinóknak, egyesületeknek 74, lelkészeknek, tanítóknak 43” járt.¹⁶ A gazdatisztek számát 10 ezerre becsülték, közülük csak „231 kíván újabb tapasztalásokról értesülni” – panaszolta a szerkesztő, a lap példányszáma néhány év alatt 1200-ra emelkedett.¹⁷ A lap szerkesztőségében gyakran fordultak elő ideológiai viták, az 1848-as forradalmat követően a cikkek jelentős része politikai nyilatkozatok, felhívások voltak, a Magyar Gazda utolsó száma 1848. december 7-én jelent meg.¹⁸ A fenti adatokból kitűnik: a Magyar Gazda előfizető a gazdatiszti kar 2–3 százalékát tették, minden bizonynyal ide azok tartoztak, akik a fejlődésre, innovációra képesek voltak és önmaguk elméleti és gyakorlati képzését is fontosnak tartották – ezáltal minden bizonynyal a tisztek legkiválóbb rétege lehetett ez. E kiváló szakemberek közül is kevés volt a lapban tanulmányt, hozzászólást vagy cikket közlők száma, és közéjük tartozott Szendrey Ignác, ami arra enged következtetni, hogy sok évtizedes, kiemelkedő gyakorlati munkássága mellett elméleti kérdések is foglalkoztatták.

6. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk legfontosabb tapasztalata és következtetése az, hogy Szendrey Ignác nem csupán gazdasági szakember, de nem is szobatudós volt. A Georgikonon töltött években megszerzett elméleti tudását gyakorlati tapasztalataival egészítette ki, majd az ország haladó gazdái számára elérhetővé tette. Életműve és munkája ugyanakkor utal a Georgikon kiváló szakemberképző voltára. Javaslatként és további kutatási célként, irányként a Festetics- és Károlyi családok levéltáraiban fellelhető iratanyag Szendrey Ignácra vonatkozó részének kutatását javasoljuk, egy hosszabb tanulmány, esetleg monográfia elkészítésének céljából.

IRDALOMJEGYZÉK

Bartók Lajos, Endrődi Sándor és Szana Tamás:

Petőfi Album. Atheneum kiadó. 1898.

¹⁵ UGRIN, 1979. 586–589.

¹⁶ UGRIN, 1979. 587.

¹⁷ UGRIN, 1979. 588.

¹⁸ UGRIN, 1979. 589.

Csoma Zsigmond: Kertészet és polgárosodás. Budapest, 1997.

Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos:

Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely, 1996. II. kötet.

Hatvany Lajos: Gyulai Pál estéje. Emlékezések, megemlékezések. In: Nyugat, 2. (1909) 24. sz.

Mikes Lajos – Dernői Kocsis László:

„Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és haláloságyán tett vallomása. Budapest, 1930.

Nagyváthy János: A' Szorgalmatos Mezei-Gazda. Pest, 1791.

Nagyváthy János: Közöséges Instructio. Kézirat. Keszthely, 1795.

Szendrey Ignác: Megvitatása a' m. gazd. Egyesület f. é. nyári n. gyűlésén indítványozott pályakérdések és feladásoknak. In: Magyar Gazda, (1841) 72–79., 85–90.

Szendrey Ignác: Néhány szó a' takarmányról annak idejében. In: Magyar Gazda, (1842) 1385–1392.

Ugrin Aranka: Mezőgazdasági szaksajtó: a Magyar Gazda (1841–1848). In.: Szabolcsi Miklós (főszerk.); Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története. 1., 1705–1848. Budapest, 1979. 586–589.

<http://www.georeal.webzona.hu/lanyfalu/hirelise.htm>

<http://www.tananyag.almasi.hu/farkase/janosvitez/oldalak/csaladfa.htm>

FORRÁSOK:

Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár P 283/6. kötet Georgikon hallgatóinak anyakönyvei (1823–1824)

Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár MOL FCSL P 276/226. d.

Ignác Szendrey, Bailiff of the Festetics
by Gábor Lukács - Éva Tóth

Ignác Szendrey was born in 1800, and the memory of the former student of Georgikon, who attained the age of Methuselah (95 years), endured because of the marriage of his daughter Júlia and Sándor Petőfi. Besides the image of the severe father, who refused Petőfi's wedding proposal few people know that as the bailiff of the Festetics and Károlyi estates he wrote scientific articles in the "Magyar Gazda" journal. In addition to introducing Ignác Szendrey's life, we publish two of his articles in our study.

Translated by Gábor Lukács

AZ AGG TÁBORNOK ÉS AZ IFJÚ HADSEREG A TERMÉSZETI ÉS AZ ÉPÍTETT ÉLETTÉR ÁTALAKÍTÁSA AZ ENYINGI BATTHYÁNY-URADALOMBAN

DEMETER ZSÓFIA

Az 1603-ban grófi, majd 1764-ben elsőszülöttekre örökíthető birodalmi hercegi rangot nyert család hercegi ága két hatalmas hitbizomány örököséként a Batthyány-Strattmann névvel különböztette meg magát.¹ A hitbizományi és a hitbizományi védelmen kívüli birtokokat együtt kezelte a XVIII. század utolsó évétől II. Batthyány Lajos (1753–1806), aki az utóbbi csoportba tartozó uradalmak kezelését nagybátyjától, Batthyány József (1727–1799) bíboros, esztergomi érsektől vette át.

Batthyány József telepítette Szálkát, építtette a németegresi és a szálkai templomot,² illetve vette a mádi szőlőbirtokot Draveczky Katalintól 1798-ban.³

Herceg Batthyány II. Lajos császári és királyi tábornok és kamarás a gazdálkodás és a mezőgazdaság iránt érdeklődő nagybirtokos volt.⁴ Róla emlékezett meg Vas Gereben a Nagy idők, nagy emberek lapjain,⁵ mint akinek szívügye jobbágyai segítése, a helységek, különösen Enying utcáinak szabályozása, a béresek számának szaporítása, s kiváltképp a juhászat. Jellemző a Vas Gereben által leírt napóleoni századforduló idejére Festetics György és Batthyány Lajos érdeklődésének és társalgásának témája: *„a jó barátok elkötekedtek a burgonyán és a juhon, mely két tárgy abban az időben olyan újdonság volt, hogy az egész ország beszélt róla”*.

Lajos herceg fia, a negyedik Batthyány-Strattmann herceg 1806. július 15-től (apja halálától) a Batthyány, a Strattmann hitbizományok és a hitbizományon kívüli birtokok tulajdonosa Batthyány Fülöp (1781. november 19. – 1870. július 22.) folytatta apja és nagybátyja megkezdett munkáját.⁷

¹ ZIMÁNYI, 1962. 6., 15., 16., 62.

² ZIMÁNYI, 1962.

³ FML. BUI. 37. 1798. március 14.

⁴ KAPOS, 2012. 194.

⁵ VAS, 1906. különösen 16–23. KONDICSNÉ, 2005. 3.

⁶ VAS, 1906. 67.

⁷ KONDICSNÉ, 2005. 3–4.

Fülöp herceg nagy aktivitást fejtett ki jószágai kormányzásában.⁸ Maga családot nem alapított, aktív közéleti tevékenysége ellenére, a társadalmi eseményeken nem szívesen szerepelt, ha tehette visszahúzódott. Fiatalkori arcképét is csupán Vas vármegye főispánjaként a szombathely vármegyeháza díszterme számára festetett, 1830-ban elhelyezett festményről ismerjük.⁹

A Batthyány család ősi fészkeinek számító Sármelléki jószág a Mezőföld nyugati részén, négy (Veszprém, Fejér, Somogy, Tolna) mai megye területén, a Mezőföld nyugati részén feküdt. 1746-ban sikerült egyesíteni a mezőföldi jószágot a család hercegi ágához tartozó Batthyány I. Lajos (1696–1765) nádor kezén.¹⁰

A napóleoni századfordulón tehát egy nagy területű, vérhatalommal (pallos-jog, *ius gladii*)¹¹ felruházott nagybirtok tárul a forrásokból elénk. Az 1823-as uradalomleírásban¹² még mezőkomáromi uradalomként szerepel, de már kiderül róla, hogy területileg és igazgatásilag Batthyány Fülöp egyesítette, és a legjelentősebb helysége Enying. A helységnek részben már rendezett főutcájára az újjáépített és kibővített kastély vonalába építették az uradalom vezetőinek házait, épül és bővül az angolkert, itt épült fel a „vétkesek háza”, itt van a „tiszttség”, azaz a tiszttartóság és itt tartják a „tishti napokat”. Az egységesen kezelt és a később osztályos egyezségekkal kiegészült birtokot (1600 négyszögöles holdakra átszámítva ennek egész területe kerekítve 26 683 hold) 1871-ben, a herceg halála után ismét osztályos egyezséggel felosztották.

Batthyány Fülöp és édesapja is keveset tartózkodott a hitbizományi védelem alá nem tartozó Enyingen. Batthyány Fülöp itteni látogatásairól a hatalmas iratanyag mindössze háromszor tesz említést: az 1810-es években kétszer járt itt, majd 1822-ben.¹³ Biztosra vehetjük, hogy 1806-ban végiglátogatta uradalmait, tudjuk, hogy ekkor határozták el az ő instrukcióira az enyingi kastély kibővítését. Valószínűsíthetnénk azt is, hogy az oly sok gonddal és szeretettel tervezett és szervezett enyingi templomépítést, vagy legalább a felszentelési ünnepséget, illetve az évtizedekig épülő Sió-csatorna átadását megtisztelte jelenlétével, de a források mindkét esetben a direktor érkezéséről szólnak. 1853 után biztosan nem járhatott Enyingen, hiszen 1852-ben a kastély hercegi lakosztályát kiürítették, az értékebb berendezéseket Körmendre szállították, a többit eladták.

Az uradalom gazdálkodásának vezetésében Fülöp hercegé mellett a legfontosabb szerepe Farkas Imre tiszttartónak volt. A Farkas 1841-es tiszttartói kineve-

⁸ DEMETER, 2011. 66.; KAPOSÍ, 2012. 196–199.

⁹ KONDICSNÉ, 2005. 8., 21–24.

¹⁰ ZIMÁNYI, 1962. 12.; KAPOSÍ, 2012. 189–190.

¹¹ KANYAR, 1967. 161.

¹² FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

¹³ MOL. P. 1321. 10. csomó, 1813.; 30. csomó 1824.

zésekör készült instrukcióban fő célként szerepel a juhászat és a pepinéria „virágoztatása”.¹⁴

Farkas jól ápolta az uradalom külső kapcsolatait, sokat munkálkodott ismertségén, ehhez fontos eszköznek tartotta a gazdasági egyesületi munkát és a gazdasági kiállításokat. Ebben legfőbb szövetségese és támogatója maga a herceg volt. A Batthyány-család már a XVIII. században is támogatta az első, a Vas megyei gazdasági társaság megalakulását.¹⁵ Batthyány Fülöp támogatta a Köztelek, a Magyar Gazdasági Egyesület, majd a Veszprémi Gazdasági Egyesület létrejöttét.¹⁶ A Köztelek alapkövetételén, 1847. június 6-án az uradalmi tisztartó vett részt díszöltözetben.¹⁷ A Magyar Gazdasági Egyesület meghívta a tisztartót, mint tagját, és mint a hercegi uradalmak képviselőjét 1854-ben a gépek kiállítására, 1858-ban pedig a jószágrendezési és szarvasmarha-tenyésztési osztály tanácskozására.¹⁸ A Veszprémi Gazdasági Egyesület a gazdasági szakosztály tagjának és az állattenyésztési alelnökének választotta,¹⁹ 1864-ben pedig a marhavész leküzdésére alakított bizottság tagjává nevezték ki.²⁰

A herceg mindvégig támogatta Farkas Imrét a kiállításokon való részvételben. 1841-ben, még tisztartói kinevezése előtt tette meg felelőssé Farkast a pesti állatmutatáson való részvételre. A herceg az előkészületekkel és a lebonyolítással is elégedett volt.²¹ Az 1844. évi juhkiállításon való szereplésért is megelégedését nyilvánította és megengedte 3 db tenyészkos vásárlását.²² 1846-ban és 47-ben is tenyészjuhokkal szerepelt az uradalom a kiállításokon.²³ Az 1851. évi országos terménykiállításra és a londoni terménykiállításra gabonákat küldtek.

A birtokrendezésnek és az épített környezet átalakulásának érdekes állomásán korabeli „pillanatfelvétel” készült. Olyan korban és az uradalom átalakításának olyan stádiumában, amikor már érdekes újítások látszottak, s már az uradalom is ismertté kezdett válni, mind belső, birtokigazgatási, mind külső, nagytáji nézőpontból.

¹⁴ FML. BUI. 3. 1841. augusztus 27.

¹⁵ GAÁL, 1966. 236.

¹⁶ FML. BUI. 4. 1865. szeptember 2. Farkas I. a főkormányznak.

¹⁷ FML. BUI. 14. 1847. június 6. 19. 1847. június 18.

¹⁸ FML. BUI. 19. 1854. június 16; 4. 1858. március 8.

¹⁹ FML. BUI. 17. 1865. október 17. Farkas I. a főkormányznak.

²⁰ FML. BUI. 4. 1864. július 4. A veszprémi főispántól.

²¹ FML. BUI. 3. 1841. április 30.

²² FML. BUI. 8. 1844. július 12.

²³ FML. BUI. 8. 1846. február 20.; 19. 1847. június 18.

ENYINGI SÉTA 1851-BEN

1851-ben, az enyingi uradalom építkező korszakában a Gazdasági Lapok két részes cikket közölt az enyingi uradalomról. Írója, Kálmán Károly „Mezőföldi” álnéven szignálta cikkét.²⁴ E cikket hívom segítségül arra, hogy egy rövid sétát tegyünk az egykori Enyingen. A cikk az 1851. évi pesti terménykiállításon való részvétel kapcsán írja le az uradalmat. A kiállításon az enyingi 90 1/4 fontos búza emlék oklevelet nyert. Az uradalom természetesen elsősorban a szántóföldi gazdálkodásból,²⁵ s ezen belül is a gabonafélék termesztéséből nyerte jövedelmét, az újdonságok azonban 1851-ben más gazdálkodási szakágakban váltak láthatóvá.

A cikk az uradalom „esztétikai terményeit” tehát az új épületekkel megszépült vidéket írja le. Első helyen a katolikus templomot emeli ki, s hangsúlyozza annak uradalmi jellegét, hiszen – mint írja – az uradalom „személyzete háromszor fölözi az enyingi önálló polgárzat katolikusságát.” Tehát a katolikusok többségét az uradalmiak tették ki egy református mezővárosban. Az enyingi katolikus templom építése herceg Batthyány Fülöp legnagyobb kegyúri adománya volt uradalmá számára. 1838–41 között épült, Alois Pichl bécsi építész tervei szerint, az építést Wojtha Ferenc felügyelte. A templomot 1841-ben szentelték fel, a herceg természetesen a belső felszerelésről, s az oltárképek megrendeléséről is gondoskodott (mind a három oltárképet bécsi mesterek készítették) 1840–41-ben.²⁶ A felszentelési ünnepségre 300 vendéget vártak, akiknek teljes ellátásáról az uradalom gondoskodott. Még a fogadóban megszállók számláját is kifizették és a helybeli jegyzőnek is megtérítették utólag a vendéglátást. A herceg levélben intézkedett arról is, hogy az „uradalom jobbágyságának és cselédségének 15–20 akó újbor és 20–30 ft-ot érő kenyér kiszolgáltasson”.²⁷

Az 1851-es cikk az „agg tábornok” azaz a régi kastély és az „ifjú hadsereg” összehasonlítással, nagy szimpátiával írja le a század első felében épült uradalmi házsort. „A kath. templomhoz áttelenben nyugatról van egy csinos utca, abban cseréppel födött rendesb házak egyenes sora. E házak az uradaloméi, itt laknak a tiszték, itt a kath. lelkész és iskola-tanító. Dísz e sornak az ez évben készült, még teljesen be sem végzett tisztartói lak.” Az említett mondatban több hasznos megfigyelés rejlik. Az első, ami joggal feltűnhetett a szemlélőnek a korabeli Enyingen az egyenes utca utcafrontra fordított házakkal. Az uradalom a herceg, sőt még édesapja határozott kívánságára ekkor már évtizedek óta vívta csendes háborúját a lakosokkal a település „rendezése” érdekében. Vas Gereben (Radákovics József, 1823–1866) a Fürgedpusztán született író így emlékszik vissza. Egy magyar föl-

²⁴ MEZŐFÖLDI, 1851. 1063–68., 1131–37. Kálmán Károlyról: SZINNYEI, 1896. IV. 864.

²⁵ Részletesen: DEMETER, 1996. 186–250.

²⁶ Koppány, 2002. 210.; ENTZ–SISA (szerk.), 1998. 67–69.

²⁷ FML. BUI. 3. 1841. április 27., május 3., május 4., május 31.

desúr 1894-ben című novellájában Enying rendezésére:²⁸ „*Én már csak édesapám emlékezetével érek el ezen időig, midőn a dunántúli Mezőföldön néhány ház csak egymásnak oldalt, szemközt és hátat fordítva egészíté ki ezt a falut, melyet most Enying mezővárosának ismer az utazó, megbámulván azt a gyönyörű gazdaságot, mely körülövezi; s a jó módnak olyan fészkévé lőn, mintha az isten-áldásnak itt volna meg édes szülőföldre, s innét terülve el azon síkon, mely egész a Dunáig s a baranyai hegyekig nyújtózkodik.*” 1823-ban azonban még csak ezt az egy rendezett utcát emelte ki az uradalomleírás: „*két völgy között... zavart és sok utcákkal, a capitalis utcát ki vévén, mely 1810.-dik esztendőben vétetett egyenes lineaban, fekszik maga a nagy és roppant falu*”.²⁹ A két idézetből is látható, hogy a városrendezés nagy feladatát Batthyány Lajos kezdte el, de már Fülöp fia vitte véghez. Így történt ez a hatalmas hitbizomány más uradalmában is. A körmendi Építési Hivatal szerteágazó tevékenységének éppen ez állt a középpontjában, ez jellemzi leginkább Wojtha Ferenc építési hivatalvezetői időszakát (1798–1825 között ő írta alá a terveket és jelentéseket).³⁰ Uradalmunk jellemző alkotása ebből a szempontból az enyingi fő utca rendezése és Lajoskomárom telepítésének terve.³¹

MÉRNÖKÖK

A napóleoni századforduló „látványosabb” építkezései Enyinghez kapcsolódnak. Az 1790-es években épült 570 ft-os költséggel az ispánlak.³² 1791-ben jelentették Ormosdi régensnek, hogy a plébániaház elkészült, s kéri, hogy „*már egyszer légyen itt helyben Plébánosunk.*”³³ A következő század elején vetődött fel a templom újjáépítésének igénye is, mert 1817-ben a „*földindulástul meg romladozott... félő is, hogy a nyakunkba omlik.*”³⁴

1792-ben vették fel Farkas Ferenc mérnököt, aki 1827-ig állt alkalmazásban. Farkas mérnöknek igen fontos feladata volt Enying mezőváros rendezési tervének, a majorhelyek és az uradalmi majori táblák,³⁵ az enyingi angolkert, a tó és a sziget kialakítása 1825-ben,³⁶ valamint a Sió szabályozás első szakaszának felmérési és

²⁸ VAS, 1906. 16–23.

²⁹ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

³⁰ KOPPÁNY, 2002. 206–209. ENTZ–SISA (szerk.), 1998. 6.

³¹ Részletesebben: DEMETER, 1998./1. 26–30.; DEMETER, 2002. DEMETER, 2011. 67–68.

³² MOL. P. 1322. 106. csomó én. Költségvetési terv.

³³ FML. BUI. 13. 1791. január 6. Illés M. Ormosdinak.

³⁴ MOL. P. 1321. 19. csomó. 1817. szeptember 18. Kenyeres Pál a herceghez.

³⁵ MOL. P. 1328. 4. csomó 1826. Földmérői uradalomleírás, FML. BUI. 3. 1809. Az enyingi uradalom szántóföldjeinek beosztása.

³⁶ FML. BUI. 22. 1848. május 28.

adminisztratív munkái 1814–20 között.

Saffarich Ferenc 1834-ig munkálkodott a többi hercegi uradalom mellett az enyingiben is, már Farkas ideje alatt is többször részt vett az itteni munkákban. Ő vitte térképre, amit még Farkas oldott meg, Mezőkomárom és Lajoskomárom szabályozását.³⁷ 1834-ben Saffarich a kanizsai és ludbrerghi munkákhoz vezényelték, Enying, Felsőnyék és Érd földmérőjévé Naszluhác Pált nevezték ki. Az ő kinevezésében benne van, – ami egyébként nyilván a gyakorlatban eddig is így volt – hogy az építési felügyeletet is el kell látnia.³⁸ 1841-ig a felsőnyéki uradalom önállósodása miatti munkákat végezte, ekkor átköltözött Enyingre, a Farkas Imre tiszttartói kinevezésével megüresedett várnagyi lakásba. Mellé segédül egy írnokot rendeltek.³⁹ Ő vitte térképre 1842-ben az enyingi uradalom majorsági birtokát, egyébként sok vízrendezési munkával foglalkozott: teljessé tette a Sió bozót, és a Sió térképezését, valamint Mezőkomárom rendezési tervét.⁴⁰ Ő kezdte el a selyemmezei, poszkai és rebeci irtásföldek felmérését is.⁴¹ 1845-ben Naszluhác Pált a németújvári uradalomba rendelték, melléje felvették ispáni fizetéssel testvérét, Naszluhác Lajost.⁴² Távollétében Enyingen Wojtha Ferenc építőmestert bízta meg az építkezések ellenőrzésével.⁴³ Wojthának az enyingi katolikus templom építkezésének irányításában 1838-41 között, a templom 1841. évi felszenteléséig döntő szerepe volt. Wojtha mint a körmendi uradalmi építési hivatal vezetője a XIX. század első felében több térképet (pl. Páta és Újhodos pusztá térképét) és tervrajzot szignált.⁴⁴ A templom tervét Alois Pichl bécsi építész készítette klasszicista stílusban.⁴⁵

Az 1820-as években is inkább az uradalomközpont, Enying rendezésére fordítottak gondot. Ennek az évtizednek az iratanyagára a kémény-ügyben írott kegyelmi rendeletek nyomják rá bélyegüket. Pedig egy évszázada érvényes volt már Tolna megye 1725. szeptember 24-én hozott azon rendelete, hogy „a házépítők égetetlen téglából (amit közönségesen mórnak, vagy váliognak hívnak) és kéménnyel ellátva tartoznak hajlékaikat megépíteni.”⁴⁶ Az uradalmi székhely „zavart és sok” utcáját is megpróbálták az 1810-ben rendezett fő utca mintájára „egyenesen léneá-

³⁷ FML. BUI. 10. 1853. január 1.

³⁸ FML. BUI. 7. 1834. december 20.

³⁹ FML. BUI. 3. 1841. május 28.

⁴⁰ FML. BUI. 10. 1853. január 1.

⁴¹ FML. BUI. 8. 1844. április 9.

⁴² FML. BUI. 3. 1845. szeptember 2.. FML. T. 123; 126.

⁴³ FML. BUI. 3. 1845. december 16.

⁴⁴ FML. BUI. 10. 1853. január 1. KOPPÁNY, 2002. 208–209., 224.

⁴⁵ DEGRÉ, 1985. 15.; FML. BUI. 7. 1835. szeptember 2. Sényi Móroczának. KOPPÁNY, 2002. 210.

⁴⁶ Idézi K. BALOG (szerk.), 1978. 254.

ba” rendezni.⁴⁷ Az utca egyenes vonala csak úgy alakulhatott ki, ha a mérnöki terv alapján, az utcafrontra épültek a házak, vagy így alakították át a régit. Az átalakítást csak úgy engedte a herceg, ha kéményt építenek, amihez a 200 db faltéglát mindenki ingyen kapta az uradalomból. Meg kell jegyezni, hogy a kéményépítés igen nehezen haladt. 1847-ben Enying 372 háza nagyobb részt kéménytelen, Mezőkomáromé szintén. Az enyingi fő utcát azonban már az uradalom egyenes vonalba épített házai, a tiszti lakások, az árendás házak, valamint az 1806–1808 között helyreállított és kibővített kastély uralták.⁴⁸

Az uradalmi kastély építése és átépítése természetesen nem a helyi mérnökök, hanem a körmendi építési Hivatal feladata volt, s ebben vezető szerepet Wojtha mester játszott. A kastély késő barokk stílusú átépítése, majd még a napóleoni századfordulón kezdeményezett klasszicista átalakítása is herceg Batthyány Lajos idejében kezdődött, a befejezés viszont már Fülöp hercegre maradt. Ehhez az átépítési periódushoz kapcsolódott az angolkert kialakítása is.⁴⁹

A kastély környékének rendezése, a kert illetve az angolkert kialakítása két hullámban zajlott le. 1791-ben sikerült a kastély tervezett bővítésének útjában álló házak tulajdonosait kártalanítani, házaik újjáépítését már mérnöki tervek alapján kéménnyel engedélyezték.⁵⁰ A jobbágyok ezért a megkötött alkunál minden esetben 4–5 ft-tal többet kaptak. Az angolkert helyén lévő házakat 1817-ben becsültették fel. A 7 ház mindegyike sárfalú, szoba-konyhás, többsége dűledezett, csak egy volt közülük jó állapotban. Értéküket, illetve a másutt adott telken való újbóli – csakúgy sárfalú – felépítésük költségét 1930 vft.-ra becsülték.⁵¹

Az utcák szabályozása ügyében még az 1840-es években is csak kedvezményekkel lehetett némi eredményt elérni: minden építkező vagy tatarozó csak úgy kapott épületfát az uradalomtól, ha az uradalmi mérnök által készített szabályozási terv szerint végeztette el a munkát. Az uradalom mindenestre elől járt a jó példával. Enyingi és kutyáni 26 épülete mind pontos mérnöki terv szerint illeszkedett a falurendezési koncepcióba. De mi volt ez a 372 polgárházhoz képest? Szinte valóban csak ez az egy utca volt rendezett, amit cikkünk is említ. Batthyány Fülöp pedig többször is adott a mezővárosnak területet új, már rendezett utcák nyitására. 1844-ben a legelő-elkülönözés alkalmával a régi szérűskertek területét adta át „*hogy az enyingi belső fundusok zavart helyzetére nézve valamelyes szabályozás eszközölthessék.*” 1851-ben a templomkert mögötti „királydombi”, másként „szemétdombi” részt engedte át a város kérésére, ahol, 14 új ház felépítését ter-

⁴⁷ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

⁴⁸ FML. BUI. 41. 1840. Épületek vétele és építése 1806–40 között.

⁴⁹ KOPPÁNY, 2002. 208–210. MOL. P. 1322. 125, 126. csomó.

⁵⁰ FML. BUI. 13. 1791. június 12.

⁵¹ MOL. P. 1321. 18. csomó. 1817.

vezték egy 8-öl szélességű utcában.⁵² Az átengedett terület 1 7/8 hold volt, a mellette fekvő vásártér területe viszont továbbra is az uradalomé maradt.

A széles, egyenes utcahálózat, az egységesen rendezett házak nemcsak és nem is elsősorban „csinosbulás” – ahogy akkortájt nevezték – miatt volt fontos, hanem a nagyon gyakori tűzvészek miatt is. A tüzek miatt fontos cikkünk másik megfigyelése is: hogy ti. az uradalmi lakok cseréptetősek. A parasztporták – és tegyük hozzá az uradalmi majorok épületeinek nagy része is – nádtetősek voltak. Persze ez az 1840-es években egészen természetes volt, hiszen pl. a fehérvári városháza fazsindelyes tetejét is csak 1848-ban cserepezték be. A tűzkárok utáni újjáépítésben az uradalom rendszeresen segített a károsultaknak, legtöbbször ingyen kaptak cserepet az uradalmi téglagyárból a ház újbóli fedésére.

1852-ben a város a herceghez fordult egy fecskendő vételéhez segélyért, amit meg is kaptak. A segély fejében az uradalom kikötötte, hogy „az előforduló tűzveszély esetében az uradalomnak segítségére lenni köteles a község.” Ez a kikötés mindenképpen jogos volt, hiszen az egész uradalomnak is csak egyetlen fecskendője volt még ekkor, az is éppen Enyingen.⁵³

„A TISZTTARTÓ SZEMEFÉNYE”

Vezetőnk, az 1851-beli cikk most a kastély udvarán és az ún. „czifrakerten”, majd egy akác ültetvényen vezet délnek bennünket az úsztatóhoz. *„Enyingi úsztató! tíz évvel ezelőtt hírét sem hallottuk. E vidék mocsáros, ingoványos, nádas vízállás volt; most közepén keresztül töltött kemény kocsiút vezet, keletről mellette mesterileg készített száraz alapon a hármasepület; nyugatról tükrében egészen tiszta... tó fekszik. Az úsztató épületbe egy, e célra készített gép, egyszeri nyomással az út boltján keresztül vezeti az úsztatásra szükséges vizet...”* Az úsztató építését és épületét méltán emeli ki a cikkíró. Tudjuk, hogy tervrajzát Farkas Imre herlitzi uradalombeli nevezetes juhvásárlásakor kapta 1835-ben, s a gyapjú jobb értékesítése érdekében ezt a tervet valósították meg.⁵⁴

Az uradalomnak a nagyobb szabású nemesítés elhatározásakor tervei között szerepelt egy juhúsztató építése. Eredetileg a pélpusztai patakra építettek volna egy úsztatót 232 ft. 21 krajcárért. Ez már elfogadott és megvalósítandónak ítélt terv volt 1835-ben, amikor Farkas Imre tenyészkos beszerző útján kapott egy juhúsztató tervet is a herlitzi uradalomból. Így ezt a vélhetően korszerűbb tervet valósították meg, még ha ez többlet költséget igényelt is. Nem sok esetben tanúsít a főkormány ilyenfajta nagyvonalúságot; ez most is nyilván a juhtenyésztés ki-

⁵² FML. BUI. 17. 1851. szeptember 7.

⁵³ FML. BUI. 19. 1852. február 17. Farkas I. a főkormányinak.

⁵⁴ FML. BUI. 7. 1835. Sényi Móroczának.

emelkedő fontosságát mutatja.⁵⁵ 1847-ben az uradalomban két juhúsztató létezik. Enyingen és Pélpusztán. *„Juhúsztató van Enyingen, az udvari kert végénél, az úgy nevezett Tolvajlápi tónál – építtetett 1842ik évben – szilárd szerekbül fazsindellyel földve, ebben vagyon 10 láb hosszú, 4 széles és 3 1/2 láb mélységű 2 meder, mellynek egyikében... meleg vízben először is a juhok megáztattnak, innen a másik medencébe vezetvén a hol 7 láb magasságrul eső víz zuhan által egyszerre 10 db juh hóféjerségű tisztára, s így összesen 1000 db juh naponként mosattathatik.”* Az úsztató ki- és bevezetésénél téglalapú deszkaépületek voltak, a meleg medence fölötti épület mellett volt a víz melegítésére szolgáló kazán egy önálló épületben. A kazánház fölött lakott az úsztatót felügyelő őr.

Az uradalmi juhnesmesítés legfontosabb helyszínére a törzsök nyáj – a tiszta spanyol vérű állomány – elhelyezésére szolgáló pepinériába is elvezet cikkünk. A pepinéria a gazdasági major és a czifrakert mellett volt, elhelyezése mind munkaszervezési, mind állategészségügyi szempontból ideális. Ez volt tehát az uradalmi juhászat és főként a juhnesmesítés központja. A pepiner juhállományt igen gondosan kezelték, már csak azért is, mert ez aratta az enyingi uradalom számára a legtöbb elismerést, s mert ez volt a tisztartó „szemefénye”. *„Hogy is ne? – írja cikkünk. – Övé a dicsőség, hogy a kényes juhnyájnak olly egészséges szállást készíttetett melly táncteremnek is megjárná, mindenkinek tetszését magára vonja, s az uradalomnak nagy dicsére szolgál.”*

A tisztavérű merinó törzsállománnyal rendelkező enyingi uradalom, és a mintájára kezelt érdi (1828 és 1848 között) a juhászati fajtaváltás, a merinó tenyésztés kísérleti terepe lett már a hercegi kezelés kezdetén, a XIX. század elején.⁵⁶ Az 1820–30-as években célként a gyapjú finomodását tűzte ki. Ennek a célnak már a század legelején is a negretti fajta felelt meg,⁵⁷ az 1830-as évektől ezt az elektoral iránnyal frissítik, s így a legéletképesebb elektoral-negretti irányt alakítják ki. Első lépésként nagyon gondos osztályozással felállítják 1834-ben a pepinériát, azaz a tisztavérű elektoral-negretti törzstenyészetet. Az ezektől származó utódok legjobbjai alkotják ezután mindig a pepinériát, és a tisztavérű kosoktól, de keverék anyáktól származók a mesztic állományt.⁵⁸ *„A herceg azt kívánja, hogy a pepinéria számára szükséges 25 anya és 2 kost... gr. Vrbna sziléziai, herlitz uradalmából szerezzék be” „...az elektoral kosokat az első klasszisú nyájba osztják be...”*⁵⁹ Ily módon egységes elektoral-negretti irányú tenyészet kialakítását kezdték meg 1834-ben, amelynek eredményeként az enyingi, a felsőnyéki és az érdi állomány egységes kezelését lehetett célul kitűzni.

⁵⁵ FML. BUI. 7.1835. Sényi Mórocának.

⁵⁶ Részletesen: DEMETER, 1997. 63–102.

⁵⁷ KOVÁCSY, 1923, 91.; 99.

⁵⁸ KOVÁCSY, 1923. 62–63.

⁵⁹ FML. BUI. 7.1834. Sényi Mórocának, 6. Mórocz a juhászati felügyelőnek.

1834–38 között az említett sziléziai tenyészetből 20 db kost és 122 db anyát vettek meg, 16 922 ft-ért.⁶⁰ A vásárlást és a hazaszállítást, a tenyésztésbe való beállítást és az előleges osztályozást mind Farkas Imre végezte.

1838-as útja – amely 18 napig tartott – kész regény. A megvásárolt állatokat Sziléziából az eladó Bécsig hajtatta, majd itt vette át őket az uradalom számára Farkas. Az egyik megvásárolt kos közben részt vett a bécsi „állatmutatáson”, s így csak ezután lehetett az állatokkal hazaindulni. Az útról készült jelentésben Farkas beszámol arról, hogy 9 esetben kellett útközben valamelyik kocsit javíttatni, 5 esetben a 10 ló valamelyikét patkoltatni. Saját tartására 84 ft 22 krajcárt, a kíséző uradalmi kocsisok, juhászok és cselédek tartására 134 ft 7 krajcárt, a juhok szállítására és élelmezésére pedig 201 ft 38 krajcárt, összesen tehát 420 ft-ot fordított.⁶¹

Az 1840-es évekre beérett a nemesítési munka első szakasza: a nemesített törzsállományt kialakították, a nyári 25 ezres és a téli 21 ezres sereg számára a feltételeket megteremtették, az állatlétszámot a kellő határig növelték, és 1844-ben rekord gyapjú-termés és a herceg dicsérete jutalmazta munkájukat. *„Tellyes meg elégedéssel értette ő Hercegsége az idei gyapjú termésnek nevezetesebb többségét, méltányolván a tisztségek, különösen az uradalmi tiszttartónak a juhászat közül tanúsított buzgó eljárását...”*⁶² Méltán hozott tehát sikert a juhászati újítások és épületek sorozata az enyingi uradalom és a tiszttartó számára.

FÁK ÉS KERTEK

Cikkírónk igen jó érzékkel emeli ki az uradalom fásítási programját. A legnevezebb uradalmi kertész Glocker Károly volt, aki a mezőgazdasági kiállításokról többször tért haza éremmel, oklevéllel. Az ő keze munkáját dicsérte a már emlegetett „*czifrakert*” és az uradalmi szőlő („*urak szölleje*”) melletti 12 holdas gyümölcsös.

A tiszttartó mellett a másik nagy kiállító Glocker Károly uradalmi kertész volt, aki 1846-tól állt alkalmazásban.⁶³ 1860-ban Győrben, 1862-ben Debrecenben és Kanizsán állította ki terményeit, főleg almákat és körtéket. Ez utóbbi helyszínen kitüntetéssel szerepelt.⁶⁴ Az 1867-es párizsi világkiállításon ő képviselte az uradalmat, kiutazásához a herceg 70 ft. segélyt adott.⁶⁵ A linzi kiállításon nagy ezüstérmét nyert. Ezt a kiállítást a herceg is látta és a kertészt nagyon megdicsérte.⁶⁶

⁶⁰ FML. BUI. 21.1847. Uradalomleírás.

⁶¹ MOL. P. 1322. 163. csomó. 1838. Farkas elszámolása.

⁶² FML. BUI. 8.1844. Sényi Enyingnek.

⁶³ FML. BUI. 8. 1846. április 24.

⁶⁴ FML. BUI. 16. 1860. október 5; 9. 1862. október 13.

⁶⁵ FML. BUI. 10. 1866. január 15; 42. 1867. május 29.

⁶⁶ FML. BUI. 9. 1868. október 24.

A kertész a kertészeti személyzettel együtt kezelte az udvari kertet (azaz az angolkeretet, amit az enyingiek ma is csak „*cifrakertnek*” neveznek), az üvegházat, a gyümölcsfaiskolát és a gyümölcsöst az Urak szőlőjénél. A kertészeti személyzet a kertészsegédből, kocsisból és 4 kertész legényből állt. Szükség esetén a tisztartó engedélyével még napszámosokat is fogadtak.⁶⁷ Glocker elsősorban gyümölcsstermesztéssel foglalkozott, de oltvány- és virágeladásairól és tudunk. Az ilyen eladások után 10 pft. jutalékot kapott.

Glocker Hefner Ferenc, az előző kertész halálakor 1846-ban Zalabérből került Enyingre. Zsoldját a főpénztár terhére fizették. Kezdő konvenciója 160 pft., 16 m búza, 24 m kétszeres, 6–6 akó ó- és újbór, 12 öl hasábfű és összesen 2,5 hold (kukorica- „*kolompér*”- kender és káposztaföld, valamint házikert) föld; 1 tehenet, 1 borjút és 2 sertést tarthatott, ellátásukra 24 mázsa sarjút, 2 szekér szalmát és legeltetést kapott.⁶⁸ Pénzbeli járandósága az évek folyamán szépen emelkedett, 1869-ben már 368 ft-ot kapott a természetbeliek mellett.⁶⁹ Glocker kiemelt nevelési segílyt, 60 pft-ot kapott „számosabb gyermekei nevelésére”. Ezt 1850-től 1871-ig vette igénybe, amíg Ottó fia a polai tengerészeti tanintézetben tanult.⁷⁰

Glocker 1856-ban bérelte az uradalomtól a várkertet,⁷¹ itt saját gazdaságot alakított ki, ahonnan árjegyzék alapján árusította kedvelt alma- és körte oltványait.⁷² Glocker maradt legtovább az uradalom alkalmazásában. 1871-ben nyugdíjazták ugyan, de bérlete fejében továbbra is felügyelte az enyingi kertészetet.⁷³

Glocker munkájának is köszönhető a cikkünkben lelkesen leírt változás. „*Hajdan azt híresztelték Mezőföldről, hogy fátlan pusztaság – menjen most akárki az enyingi uradalmi szőlőbe: már nem bodzafa, lapu vagy bürök, hanem a legdrágább gyümölcsfa-erdő kínálja meg hűves árnyával, érett gyümölcsével. Hajdan a somogyi ember erdőben, a soproni német út szélén szedett almáját kétannyi tiszta búzáért cserélte Mezőföld gyümölcséhes asszonyának, most az isten adta termés télen nyáron tölti a tarisznyákat...*”

VÍZRENDEZÉS

Cikkünk igen lelkesült hangnemben még nagyon sok szépet ír az uradalomról. Megfigyelései közül már csak egy problémacsokrot emelünk ki: ez pedig a

⁶⁷ FML. BUI. 8. 1846. április 24.

⁶⁸ FML. BUI. 8. 1846. április 24. Sényi Enyingnek.

⁶⁹ FML. BUI. 36. 1869. Zsoldmutató.

⁷⁰ FML. BUI. 3. 1850. június 2, 9. 1866. október 32; 10. 1869. augusztus 3. Hercegi határozatok.

⁷¹ FML. BUI. 19. 1856. augusztus 19.

⁷² GLOCKER, 1866.

⁷³ FML. BUI. 4. 1871. október 7.

környék vízrendezésének fontossága. Az 1851-ben született írás még csak arról számolhatott be, hogy „a Sió tengerén magas nádfalak közt száraz lábbal vezet által Somogyba” – az út. „Több ezer ölnyi széles limbusos nád-tengeren, s a Sió öleket haladó mélységű medrén által száraz utat, s azon hidakat készíttetni, ezeket a minden tavaszon, hóolvadáskor történni szokott áradások pusztításai ellen megóvni, jó karban tartani? becsületes hozzáértés, igazi vastürelem... kell hozzá...” „Vashíd a Dunán, nagyszerű, bámulatos mű! De higgye meg nekem a nyájas olvasó, az ott, a nagyobbyszerű világban nem olly feltűnő, mint eldugott falusi kisszerűségben a Sió tengerén száraz töltés, poros út!” 1841-ben elkészült tehát a Sió- berken átvezető, és mellesleg az Enyingi kört a Somogy megyében fekvő Péli körrel összekötő töltésút, amelyet az uradalom az uradalmi községek közmun- ka segítségével készíttetett el. Ez volt tulajdonképpen az első lépés a közlekedés megkönnyítésére.

Ez a magas töltések között egy bolthajtással átívelő híd oszlopokkal, cölöpökkel nem támaszkodott a folyóba, így – amint azt Somogy megye küldöttsége 1841-ben megállapította – a Sió folyását és a folyó tervezett szabályozását nem akadályozta. Az uradalom számára jelentős gazdasági segítséget jelentett, mert a két puszta közötti 3 órás utat így fél óra alatt lehetett megtenni. A hidat azonban nem tették nyilvánossá, mert a hozzá vezető és a róla levezető utak egyaránt uradalmi pusztákon haladtak.⁷⁴

A környék vízrendezése mint sokkal komplexebb, ezért nagyobb társadalmi erőket mozgóató probléma azonban már a század kezdete óta napirenden volt, amint arra cikkünk is utal.

A Sió-szabályozás szinte minden uradalmi mérnöknek munkát adott, sőt természetesen a környék vízfolyásainak, hídjainak és gátjainak karbantartására, esetleg – mint pl. a Csikgát patak esetében – medrük megásására is szükség volt.

1808-ban Farkas Ferenc a Sió-bozót felmérését még csak az ádándiakkal való határviták elkerülése miatt tartotta fontosnak.⁷⁵ Az 1810-es évek a nivellációs munkákkal és vitákkal teltek.⁷⁶ A viták ráirányították a Sió-part birtokosait és az illető megyéket (Veszprém, Somogy, Tolna), hogy a környék vízrendezése szorosan összefügg. A vízrendezési munkák ekkora „az első ily nemű s valóban nagyszerű vállalat”,⁷⁷ a Sárvíz csatornázása révén már elkezdődtek; azt az 1807. évi 17. törvénycikk írta elő és az 1825–27. évi 33 törvénycikk zárta le.⁷⁸ A Sárvízzel kapcsó-

⁷⁴ FML. BUI. 31. 1891. Jegyzőkönyvi kivonat Somogy megye 1841. május 1-én tartott nagygyűlése jegyzőkönyvéből.

⁷⁵ MOL. P; 1322. 17. csomó 1808.

⁷⁶ FML. BUI. 1. 1810.

⁷⁷ A Balaton és Sió szabályozása történelmének rövid vázlata, 1863. 5.

⁷⁸ DEMETER, 1997 A. 169–176.

latos ármentesítési munkák vetületeként az enyingi uradalom már 1790-ben Vizer mérnök tervei szerint végrehajtotta a Csíkgát patak szabályozását.⁷⁹

1818-ban Farkas Ferenc már bizonyos volt abban, hogy „a Sár vize canalissa el végződik, mely már ahhoz igen közellett, azonnal a Sió ásása fog munkában vétetni.”⁸⁰ Az 1825–27. évi említett törvény valóban ki is tért arra, hogy a Sárvíz munkái összefüggnek a Sió-Kapos-Balaton szabályozása ügyével. A Kapos folyó szabályozása a simontornyai hídig (Zichy Csatorna), majd a Sió szakasz megásása a Kapos torkolatától az ozorai malomig hamarosan meg is történt. Ozorától a Balatonig folyó munkálatokat a Veszprémi Káptalan kiliti, az enyingi uradalom mezőkomáromi és a herceg Esterházy uradalom ozorai malma lebontása és a tulajdonosok kártalanítása után lehetett elvégezni. Így függ tehát össze a két ügy, s ez az a pont, ahol el kell mondanunk, hogy a Sió szabályozása, az áradások által rendszeresen elöntött területek, azaz a Sió-berek, vagy Sió-bozót ármentesítése, majd termővé tétele, illetve a Duna felől a Sárvízen, valamint a szabályozott Sió-csatornán a hajózás vagy legalább a dereglyék közlekedtetése miatt kecsgetett annyi előnnyel az uradalom számára. Hiszen feltétlenül külön magyarázatot érdemel, hogy ezen előnyök majdan nemcsak Farkas tisztartót lelkesítették (olyannyira, hogy személyesen is hivatalt vállalt az uradalmat érintő szakasz szabályozására alakult Sióberki Társulat választmányában – pénztári felügyelő – s személyesen intézte annak ügyes-bajos dolgait), hanem még a herceget is. Batthyány Fülöp 7500 ft adománnyal járult hozzá a költségekhez,⁸¹ s megengedte, hogy a munkáknál az uradalom a legtöbb szervező funkciót elvállalja, tisztjei tevőlegesen a munka lebonyolítói legyenek. 1862-ben a Sióberki Társulat választmányában négyen képviselték az uradalmat (a három külsővel szemben!): Kolozsváry József ügyvéd, Szeles József mérnök, Farkas Imre tisztartó és Lehner Károly számtartó.⁸²

A szabályozandó Sió szakasz mindkét partján az enyingi uradalomhoz tartozó puszták és települések voltak. Felsőnyék, Fürged, Rebecpuszta, Pélpusztá, Városhidvég, Faluhidvég, Mezőkomárom, Tisztavízpuszta, Szentmihályfapuszta és Kustyán. A Sió- bozótból 1275 hold az uradalomé volt.⁸³ A Sióberki Társulat illetékessége a juti révtől az ozorai hídig tartott.⁸⁴ A Sió csatorna egész hossza 19 269 öl, ebből a Sióberki Társulatot 14 600 öl érintette. A szakaszon a munka a meder mélyítéséből és a kanyarok átvágásából állt. A 12 átvágásból 7 esett az uradalom területére, ezek közül a legnagyobb a Mezőkomárom- Hidvég közötti 1220

⁷⁹ MOL. S. 20/60.

⁸⁰ MOL. P. 1322. 17. csomó. 1818.

⁸¹ FML. BUI. 9. 1862. november 8.

⁸² FML. BUI. 16. 1862. december 7.

⁸³ MOL. P. 1322. 120. csomó 1826. FML. BUI. 19. 1847. május 18.

⁸⁴ A Balaton és Sió szabályozása történelmének rövid vázlata, 1863. 23.

öles szakasz volt.⁸⁵ Az uradalmat 1237 hold munkája érintette, melynek költségére 24 740 ft-ot terveztek,⁸⁶ a tartási költségekkel végül is 25 987 ft-ba került. Ebből 17 000 ft-ot a főkormány utalt ki, a többit az uradalom gazdálkodta ki.⁸⁷

Az uradalom a szabályozás elé tehát három nagyon fontos célt tűzött ki. Először azt, hogy művelhető – először rét, majd később szántó – területe növekedjen a bozót kiszáritásával, másodszor azt, hogy ha a Sió hajózható csatorna lesz, a Dunával való vízi kereskedelmi utat kiépítheti (gabonát úsztathat a dunai gabonáshajókig, fát, faanyagot, később szenet vontathat fel a vízi úton), illetve harmadszor azt, hogy a Sió-csatornából kiemelt vízzel réteit öntözheti. Az évszázada tervezett mű 1863. október 25-én készült el a Sióberki Társulat és a Juttól Siófokig a balatoni és a déli vasúti társulat összehangolt munkájaként. A megnyitón az uradalom direktora és a tisztartó vett részt. Különvonat vitte a vendégeket a siófoki váróteremben megtartott megnyitóra. A rossz idő miatt a most kiépített mólóhoz nem futhatott be a Kisfaludi gőzös, holott a hajó-vonat találkozását erre az alkalomra építették ki: a csatorna kiszélesedő részébe futottak be és ott meg is fordulhattak a balatoni gőzhajók.⁸⁸

A szabályozás akadályaként sokáig szerepelt az uradalom mezőkomáromi malma. A malom alapját 1799-ben kezdték ásni,⁸⁹ de még 1801-ben is csak az alap volt készen.⁹⁰ A Sió malmait már 1821-ben, a Sió vízének könnyebb leeresztése kedvéért szabályozták. Mezőkomáromban az új malomfejet és a „zuggót” is újjá kellett építeni.⁹¹ A vízimalom átépítése 1820–27-ben folyt, zsilipjeit 1820-ban engedélyezték.⁹² A malomra 1825–27 között 6701 ft-ot, a zúgóra 2350 ft-ot költöttek.⁹³ A szabályozás koncepciója szerint utóbb mégis kisajátították a malmot, a herceget a társasági tőkéből 35 000 pft-tal kártalanították, amit 1848-ban fizettek ki.⁹⁴ A vízimalom ezzel megszűnt. A malomépületet azonban utóbb újból malomként hasznosították.

1857-ben a Clayton Schuttlevorth cégtől, Angliából hozattak 14 lóerős gőzgépet és malom-szerkezetet, amit John Cook angol mérnök állított fel. Először ideiglenesen a malomépület mellett, majd 1858-ban az átalakított épületben működött a

⁸⁵ Fml. Bui. 16. 1863. április 15.

⁸⁶ Fml. Bui. 16. 1862. szeptember 2.

⁸⁷ Fml. Bui. 17. 1865. január 3.

⁸⁸ Fml. Bui. 16. 1863. október 26.

⁸⁹ MOL. P. 1322. 17. csomó 1799.

⁹⁰ MOL. P. 1322. 27. csomó. 1801.

⁹¹ Fml. Bui. 2. 1821. május 29, 1822. január 9.

⁹² Fml. Bui. 41. 1840.

⁹³ MOL. P. 1322. 131. csomó. Kimutatás, 1806–40....

⁹⁴ Fml. Bui. 19. 1847. november 7.

⁹⁵ Fml. Bui. 3. 1857. június 26. 15. 1863. augusztus 25; 20. 1857. november 22.

gőzmalom. Felállítása 25 000 ft-ba került, évenkénti üzemeltetése 11 400 ft-ba.⁹⁵ Az üzemszerű őrlést 1858. október 28-án indították.⁹⁶

Aki a XIX. században ezen a mezőföldi vidéken járt, méltán emelte ki annak új látnivalóit, s azok döntő többségét uradalmi alkotásnak tudhatta. Későbbi, napjainkbeli megfogalmazás szerint, tanúja volt a kultúrtájjá alakítás folyamatának. Erről a bonyolult, sok gazdálkodási, építészeti és természeti kérdéssel összefüggésbe hozható beruházással találkozott 1851-es cikkírónk is, aki jó érzékkel emelte ki éppen azokat, amelyek az uradalom és a nagytáj átalakulása szempontjából kulcsfontosságúaknak bizonyultak.

RÖVIDÍTÉSEK

BUI.	Batthyány uradalmi iratok a Fejér megyei Levéltárban
ft.	forint
FML.	Fejér Megyei Levéltár
pft.	pengőforint
MOL.	Magyar Országos Levéltár
vft.	váltóforint.

IRODALOMJEGYZÉK

- A Balaton és Sió szabályozása történelmének rövid vázlata. Siófok, 1863.
- Degré Alajos: Enying. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 15. (1985) 16. sz.
- Demeter Zsófia: A juhászat szerepe az enyingi uradalom gazdálkodásában (1806–1870). In: Agrártörténeti Szemle, XXXIX. (1997) 1–2. sz. 63–102.
- Demeter Zsófia: A munkaerő problémái és a megoldási kísérletek herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) 1848 után. In: Szirácsik Éva (szerk.): Feudális társadalom? Discussiones neogradienses, 11. Salgótarján, 2011. 65–98.

⁹⁶ FML. BUI. 17. 1858. október 19, 20. 1858. március 28; október 14.

- Demeter Zsófia: Lajoskomárom, a „legelső rendes falu”. Emléklapok Lajoskomárom telepítésének kétszázadik évfordulójára. Lajoskomárom, 2002. 88.
- Demeter Zsófia: Vízrendezési munkák a Mezőföldön. In: Alba Regia, XXVI. (1997A). 169–176.
- Entz Géza Antal – Sisa József (szerk.):
Fejér megye művészeti emlékei. Székesfehérvár, 1998.
- Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja. Budapest, 1966.
- Glocker Károly: Jegyzéke többféle alma, körte, csontárok és bogyó gyümölcsöknek, valamint rózsáknak, melyek – által Enyingen tenyésztetnek. Székesfehérvár, 1866.
- K. Balogh János (szerk.):
Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. I. Szekszárd, 1978.
- Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1967.
- Kaposi Zoltán: A hitbizományi működés nehézségei a piacosodás korában. In: Szirácsik Éva (szerk.): Feudális társadalom? Discussiones neogradienses 12. 189–219. Salgótarján, 2012
- Kondicsné dr. Kovács Éva:
Batthyány Fülöp (1781–1870). Körmend, 2005. 28.
- Koppány Tibor: Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. In: Magyar Műemlékvédelem, XI. 2002. 195–224.
- Kovácsy Béla: Juhtenyésztés és gyapjúisme. Budapest, 1923.
- „Mezőföldi” (Kálmán Károly):
Az Enyingi Uradalom. Gazdasági Lapok. 1851. I. rész: 1063–1068; II. rész: 1130–1137.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. Budapest, 1896.

Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek. Budapest, 1906.

Zimányi Vera: A herceg Batthyány család levéltára. In: Levéltári leltárak. 16. Budapest, 1962.

A FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK:

Tájékoztató a kutatott és részben felhasznált levéltári anyagról

I. Magyar Országos Levéltárban a Batthyány család levéltára anyagából:

- MOL. P. 1328. Enyingi tiszttartóság
- MOL. P. 1336. Vegyes iratok
- MOL. P. P. 1322. Körmendi Központi Igazgatóság
- MOL. P. 1321. Bécsi Központi Igazgatóság
- MOL. S. 20. A Batthyány család térképei

II. A Fejér Megyei Levéltárban a herceg Batthyány család enyingi uradalmának iratai

FML. BUI. jelzet alatt, a dobozszámot a tárgyat és/vagy a dátumot megjelölve. Az 1967. évi fondjegyzék szerint F. XI.-601 szám alatt található ez az együttes. A családi levéltárak anyagát a levéltári munkaterv alapján 1989 folyamán a Fejér Megyei Levéltár munkatársai rendezték. A vizsgált anyag így az üzemi kategóriából a családi levéltárak közé került. Új raktári jelzete XIII.-3-b. (53 doboznyi anyag). Az iratanyag feltárása még az átrendezés előtt készült, tehát a régi dobozbeosztást és rendszerezést használtam. Így az anyag csak a tárgymegjelölés és a dátumok alapján az új raktári jegyzékkel kutatható tovább.

Fejér Megye Levéltárának térképei:

- FML. T.: Törzsanyag
- FML. U.: Urbéri térképek
- FML. BU. Az enyingi Batthyány uradalom mérnöki hivatalának mappái. I–IV.

'The Veteran General and the Juvenile Army' **Modernization of the Natural and Built Environment** **in the Enying Estate of the Batthyány Family** **by Zsófia Demeter**

The branch of the Batthyány family holding the title of count in 1603, then, in 1764 taking the heritable title of imperial prince following the rule of primogeniture, as heirs to two large entailed properties distinguished themselves by bearing

the name „Batthyány-Strattmann”. From the last years of the 18th century the entailed estates and the unentailed were managed together by Lajos Batthyány II (1753–1806) who took the latter from his uncle, József Batthyány (1727–1799), the cardinal and archbishop of Esztergom. The visitors to this area in Mezőföld, correctly emphasized its new sights, the majority of which was known to have been constructed by the estate owners. In modern terms the visitor was the witness of the process of cultural landscape formation. The complex developments can be related to many economic, architectural and natural issues and are of key importance for the modernization of the estate and the macroregion.

A SARCGYŰJTÉS JELENTŐSÉGE ÉS FELTÉTELEI A BATTHYÁNY BIRTOKOKON A 16–17. SZÁZADBAN

TARKÓ ILONA

A Magyar Országos Levéltárban a Batthyány család hercegi ágának Török vonatkozású iratai¹ alapján több száz török rabot tudunk azonosítani az 1587 és 1690 közötti időszakban a Batthyány család váraiban. Ezek persze nem mind képezték a Batthyányok tulajdonát, de mivel nekik volt megfelelő hatalmuk, tekintélyük és nem utolsó sorban „infrastruktúrájuk” (váraik pincéiben berendezett tömlöcek és porkolábjaik,² tiszttartóik³) a rabtartáshoz, illetőleg embereik a kereskedelemhez, ezért katonáik⁴ vagy – néhány esetben – parasztjaik foglyait is váraikban őriztették ellenszolgáltatás fejében. A négy központi vár: Németújvár alsó és felső tömlőce, Szalonak, Rohonc és Borostyánkő (1644-től) a rabok fogva tartására is szolgált a kora újkorban. A legnagyobb létszámban a németújvári alsó és felső tömlőcben tartották a rabokat, ill. Szalonakon. Rohoncon jóval kevesebb foglyot őriztek, Borostyánkő várában pedig csupán néhány rab fért el. A várban tartózkodó rabokat nemcsak őrizni kellett, hanem etetni is, naponta kaptak cipót vagy kenyeret;⁵ azonban ne gondoljunk mai fehér kenyérre, inkább rosszabb minőségű rozsból, zabból, még inkább kölesből sült kényérfélére, és olykor húsféléhez is jutottak. A katonák gyakran sérülten kerültek fogságba – nyilvánvalóan a sebesülteket könnyebb volt elfogni, összegyűjteni –, a beteg és sérült rabokról ugyancsak igyekezett gondoskodni a főúr, hiszen neki csupán az élő foglyok jelenthettek

¹ MOL Batthyány cs. lt. Török vonatkozású iratok P 1313/248. és 249. cs.

² Porkoláb: a XVI. századtól az egyes dominiumok élén álló katonai parancsnok. BÀN, 1993. 30

³ Tiszttartó: a XVI. századtól az egyes dominiumok gazdaságvezetői a tiszttartók (provisores) voltak, a XVII. század második harmadára már egyértelműen az uradalmak élén álltak. BÀN, 1993. 30–31.

⁴ CZIGÁNY, 2004. 1212–1229.

⁵ 1598-ban, azaz II. Ferenc idején már biztosan így volt. MOL Batthyány cs. lt., P 1313/248. cs. Török vonatkozású iratok. N° 2. pag. 1. (továbbiakban: 248. cs. N° ...) I. Ádám idejéből is maradt erre vonatkozó forrás: 248. cs. N° 51. pag. 10–11. Az iratok olvasásában és átírásában komoly segítséget kaptam Zimányi Verától és J. Újváry Zsuzsannától.

hasznot, ezért Rohoncra kerültek addig, amíg jobban nem lettek, vagy meg nem haltak.⁶

A foglyokat különböző módon – így értékük szerint is – csoportosították, minél több váltságdíjat reméltek értük, annál gondosabban őrizték őket. A tömeg természetesen az ún. „közönséges” rab volt, és a „főrabok” számítottak kivételnek.⁷ A XVII. században már több olyan listát is találunk, amelyen eleve feltüntetik, hogy „főrabról” vagy „közönséges” rabról van-e szó.⁸ Ugyancsak besorolták őket török (muszlim vallású oszmán katona, vagy valamelyik hozzátartozója, a török nőket bulyaként tartották számon), rác (csak az oszmánoknak adózó szerb paraszt vagy martalóc)⁹ rabok közé, ám a rablistákban találkozunk keresztény rabokkal is, azokat a magyar alattvalókat nevezték így a forrásokban, akik Batthyány emberei voltak, és valamilyen köztörvényes bűnért (lólopás, parázناسág, emberölés, erőszak, rablás stb.) kerültek börtönbe.

Batthyány, azaz „ő Nagysága” rabjain kívül a főemberek, „más emberek rabjai” vagy „uraim rabjait”, azaz a szervitoroké, esetleg egy-egy jobbágyé ugyancsak a tömlöcökben ültek. A rab helyzete szintén lehetett a kategória alapja: sarcolatlan (még nem állapodtak meg a váltságdíjában), megsarcolt (megszületett az alku), sarchordó: „Ezek sarcokat hordják, odabe vannak”, azaz már kaptak hitlevelet, sarclevelet, voltak kezeseik. Az „odabe” a hódoltság területére, az „itt kinn” (várban, helyben) pedig a magyar területre vonatkozik, „itten hevernek csak” bejegyzés is gyakori, nyilván haszontalan volt a főkapitány számára egy sarcolatlan, heverő rab. Batthyány I. Ádám és emberei folyamatosan és következetesen a „Törökország” kifejezést használják a hódoltság területére. Alkalmazták még a „meghalt” („halott”, „megdöglött”, ez utóbbit inkább csak akkor írták a név mellé, ha dühös volt a főúr), illetve a „fejek váltságában másoknak adott” kategóriát is a

⁶ MOL Batthyány cs. lt., P 1313/249. cs. Török vonatkozású iratok. No 266., 267.; 249. cs. No 247. pag. 1. (továbbiakban: 249. cs. N° ...) „15. Kanizsai Ali, visszavitték, 16. Kanisaj Amhet, ezeket Rohoncra vitték gyógyíttatni.”; „22. Die 12. Martii Rohoncra vitték volt gyógyíttatni, megholt az seben.”

⁷ Wathay Ferenc önéletírásából (1602–1603) tudjuk, hogy az oszmánok ugyanígy besorolták rabjaikat: „Hazon bassának levele és csausa jutván Konstantinápolybul, azért minden rabjait, akik Nándorfejérváratt valánk, őszámára, mind fűk, s mind köz, in anno 1603 Szent Mihály napján, hatvan számúan kocsikra rakatánk, hatan-hatan öszvő, láncon kezönkön, kinek fakaloda [...] azért tizenötöd napra Szophiába értönk volna, sok könyörgésemmel és három tallér és két arany ajándékommal levétetém a nagy vasat a lábomrul, mert nagy kinomra vala; s onnand alább hozatván, jutánk Konstantinápolyba szintén harminc napra.” TARDY, 1977. 423.

⁸ 249. cs. No 275., 276., 279., 280., 281., 282., 305.

⁹ Martalóc: 1. az őrsegek legrosszabbul fizetett, zömmel keresztényekből álló, a vizek, vízpartok és a határok védelmében is használt csapatának katonája; 2. határvédelemmel és belső rendfenntartással megbízott katonaparaszt. HEGYI, 2007. 365.

lajstromokban, az előbbi csupán veszteséget, az utóbbi keresztény katonák, jobbagyok kiszabadítását jelentette.

A rabok szabadulásának többféle módja is létezett; a rab számára a legszerencsésebb a szökés volt, hiszen a drinápolyi béke 14. pontja szerint ezeket a foglyokat egyik fél sem követelhetette vissza.¹⁰ Természetesen a rabtartók ezt mindenképpen igyekeztek megakadályozni, hiszen egy-egy sikeres szökés jogos hasznuk mellett, tekintélyüket is fenyegette, ezek nem is voltak kifejezetten gyakoriak, de próbálkozások azért akadtak. Az „elveszett, elcsavargott”, valójában elszökött foglyok után gyakran kellett postákat (kapcsolattartó rabok) küldeni.¹¹ A szökést a kezesek kötése és a büntetés kilátásba helyezése mellett nehéz vasbilinccsel is nehezítették. Berzencei Haszant és Budai Pesti Vehhábot Váli Operka Mehmed, Koppányi Ali, Zsámbéki Mehmed, Palotai Abdi és a többi „elcsavargott” rab után küldték a hódoltságba.¹² A legizgalmasabb Ali felkutatása volt, aki társai és a sarc megadása előtt – vasbilinccsel a lábán – folyamatosan megszökött, a váltságdíjban szerzett kőst eladta, majd a pénz egy részét egész biztosan elitta, hiszen végül rabtársai a kaposi kocsmában fogták el. Ezért aztán nagyon örültek, amikor legalább őt vissza tudták vinni Batthyáynak.¹³ A fentebbi esetek alapján egyértelmű, hogy a főkapitány még ezzel a precíz, alapos rendszerrel sem tudta a szökéseket teljesen kiküszöbölni.¹⁴

A legismertebb szökési kísérlet a 1652. novemberi szalonaki lázadás, 38-an próbáltak kitörni a várból.¹⁵ „Anno Domini 1652. 5. die Decembris az szalonaki várban

¹⁰ Az 1568-as drinápolyi béke szerint azokat a rabokat, akik meg tudtak szökni a fogságból, egyik fél sem követelhetette vissza. SINKOVICS (szerk.), 1968. 147.

¹¹ 249. cs. N° 323. pag. 9–10.

¹² A muszlim és rác nevek átírásához Hegyi Klára által összeállított Muszlim férfi- és ragadványnevek kéziratos jegyzékét használtam. Hegyi Klára további szóbeli közléssel is segítette munkámat.

¹³ 249. cs. No 424.

¹⁴ A szökések a XVII. század végén, II. Ádám idején megnövekedtek, ezt a történelmi körülmények is segítették (249. cs. N° 294/a. pag. 3. é. n.; 1688–1690?): „Az tizenkilenc rab közül, azkit bebocsátott Nagyságod, mind postástul elszökött.” Egy másik iratban ugyancsak sok szökést találhatunk (249. cs. No 294. pag. 2–3. é. n.): „Az kik elszöktek és megholtak: 1. Elsőben elnyugodott Űreg Urunk ő Nagysága Mano [törpe?] rabja tizenkét nap alatt megholt, az fejét egyik postátul, úgymint Budai Haszan, elszökött vele. 2. Sain [Sáhin] aga postája Landor Fejérvári [nándorfehérvári] Musztafa, elszökött. 3. Másik postája Nemcsei [németi] Jajja [Jaja] elszökött. 4. Harmadik, azkit Sain [Sáhin] aga ez két maga kezéhez vett, hogy az sarcsát megküldi Simontornyai Amhetnek [Ahmed], megszökött. 5. Alaybék [alajbég] postája, Vusicai [uzsiceai] Tallak [torlak=bolond], megszökött. 6. Siklósi dezdár [dizdár] agának postája, Szallo [Száli, Száli] Simontornai, elszökött.

¹⁵ „Ezek mostan adabé vannak postaságban, nem voltak jelen az vár vételénél.” 249. cs. N° 325. pag. 11–12.

lévő török rabjainknak consignatiója [összeírása], a' melyek egyenlő akaratból föltámadván az várat megvették, egy része kiereszkedett az várból, de megént mind kézben akadtak, egy része az várban megfogadtatott etc. [...], megsebesítettet¹⁶ [...], megverettettenek¹⁷ [...], még meg nem verettünk¹⁸ [...], az megverettetés előtt megdöglöttek¹⁹ [...]. Nem csoda, hogy a főkapitány dühös lett, hiszen a rabok nekítámadtak katonáinak, és meg akarták őt fosztani jogos tulajdonától és hasznától. Mindenképpen el akarta rettenteni foglyait, nehogy újból próbálkozzanak, vagy esetleg más rabok is kedvet kapjanak a szökéshez. Ez sikerült is, igaz, I. Ádámot annyira elvakította haragja, hogy több rabját agyonverette, és ezzel nemcsak példát statuált, hanem saját magának is komoly anyagi veszteséget okozott, mivel legalább hat lázadót²⁰ agyonveretett, négyen pedig még a büntetés előtt belehaltak a lázadás során szerzett sebeikbe – és volt, aki csak később.²¹

¹⁶ Budai Musztafa cselebi, Budai Bolond Mehmed, Budai Ibrahim, Budai Hadzsi Hüszejn, Fehérvári Vajoli Ali, Fehérvári Juszuf, Fehérvári Kis Haszan, Fehérvári Sztepan (Fekete György és B. Á. közös rabja), Endrédi Musztafa aga (B. Á. lányának a rabja), Boszniai Ibrahim

¹⁷ Ezek a rabok 300–350, ill. 380 pálcáütést kaptak: Budai Memi (borotyánkői rab), Budai Hüszejn janicsár (december 8-án meghalt), Fehérvári Kalmár Ali, Fehérvári Agó Ali, Fehérvári Oszmán, Fehérvári Csirko Hüszejn (december 13-án meghalt, a rabnyilvántartó könyvben nem Hüszejn, hanem Hálím: 248. cs. No 49. pag. 92.), Koppányi Ali (december 14-én meghalt), Fehérvári Besir szpáhi (december 18-án meghalt), Hidvégi Ali szpáhi (december 20-án meghalt), Kanizsai Csonka Musztafa, Simontornyai Hidvégi Mahmud, Váli Nagyobbik Ali, Szigetvári Váli Szabó Mehmed, Palotai Bajram, Budai Sábán (Teveli István rabja), Mitrovicai Ahmed (Török Imre rabja)

¹⁸ Budai Halil (Nagy Istók rabja, B. Á. számot tartott rá), Budai Hüszejn (Nyilasi Marci rabja, B. Á. is számot tartott rá), Fehérvári Vukóvári Ali, Fehérvári Szulejmán, Hidvégi Hüszejn, Hidvégi Mehmed, Palotai Barbély Mehmed, Ercsi Juszuf

¹⁹ Pesti Váli Mahmud, Érdi Vendégfogadó Hüszejn, Kalocsai Hüszejn odabasi, Fehérvári Boszniai Ali

²⁰ A fentiekén kívül Budai Memiről a rabnyilvántartó könyvből derül ki, hogy meghalt (248. cs. N° 49. pag. 67.): *Anno 1652. Megverettetvén ezen rabunk szalonaki várunkban való föltámadásért megdöglött.* Így összesen 11-en haltak meg a 38-ból, azaz a lázadók 29%-a biztosan belehalt a szökési kísérletbe.

²¹ (Fehérvári) Boszniai Ibrahim (248. cs. N° 49. pag. 90.): *„Anno 1652. die 25. Novembris Ezen rabunk az több társaival együtt szalonaki várunk megvételiért és kiereszkedésiért megverettetett, s a' mint die eodem megdöglött.”*

Akkor is szabaddá válthatott valaki, ha hitet cserélt, ez azonban nem volt gyakori egyik oldalon sem, bár néhány példa azért akad a forrásokban.²² A XVII. században kifejezetten gyakori a fejaváltság, azaz keresztény és a muszlim rabok cseréje. A főkapitány sokszor váltotta ki szervitorait, ezért cserébe szolgálattal és a váltságdíj összegének visszafizetésével tartoztak, ez mindenképpen hasznos volt mindkét félnek.²³

A leggyakoribb, és egyben legelterjedtebb módja a szabadulásnak a váltságdíj megfizetése volt, ha már megszületett az alku, azaz megsarcolt a rab, akkor kiállítottak egy hitlevelet az adott rab számára, ez az irat tartalmazta azokat a „conditiókat” (feltételeket), amelyekkel a rab elindulhatott sarcáért, és nagyon fontos eleme volt, hogy a fogolyért egy főúr, végvári kapitány vagy török tisztviselő garanciát vállalt. Az oklevélben az aláíró kötelezte magát egy meghatározott összeg vagy a sarc megfizetésének terhe alatt, hogy az adott rab visszatér sarcgyűjtő útjáról.²⁴

Mindezek után a rab kapott a főkapitánytól egy sarclevelet, ill. koldulólevelet is.²⁵ A török oldalon ugyanezt figyelhetjük meg,²⁶ a rabtartás csak így tudott működni. Erre azért volt a rabnak szüksége, mert e nélkül esélye sem lett volna váltságdíja teljesítésére. Még így is gyakran kirabolták a sarcgyűjtőket, erre számtalan példát találhatunk mindkét oldalon. Ezekben az iratokban szerepel az, hogy milyen feltételek mellett engedték a hódoltságba a rabokat, a posta fogalma, azaz a várban maradt megsarcolt rab megbízottja, a kezesek szerepe és felelőssége, ugyanis ahhoz, hogy elengedjék a foglyokat, a váltságdíjukért rabtársaik közül számos kezest kellett állítaniuk visszatérésük biztosítékeként. Egyértelmű

²² A források alapján két török gyerek, egy rác lány és egy török katona biztosan megkeresztelkedett: 249. cs. N° 241. pag. 1., az 1650. január 14-ei listában (249. cs. N° 247. pag. 2.): „27. Item 2 török gyermek. Ezek az innepekre köröszténné lesznek.”; 248. cs. N° 49. pag. 112.: „az pozsonyi gyűlés alatt köröszténné lett”; 248. cs. N° 49. pag. 272. Igali Manda sorsában valószínűleg többen is osztoztak (248. cs. N° 137. pag. 1. „21. Igali Manda. Ajándékon adták. Kereszténné lett.”). Ugyanerről: FENYVESI, 1985. 211.; Ezekből a megjegyzésekből az is kitűnik, hogy a katolikus I. Ádám (és evangélikus familiárisai) nem tekintette kereszténynek a görög-keleti vallású rácotat. Édesapja II. Ferenc a kálvinisták fő patrónusa volt, de halála után (1625) nevelését az evangélikus édesanyja, Lobkovicz Poppel Éva vette át, majd a fiatal főúr a bécsi udvarba került, és ott – Pázmány Péter esztergomi érsek és Esterházy Miklós nádor hatására – letette a katolikus hitvallást (1629). KOLTAI, 2002. 56–57., 68. Minden háborús helyzetben a nők (lányok) és a gyermekek a legkiszolgáltatottabbak, a valódi emberkereskedelemnek is ők a leggyakoribb áldozatai, erről ugyancsak FENYVESI, 1990. 93–95.

²³ VARGA J., 1983. 129–130.; 248. cs. N° 65. pag. 6.; 249. cs. N° 235.; 248. cs. N° 49. pag. 84.

²⁴ MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Misszilisek N° 34426; 249. cs. N° 158.

²⁵ 249. cs. N° 351.; 249. cs. N° 215.

²⁶ 249. cs. N° 392.

tehát, hogy a személyes felelősségvállalás mellett – amikor valóban egy-egy testrész elvesztése lehetett a következmény – az anyagi biztosíték is fontos volt, sőt a rabtartó szempontjából ez volt igazán fontos. A főkapitány mindenképpen hasznolt akart látni rabjaiból. Haláluk, eltűnésük egyrészt veszteséget okozott, így ezt minden lehetséges eszközzel próbálta megakadályozni, másrészt a szökés óriási tekintélyvesztést is jelentett volna számára.

A kezesseg rendszere már a XVI. században működött,²⁷ ekkor még néhány kezes is elég volt, de az 1640-es évekre már 40–50 fő is lehetett vagy még ennél is több, igaz, a rabok sem egyenként, hanem csoportosan indultak a hódoltságba, sőt még az ún. posta is velük tartott, akinek kifejezetten az volt a feladata, hogy behozza a főúrnak társai váltságdíját. A kezeslevélben szerepelt a kibocsátott rab neve, milyen feltételekkel indulhatott el összegyűjteni sarcát, pontosan milyen váltságdíjról vagy váltságdíjrészletről van szó. Rögzítették mikorra kell visszatérnie a sarcával a fogolynak (terminus), és általában név szerint megtaláljuk a kezeseket, azt is, hogy ki melyik testrészét kötötte le (fog, ujj, fül, orr, szem, nyelv, fej), olykor pedig az esetleges pálcázás mértékét, ha a megsarcolt fogoly megszökne. Mindezen kívül a kezeseknek az adott sarcot is teljesíteniük kellett. A kezeseket nem rögtön csonkították meg, I. Ádám legalábbis egy-egy rabért akár négyszer-ötször is küldött postát, de végül mégis elfogyott a türelme, arról nem is beszélve, hogy a büntetések végrehajtása nélkül képtelen lett volna visszatartani foglyait a szökéstől; hiszen azt még ilyen körülmények között sem lehetett mindig megakadályozni. Pontosán ezért, akár saját kezűleg is följegyezte a kolduló rabok kezeseit.²⁸ A kezesek általában a tömlöcökben maradt foglyok közül kerültek ki,

²⁷ SZAKÁLY, 1973. 37–38.

²⁸ 249. cs. N° 199. (1652. jan. 1.): Kanizsai Csonka Ramazán kezesei (febr. 1. 14 fő, szept. 12. 16 fő), Váci Mehmed (14 fő), Fehérvári Ibrahim (55 fő), Pécsi Redzseb (febr. 2. 55 fő, jún. 3. 34 fő), Fehérvári Hadzsi Ali (febr. 24. 27 fő, szept. 19. 8 fő), Zsámbéki Mehmed (febr. 24. 26 fő, jún. 24. 33 fő, nov. 3. 21 fő), Palotai Dobricsáni Musztafa (febr. 27. 7 fő), Fehérvári Ahmed (jún. 3. 10 fő, szept. 19. 17 fő), Fehérvári Abdi csaus (dec. 2. 13 fő) és Kanizsai Sábán (jún. 20. 16 fő), Kanizsai Ötvös Sábán (jún. 20. 14 fő, dec. 2. 13 fő), Kanizsai/Keszűi Komler Jankó rác (jún. 20. 7 fő, szept. 12. 5 fő), Kanizsai Iszmail (jún. 20. 6 fő, szept. 12. 6 fő, nov. 4. 8 fő), Kanizsai Marko rác (jún. 20. 3 fő), Káldi uram rabja, Kanizsai Csorba Ahmed, Keczer Jánosé (jún. 20. 3 fő, szept. 12. 1 fő), Karádi Radovics rác (jún. 20. 5 fő), Kanizsai Ali (nov. 21. 8 fő, dec. 13. 8 fő, áthúзва), Koppányi Besir (júl. 6. 8 fő, szept. 19. 8 fő), Fehérvári Ahmed (jún. 3. 10 fő, áthúзва), Kanizsai Hüszejn (szept. 12. 5 fő), Kanizsai Hosszú Ramazán (szept. 12. 5 fő, dec. 2. 4 fő), Váli Operka Mehmed (szept. 19. 27 fő, nov. 18. 11 fő), Váli Zombori Mehmed (szept. 19. 9 fő), Siófoki Ramazán (szept. 19. 6 fő, nov. 14. 6 fő), Fehérvári Pismis Musztafa (nov. 3. 18 fő), Palotai Száli(h) gyermek (dec. 2. 4 fő), Kanizsai Deli Kurd (dec. 2. 5 fő), Fehérvári Ali (dec. 2. 5 fő).

és elvben önkéntes volt, mivel azonban kifejezetten veszélyes vállalkozásnak bizonyult, így legtöbbször kényszerítették erre a rabokat.²⁹

Az igali portya (1641. február) áldozatainak talán kissé másképp festett a helyzete,³⁰ valamennyiüket Szalonak várában tartották számon, és valószínűleg egymás közeli ismerősei, sőt rokonai voltak. A leggyakrabban, tíz esetben Bácskai Bogdán volt a kezes, úgy tűnik, nem féltette az ujjait. Bár az is igaz, hogy tíz rabból – akikért kezeskedett – öten, a négy igali rác asszony és Dadai Lazar teljesítette a váltságdíját, tehát joggal bízott társaiban. Gyakran családtagokat, feleséget, gyerekeket tartottak vissza, ezzel biztosítva, hogy a rab teljesítse alkuját. Igali Insziának kétszer is a saját lánya volt a keze. Damjanaért a magyar oldalon ugyancsak lánya kezeskedett, őt a sarc teljesítése után magával vihetette: „Egy kisleányát el akarja vinni.”³¹ Fiát azonban a törököknél kellett hagynia a hozott áru fejében: „Igali Domianná Rác Asszony sarcáért az fiát ott benn hagyta az töröknek zálogul.”³² Ha belegondolunk, hátborzongató, hogy az asszony egyik gyermeke Batthyánynál, a másik a törököknél raboskodott, miközben ő kétségbeesve, évekig gyűjtögette váltságdíját. Végül mégis szerencsésnek mondható, hiszen hazajutott: „Ez is meghozván sarcát, fölszabadult.”³³ Az azonban nem derül ki az iratokból, hogy gyermekeivel mi történt, mivel gyakran előfordult, hogy a zálogul adott gyermeket (vagy asszonyt) a törökök nem adták vissza, az is könnyen megeshetett, hogy Damjana fia janicsár lett. Igali Obren feleségét és lányát hagyta hátra, míg a sarcát gyűjtötte. Dadai Lazarnak ugyancsak felesége és gyermeke maradt a keze, ez a család szerencsésnek mondható, hiszen megszabadult. Igali

²⁹ Az oszmánok gyakran mezővárosokat vagy jobbágyokat kényszerítettek kezességre, de olykor azért kiderült a kényszer (MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Missiles N° 48248.; 1599.): „az Batthyányak kezéből elszala[dt] az Feyerváry Dervis agátul megvött rabnak felőle. Hogy tudniülk az Bathyániakon akarja sarcát keresni, ki felől Nagyságod is törvényt láttatott, de az törvény kezében nem ítélte, ki felől mi is azt itéltük, és azt írtattuk Nagyságodnak, hogy az jobbágyoknak kezökben az rabot erővel és kényszerítésből adta Dervis aga, tehát méltán és igazán nem követheti [követelheti] senki is sarcát az jobbágyokon. Mert im értjük, hogy kezesek nem löttek érötte, sőt erővel vetötte reájok, és az mint értjük ezön jobbágyoktul, az kezesei is elszöktenek annak az rabnak, itt minekünk azt mondták. Így lévén azért az dolog, im az Feyervary Dervis agának azonnal törököül levelet írtattam, mihelt az Nagyságod tanúbizonyságát megértöttem az Nagyságod leveléből, hogy így lévén, az szegénységnek [jobbágyoknak] békösség adassék tüle, holott sem kezesek érötte, sem penig önnön magok jó akarattjából fejökre nem vötték gondját.”

³⁰ 1642-ben Ercsi Mehmeden és Koppányi Besiren kívül csak rác kezeseket találtam felsorolva. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a kanizsai rácon kívül akkor az igali portyán fogott igali, dadai és örsi rácok mentek a hódoltságba váltságdíjukért.

³¹ 248. cs. N° 78. pag. 1.

³² 248. cs. N° 70. pag. 2.

³³ 249. cs. N° 299. pag. 29.

Paváért három mostohalánya állt jót, végül mind a négyen hazajutottak. Sztojáért vak fia kezeskedett, aki nem érte meg azt, hogy anyja kiszabaduljon.³⁴

A kezesek a XVII. század közepétől a megsarcolt rab mellett az ún. „postákért” is felelősséggel tartoztak. A rabtartók ugyanis szerették volna felgyorsítani a váltságdíj összegyűjtését, erre találták ki a postarabot, velük általában még nem kötöttek alkut, feladatuk a váltságdíját gyűjtő rab kísérése, az összegyűlt sarcrésztlet szállítás, megszökött társaik felkutatása vagy épp a határidő előtt meghalt rab holttestének bemutatása,³⁵ tekinthetjük őket megbízottnak, illetve kapcsolattartónak.³⁶ Nem egyértelmű, hogy nekik mi volt ebből a hasznuk. Valószínűleg ha jól teljesítették küldetésüket, akkor társaik fizethettek ezért valamennyit, esetleg a főúrtól is kaphattak engedményt. Mivel őket is fenyegette mind a fizikai kényszer (csonkítás, pálcáztatás), mind az, hogy velük fizettetik ki rabtársaik váltságdíját, így feltételezhető, hogy ezt a feladatot sem mindenki vállalta önként. Ha viszont nem teljesítették ígéretüket, illetve megszöktek, akkor bajtársaikat hagyták cserben.³⁷

Nemcsak a kezeseket, hanem a sarcgyűjtő rabot is megfenyegették, és ezt a fenyegetést általában be is váltották, a lekötött testrészek levágása vagy a pálcáztatás teljesen elfogadott volt a korszakban. Azért van kivétel is: Budai Bolond Mehmed után 1657-ben³⁸ a főúr legalább hat alkalommal küldött rabokat, de hiába dühöngött, hiába fenyegetőzött, a budai rab nem került elő.³⁹ Az is egyértelmű, hogy a hódoltságba tartó rabok nem egyenként mentek.⁴⁰ A tömegessé váló kezeskedés ugyancsak azt támasztja alá, hogy Batthyány I. Ádám milyen precízen kiépítette a rabtartás rendszerét.

³⁴ 249. cs. N° 165. pag. 2.

³⁵ 248. cs. N° 49. pag. 65., 242.; Az 1655. április 29-én meghalt Endrédi Vén Ahmed testét Váli Nagyobbik Ali hozta vissza a főkapitánynak (248. cs. N° 49. pag. 242.): „*Anno 1655. die 29. Aprilis Törökországban holt meg, az postája Váli Nagyobbik Ali hozta ki az testét.*”; Idézi még: PÁLFFY, 1997. 43.; Fehérvári Agó Ali, aki ugyancsak részt vett a szalonaki lázadásban, és legalább 300 pálcautést túlélt, 1655. augusztus 19-én halt meg a hódoltságban, és postája visszaszállította a testét Batthyány I. Ádámnak (248. cs. N° 49. pag. 94.). Elég szörnyű lehetett nyáron, rekkenő hőségben egy bomló tetemet hurcolni, ráadásul a posta szempontjából tényleg az volt a jó, ha bomlott, hiszen az bizonyította, hogy már régen meghalt, persze az orr- és fejszedés, a karóba húzás korszakában a kortársaknak talán nem volt annyira megrázó. Számunkra az a rettenetes, hogy mindez mindennaposá, megszokottá válhatott.

³⁶ TAKÁTS, 1915. 245.; PÁLFFY, 1997. 42–43.

³⁷ 248. cs. N° 49.; 249. cs. N° 209., 387., 394.

³⁸ 249. cs. N° 387.

³⁹ Budai Bolond Mehmed már 1652 novemberében meg akart szökni, részt vett a szalonaki lázadásban, meg is sebesült (249. cs. N° 325. pag. 11.). Ezek szerint öt évvel később mégis sikerült? Talán nem is volt annyira bolond, mint amilyennek látszott? Ez egyben azt is jelenti, hogy lelkiismeretlenül cserbenhagyta társait.

⁴⁰ 249. cs. N° 403. pag. 1–2.

Ha a kötéseket vizsgáljuk, megfigyelhető, hogy a leggyakrabban lekötött testrész a fog⁴¹ – miután ebből van a legtöbb, és egy-két éven belül akár 20–30 alkalommal is ugyanaz a személy lehetett a kezes –, ez egyáltalán nem meglepő. A fog után az ujj,⁴² majd a fül következett.⁴³ A kötések pontos számon tartása ugyan csak a porkoláb feladatai közé tartozott. Az ajak felajánlása a századfordulón, Batthyány II. Ferenc idején még előfordult,⁴⁴ a későbbiekben azonban már nincs rá adat. Az orr⁴⁵ viszont megtalálható kötésként a negyvenes, ötvenes években is,⁴⁶ nyilvánvalóan nem olyan gyakran, hiszen ebből mégis csak egy van, ráadásul levágása látványosan elcsúfította az arcot, s tulajdonképpen a becstelenség bélyegét viselte azután. Talán meglepő Kanizsai Haszan, Keczer János⁴⁷ rabjának kötése, ő ugyanis 1650. március 25-én Kanizsai Oszmánért, Sábánért és Haszanért, Esterházy László rabjaiért a nyelvét ajánlotta fel.⁴⁸ Ennek a testrésznek a lekötésével csupán nála találkoztam.

A XVI–XVII. században egyáltalán nem számított különösnek, ha valakinek hiányzott egy-egy testrésze, hiszen könnyedén elveszíthette csatában, harcban is. De a betegségeknek, a járványoknak is lehetett ez a következménye. A halál, a veszteség mindennapos ott, ahol háborús helyzetben élnek az emberek, ráadásul a foglyok többsége harcedzett katonaként hozzászokott a testi fájdalomhoz.

Az a források alapján nem állapítható meg, hogy ezekből a kötések közül, hány esetben lett valódi csonkítás, de a korszakban – ahogy háborús helyzetekben általában – csak fizikai elrettentéssel lehetett bármit is elérni. Ahogy ezt már jeleztem, többnyire nem az első alkalommal vágták le az adott testrészt, egy-egy rab többször is próbálkozhatott, hiszen a rabtartónak az elsődleges célja a haszonszerzés

⁴¹ Az 1651 novemberi kötésnél még azt is rögzítették, hogy ennek ép fognak kell lennie (249. cs. No 323.), nehogy véletlen az az abszurd helyzet adódjon, hogy kifejezetten jót tegyenek a rabbal beteg, fájós fogának kihúzásával. Ha ez a lehetőség fölmerült, akkor előzőleg lehetett rá példa.

⁴² Akár lábujj: Alapi Zsivko: 1649. július 28. (249. cs. N° 235.); öregujj (hüvelykujj vagy a nagy lábujj): Kanizsai Pandsa Haszan: 1650. május 18. (249. cs. N° 265.), Csikvári Simon: 1651. október 8., november 4. (249. cs. N° 323.); jobb kisujj: Budai Ahmed csaus: 1647. október 28. (249. cs. N° 168.) stb. Leggyakrabban egyszerűen csak annyi szerepel, hogy ujj.

⁴³ Egyedül Ercsi Mehmed mellé jegyezték fel, hogy konkrétan a jobb füle (1647. október 28., 249. cs. No 168.)

⁴⁴ 248. cs. N° 4.

⁴⁵ Az orrszedés eredetileg győzelmi jelül szolgált, ezt a török szokást a magyarok már a XVI. században átvették. TAKÁTS, 2000. 80–84. A kezességben lekötött testrészek levágása leginkább elrettentésre szolgált, maradt a szégyen, a fájdalom, a megaláztatás és a beletörődés.

⁴⁶ 248. cs. N° 199., 258., 262., 264., 271., 283., 284., 323., 340., 425.

⁴⁷ Keczer János: „házi uraim”, hadnagy (1640), 1640–1648, halála: 1654. Koltai, Batthyány Ádám familiárisai

⁴⁸ 249. cs. N° 258. pag. 3.

volt. Ám az adott szónak, a becsületnek volt – kellett, hogy legyen következménye –, ezekben az esetekben egy-egy fog, ujj, fül, orr, esetleg nyelv elvesztése, gyötrelmes pálcautések elszenvedése, és a kezeseknek emellett még a megszökött, az idő előtt meghalt rabtársuk váltságdíját is be kellett szolgáltatniuk, vagyis azok miatt szenvedtek, akik nem tartották be adott szavukat, akik cserbenhagyták bajtársaikat.

Jól megfigyelhető, hogy a főkapitány milyen módon próbálta megóvni lehetséges hasznát, ahogy azt már említettem, ez azonban számára nemcsak anyagi, hanem presztízskérdés is volt,⁴⁹ így ha egy rab már eljátszotta a bizalmát, inkább egy másikat küldött helyette a hódoltságba. Ez történt Váli Operka Mehmed esetében is: *„Mivel tökéletlenségéért maga be nem bocsáttatik azért az lóért, kit uramnak ígért, mai nap az Zombori Memhetet bebocsáttatta, hogy ő 15 napjára kihozza, maga ez alább megnevezendő rabokkal kezes lévén érette ily ok alatt, hogy ha az megnevezett Zombori Memhet azt a’ lovat, kit kívántunk Váli Operkátul, az hagyott terminusnapra ki nem hozná, tehát mind ő maga Operka, mind pedig az több kezesi erősen megpálcáztassanak. Annak fölötte, ha Zombori Mehmet ez jártában ott benn meghalna, avagy ki nem akarna jönni, annak is az sarca hogy az Operkára szálljon.”*⁵⁰

A határidő: a „terminus”, azaz hogy a rab mennyi ideig járhatta váltságdíjáért a hódoltságot, ugyancsak fontos volt, és nagyon változó: 12 naptól akár hat hónapig is terjedt. Ez természetesen attól függött, hogy mit kellett teljesítenie a rabnak, és hogy kiről volt szó. A leggyakoribb az egy hónapos határidő, illetve a néhány hetes. Ennél hosszabb időt csak különleges esetekben engedélyezett a főkapitány.

Berzencei Ahmed odabasi 1650 januárjában a szalonaki rabok postájaként járt a hódoltságban,⁵¹ és mindössze 12 napot kapott. 1646 és 1659 között gyakori az egy hónapos határidő. Fehérvári Koppányi Ali 1646. március 17-én egy keresztény rabért – valószínűleg Tót Györgyért – és egy szerszámos, úrnak való lóért indult, és erre egy hónapja volt.⁵² Szófiai Sábán csausnak két hónap alatt kellett volna (1658. július 24-én) az 1000 tallérnyi készpénz megszereznie.⁵³ Valószínűleg az összegyűjtendő váltságdíj értéke, minősége és beszerzésének nehézségei határozták meg, mennyi ideig tartózkodhatott a rab a hódoltságban, de ez, az adatok alapján, nem jelenthető ki egyértelműen.

A főúr próbált ragaszkodni a terminus betartásához, a sarcukat gyűjtő rabok általában nagy keservesen szereztek meg azokat az árukat, amelyeket rabtartójuk elvárt tőlük, a luxuscikkekért egészen Konstantinápolyig kellett menni, nem

⁴⁹ Lásd erre Pécsi Redzseb sorsát: J. ÚJVÁRY, 2006. 102–130.

⁵⁰ 249. cs. N° 199. pag. 16.

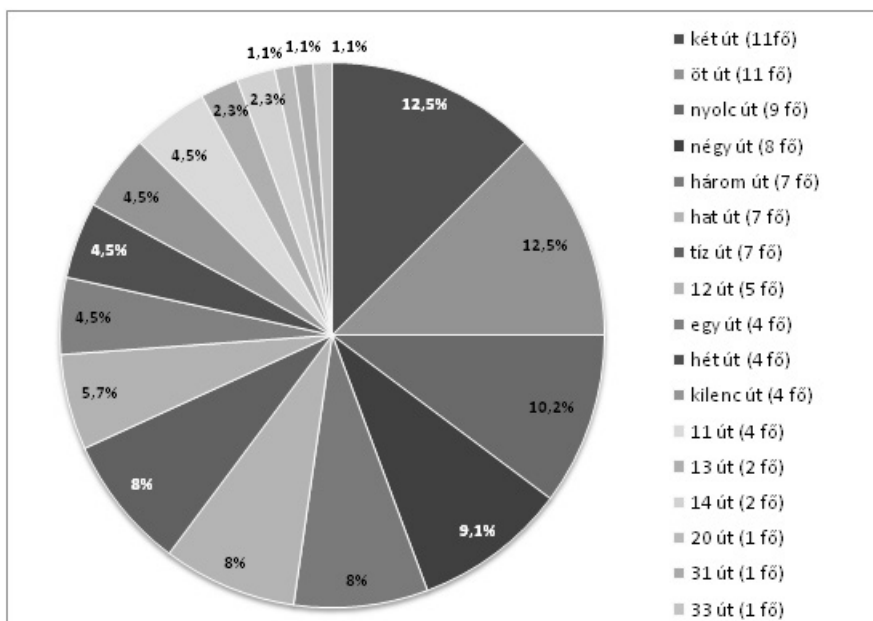
⁵¹ 249. cs. N° 246. pag. 1–2.

⁵² 249. cs. N° 150.

⁵³ 249. cs. N° 429. pag. 2.

csoda, ha az erre adott határidő néhány héttől akár hónapokig terjedt. Általában azonban egyetlen úttal nem sikerült összeszedni a követelt portékákat, a rabok újból és újból sarcukért indultak a hódoltságba. Az 1650-es években készült összefoglaló iratban⁵⁴ 88 név mellett jegyezték fel az utakat is.

1. diagram: Batthyány I. Ádám sarcgyűjtő rabjai hány utat tettek meg 1650–1658 között (88 fő)

Kettőtől tíz útig kifejezetten sok rabot találunk, így nehéz megállapítani, hogy mi volt a leggyakoribb; a két út (11 fő) ugyanolyan gyakori, mint az öt (11 fő), mindkettő 12,5–12,5%, de rögtön ezután nyolc út következik a gyakorisági sorban (10,2%), hét út az átlagos. Kiemelkedő és különleges a három dadaí rá 20, 31 és 33 útja, közülük csak Lazarról tudható, hogy ezzel a húsz úttal hat év fogság után ki is szabadult. Milos sarcának 88%-át teljesítette a 31 úttal, de 13 évvel fogságba kerülése után, 1654-ben még mindig a régi rác rabok között tartották nyilván.⁵⁵ Mikulával is hasonló a helyzet, bár ő még több utat tett, 33-at, sarcának 84%-át leszállította, még sincs adat a felszabadulásáról.

Mivel azonban nagyon kevés rabnak zárult le a fogsága 1659-ig, így az utak száma sem tekinthető véglegesnek. Könnyen meglehet, hogy – a főúr 1659. évi

⁵⁴ 249. cs. No 299.

⁵⁵ 249. cs. No 355.

halála után – Batthyány Ádám fiainak még szállítottak árut vagy pénzt a rabok, de erről már nem készültek gondos nyilvántartások. Pontosan emiatt megvizsgáltam ezeket az adatokat úgy is, hogy csak azokat a rabokat vettem figyelembe, akik már biztosan nem tehettek újabb utakat, mivel egy részük meghalt vagy teljesítette a sarcát, esetleg a főúr eladta, elajándékozta őket. 40 ilyen esetet találtam, de az arányokon ez nem igazán változtatott; a rabok átlagosan hat utat tettek meg, leggyakrabban pedig kettőt. Ezeket az információkat összevetettem a rabvásárlásnál található olyan rabok adataival, akik teljesítették a váltságdíjukat. Közülük 26-nál jegyezték fel a hódoltságban megtett utak számát, Csókakői Ali, Ercsi Boszniai Iszlám és Fehérvári Zlokerp Ali, Veli bég szolgája is egy úttal (11,1%) teljesítették ígéretüket: keresztény rabokat szabadítottak. A leggyakoribb ismételt két út (18,5%).

Ha valaki tehát valóban teljesíteni akarta és tudta a főúr követelését, arra elég lehetett akár két út is, az átlag azonban ezeknél a raboknál is hat út. A legtöbb a fentebb említett Lazar 20 útja, a rác családapa egész biztosan mindent megtett azért, hogy nagy nehezen összegyűjtse sarcát, hiszen minden egyes útjával hajtott 2–4 ökröt, hozott 8–25 forintot vagy 12–38 sötömböt, hogy ezzel kiválthassa szeretteit is, az utak száma és a hat évnyi fogság alapján ez nem ment könnyen. Igali Hadzsime megtett útjainak száma ugyancsak magas: 14 db. A török asszony három év alatt teljesítette a sarcát, mivel öt kisleányával együtt fogták el, így ez is motiválhatta a sarcgyűjtésben. Egész biztosan szegény lehetett, különben nem kellett volna ennyiszer megjárnia a hódoltságot váltságdíjáért, minden egyes útjával szállított valamit rabtartójának, az abaposztótól kezdve a zubbonyig, valószínűleg mindent összegyűjtött, amit csak tudott. A harmadik helyen Tolnai Juszuf áll 11 úttal, az előbbiekkal ellentétben gyakran járt feleslegesen, sőt még szökni is próbált. Ez egyáltalán nem meglepő, Juszuf török katona volt, megpróbálta megúszni a váltságdíjfizetést, családjával sem lehetett zsarolni, ráadásul a kényszerű beletörődés a civil lakosságra jellemző, nem a katonákra. Ám végül mégis kiszabadította Batthyány két emberét is, sőt ezen kívül 100 kősötömböt is gyűjtött a főkapitánynak. A sors fintora, hogy ezek után a korszak rettegett járványa: a pestis végzett vele.⁵⁶

Ezek alapján kimondható, hogy a váltságdíj teljesítéséhez egy-egy rabnak átlagosan hat útra volt szüksége, hiszen az elfogottak nagy többsége közönséges rab volt, azaz ahhoz, hogy teljesíteni tudja, valóban össze kellett koldulnia sarcát. A tíz fölötti vagy ennél is több út már kivételnek számított, ennek a magas számnak – ahogy a fenti három személy sorsa is mutatja – az egyik, gyakoribb oka a nyomorúság, a szegénység, a másik az oszmán katonák ellenállása, makacssága, hi-

⁵⁶ 249. cs. N° 369. pag. 1.: „Az kik megdöglötenek, mintha az pestis indultatott: 1. Tolna ` Juszoph 2. Segesdi Vuko 3. Péchi Mátho, ezek az Nagyságod rabjai voltanak.”

szen többször találkozhatunk hasonló bejegyzéssel: „*hamisan járt, semmit nem hozván sarcában*”.⁵⁷

Az sem mindegy, mennyi idő telt el az alku megkötése és annak teljesítése között. Mind a rabnak, mind a rabtartónak az volt az érdeke, hogy minél előbb teljesüljön a megállapodás, de ez sem volt egyszerű.⁵⁸ A leggyakoribb az egy és két év közötti időszak volt. Ez elég rövidnek tűnhet (24%), de a sorban rögtön ezután a hat év következik (21%), és ez bizony már jóval hosszabb. Az alku megkötése és az utolsó feljegyzett időpont között átlagosan négy év telt el (13%), azaz zömmel ennyi kellett ahhoz, hogy a rabok összegyűjtsék sarcukat. Igaz, csak a rabvásárlásnál szereplő 31 esetről van biztos tudomásunk, így ebből nem lehet általánosítani.

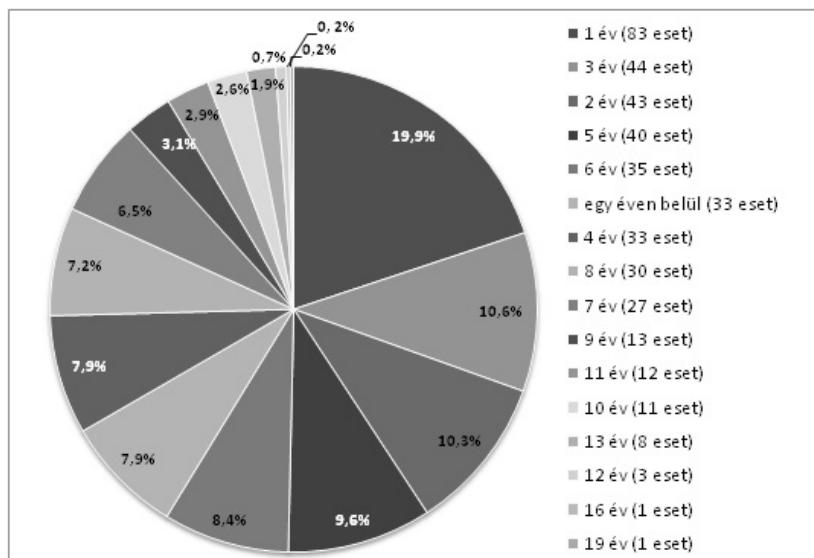
Az iratok alapján azt is nyomon lehet követni, hogy mennyi időt tölthettek fogságban a rabok összesen. A rabvásárlás irataiban összesen 417 esetben (490 fő) találtam meg vagy tudtam kikövetkeztetni a fogságba esés⁵⁹ évét, amelyet összevettem azzal, hogy milyen dátum szerepel az utolsó iratban, ahol számon tartották a rabot. Olykor pontosan lehet tudni, meddig volt fogoly az illető, mert melléjegyezték, hogy mikor szabadult vagy halt meg. A szökést csak kikövetkeztetni lehet, az eladás, ajándékozás vagy csere pedig valójában nem jelentette a rabság végét, csak Batthyány rabjai között az illető a továbbiakban nem fordul elő. Ennek alapján a foglyok átlagosan négy évig raboskodtak. A legtöbb az eladott, elajándékozott és fejelettségbe adott rab, ez kilenc eset (1651–1657), ill. heten meghaltak (1651–1655), öten pedig megalkudtak a főúrral (1653–1657).

⁵⁷ 249. cs. N° 299. pag. 10.

⁵⁸ Fehérvári Muhiddin szpáhi (248. cs. N° 39.) kiszabadította fejelettségében a keresztény rabot, de ehhez négy év kellett neki.

⁵⁹ Ez nem mindig esik egybe Batthyány I. Ádám vásárlásának az idejével.

2. diagram: Batthyány I. Ádám rabjainak fogságban töltött ideje
1637–1659 (417 eset; 490 fő)

33 esetben a rabok egy évet sem töltöttek a főkapitány tömlöceiben; közülük 12 elajándékozott, eladott vagy fejjátékosba adott foglyot találunk, ezért ilyen rövid fogságuk időtartalma. 11-en meghaltak, ez elég gyakran megesett; a sebesüléseken kívül a halandóság mértékéhez hozzájárultak a rossz tartási körülmények és a betegségek, járványok, pl. az 1655-ben dúló pestis.⁶⁰ Az apáti és a fehervári rácokat vissza kellett adni, mivel hódolt jobbágyok voltak.⁶¹ Ketten megsarcoltak, az egyiket, Hidvégi Mehmedet minden valószínűség szerint agyonverték, ugyanis részt vett a szalonaki lázadásban; ezek után semmilyen adatot sem találtam róla. A másik török, Szigetvári Ibrahim 1658-ban került Batthyányhoz, így talán Kristófnak szállította váltságdíját. Hét sarcolatlan rabot találtam; alkujuk valószínűleg ugyancsak Batthyány Kristófra várt.

Az adatok alapján a legtöbb fogoly (83 fő) egy és két év közötti időt töltött el rab-ságban. Ha megvizsgáljuk a sorsukat, nagyon bizonytalanná válik, hogy valóban csupán ennyi ideig raboskodtak-e. Sok köztük a sarcolatlan rab: 43 eset (52%), ebből egyet 1652-ben,⁶² ötöt 1654-ben, négyet 1656-ban, 33-at 1658-ban jegyezték

⁶⁰ ZIMÁNYI, 1996. 285–289.

⁶¹ Azaz magyar, ill. oszmán földesuruk is volt, a kettős adózás komoly terhet jelentett a perem-területen élők számára. Vö. SZAKÁLY, 1981. 175–185., 449–479. ; SALAMON, 1886. 352–395.

⁶² Mivel Kanizsai Hüszejn odabásiról nincs későbbi feljegyzés, így neki talán később sem szüle-tett alkujja.

fel utoljára. Batthyány I. Ádám 1659 meghalt, haláláig gondosan vezette, vezettet-
te lajstromait, azonban fia, Kristóf már közel sem volt ennyire alapos, így ha ez
a 33 ember meg is egyezett II. Kristóffal – ez a legvalószínűbb –, erről nem ma-
radt feljegyzés. Az ő esetükben tehát ez az egy-két éves időtartam meglehetősen
kérdéses. Annál biztosabbak lehetünk ebben a meghaltak esetében (18 fő, 22%).
Ugyan 11-en (13%) alkut kötöttek a főúrral, de csak ketten hozták meg sarcukat:
Kanizsai Kis Haszan 1646-ban és Szigetvári Hüszejn szpáhi 1658-ban, azaz a két
kanizsai rabságban töltött ideje tényleg egy-két év lehetett. Viszonylag alacsony
az eladott, elajándékozott, fejtátságba adott eset: nyolc, ezután már nem Bat-
thyány tulajdonában voltak, viszont lehettek továbbra is rabságban, akár a főúr
tömlőceiben, azonban nincs róluk későbbi adat, tehát marad az egy-két éves idő-
tartam. Fehérvári Szálit csupán három iratban jegyezték fel, ám nem sorolták be
semmilyen kategóriába, így sorsa ismeretlen.⁶³ Mindez azért fontos, mert ennek
alapján egyáltalán nem biztos – az alkut teljesített és a meghalt rabokon kívül –,
hogy a fenti személyek valóban csupán egy-két évet töltöttek Batthyány foglya-
ként, ám a források adatai szerint ezt a 83 esetet ide kell sorolnunk.

A raboknak közel a fele, 49%-a három évnél nem raboskodott többet, 20%-uk vi-
szont igen hosszú, hét és kilenc év közötti időt is eltöltött Batthyány tömlőceiben.
36 fő (9%) tíz évet vagy még annál is többet raboskodott. Kirívó eset Budai Bosz-
niai Ibrahimé: 1643-ban már biztosan rab volt, de csak 13 év múlva, 1656-ban szü-
letett meg alkuja, és 1659 februárjában még gyűjtötte a sarcát, tehát legalább 16
évig raboskodott, ha nem tovább. Még szembetűnőbb Kanizsai Csonka Ramazán
története, aki már 1637-ben fogoly volt, mégis csak 1642-ben egyezett meg rab-
tartójával. 1656. január 10-én még azok közé jegyezték, akik „*mostan bémentek
hátramaradott sarcokért*”.⁶⁴ Azaz fogságának a tizenkilencedik évében még nem
teljesítette váltságdíját.

A raboknak hozzávetőleg a fele legalább három évig volt rab, de bőven akadtak
olyanok, akik ennél tovább szenvedtek, az adatok alapján akár életüknek felét
– vagy még annál is többet – tölthették azzal, hogy megpróbálták váltságdíjukat
összegyűjteni, ez mégsem lehetne egy emberi élet célja, márpedig a magyar-török
végeken a XVI–XVII. században magyarok, oszmánok és rácok, keresztények és
muszlimok ezzel töltötték életük jelentős részét.

A foglyoknak kifejezetten viszontagságos körülmények között kellett teljesíteni-
ük, szállítaniuk az adott árut vagy hajtaniuk a követelt jószágokat. Szükségük volt

⁶³ 249. cs. N° 393. pag 1.: „Anno 1657 és 1658 az minemő török és rác rabokat urunk ő Nagysága
vett, azokat kiktől vette légyen, és kiknek neveztessenek, azoknak seriese: [...] vázsonyiak hozták
Feiérvári Szalit.” Az 1658. december 1-jén készült összeírásban a németújvári alsó tömlőcben
tartották számon (249. cs. N° 394. pag. 10., 400. pag. 2.): „23. Feiérvári Szálló Haszon.” Ter-
mészetesen őt is megsarcoltathatta II. Kristóf.

⁶⁴ 249. cs. N° 383. pag. 1.

szekérre, amin az árut szállították, elrendelhetette akár a főúr is, hogy a falu bírái adjanak szekereket a kolduló raboknak,⁶⁵ előfordult, hogy muszlim feljebbvalóik adtak erre utasítást;⁶⁶ mivel elvben ez csupán egyszer járt ingyen, így ezzel is nöhetett váltságdíjuk. Ha a rab gazdag családból származott, akkor könnyebb dolga volt, hiszen családja kiváltotta őt a fogságból. Ha azonban szegényebb rabról volt szó, akkor úgy kellett összekoldulnia a sarcát, Muhiddin szpáhi is próbálkozott a fehérvári bégnél: *„Feyérvári Mohadim Iszpáhia az postával tegnap érkezett meg. Azt mondja, hogy az mely nap estve fele Feyérvárra érkezett úgymint négy órakor. Azon éjjel az várban háltak. Másnap az basa [valószínűleg a szandzságbégről lehet szó] az csausszal hívatta, és hogy eleiben ment, azt kérdetten tülö az basa, miért jüttél ide. Ez mondott az basának: Fejem szabadulásáért jüttem. Erre az szóra mondott neki az basa, menjé kü, menjé kü mindjárt, többé ide ne jüjjö, mert ha még egyszer kijüssz imúgy s amúgy verettetlek, s így jüsstö el előlő. Még azt is meghagyta az basa, hogy többé be ne bocsássák az kapun, s úgy jüttek el az postával.”*⁶⁷ A kolduló rabok ott és úgy aludtak, ahogy tudtak, és váltságdíjukat is attól szedték össze, aki megszánta őket. Persze ők is erőszakoskodtak a határ menti és hódoltsági lakossággal – ne feledjük, a foglyok zöme a megszálló hadsereg katonája volt –, a sarcgyűjtő török és magyar rabok garázdálkodása főként a XVII. században, a tizenöt éves háború utáni, szinte közbiztonság nélküli korszakban harapózott el.⁶⁸

A fentiek alapján megállapítható, hogy nagyon összetett volt a „conditio” és a kezesség intézménye. A feltételeknél visszatérő formulákat találunk, valójában már a korai iratokban, Batthyány II. Ferenc korszakában is, de ez fia, Ádám idején teljesedett ki. A rabtartás kialakult szokásai tehát két évszázadon keresztül alig változtak, azonban a rabok számának növekedésével az intézmény pontosabbá, precízebbé vált. Ádám gróf gondosan feljegyeztetett minden adatot, ezzel átláthatóbbá és kiszámíthatóbbá tette a rendszert, bár a szökéseket és az ebből fakadó veszteséget ő sem tudta megakadályozni.

A határ menti rabtartásnak kialakult szokásrendszere volt a XVI–XVII. században, a gazdaság jelentős ágává vált. Úgy tűnik, kifejezetten bonyolult volt a felépítése, hiszen több okiratot is kiállítottak egy-egy rabhoz: a váltságdíjról szóló végzést, a hit-, kezes-, kolduló, sarc- és szabaduló levelet, ezek – és természetesen az adott történelmi helyzet – segítették a rabváltás rendszerének működését, és tették virágzóvá két évszázadon keresztül.

⁶⁵ 1651-ben Fehérvári Muhiddin kolduló levelében szerepel ilyen kitétel. 249. cs. N° 323 pag. 25.

⁶⁶ 249. cs. N° 424.

⁶⁷ 248. cs. N° 39.

⁶⁸ HEGYI, 1988. 9., 13., 16–17.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bán Péter: A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században. In: Archivum. Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Eger, 1993.
- Czigány István: Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon, 1600–1660. In: Hadtörténelmi Közlemények, 117. (2004) 1212–1229.
- Fenyvesi László: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai. (Adalékok a hódoltsági rác-vlach-iflák-vojnók problematikához, 1641.) In: Bodó Sándor és Szabó Jolán (szerk.): Magyar és török végvárok 1663–1684. Eger, 1985. (Studia Agriensa 5) 199–218.
- Fenyvesi László: Török Fáti, a leányrabló pribékasszony kínvallomása 1648. In: Honismeret 1990/2–3. 93–95.
- Hegyí Klára: A török hódoltság várai és katonasága. I–III. História-MTA Történettudományi Intézete, Bp. 2007. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 9.)
- Hegyí Klára: Jászberény török levelei. Szolnok, 1988. (Szolnok megyei levéltári füzetek 11)
- J. Újváry Zsuzsanna: „Az szegény anyámat immáron teljességessen megemészti az sok siralom.” A török kori Magyarország élete egy muszlim rab viszontagságainak tükrében. In: Keletkutatás, 2002. ősz – 2006. ősz 102–130.
- Koltai András: Batthyány Ádám familiárisai. <http://archivum.piar.hu/batthyany/familia-keret.htm>
- Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. In: Korall 9. (2002. szept.) 55–78.
- Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén. (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). FONS (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok), IV. (1997) 1. sz. 5–79.

Salamon Ferencz: Magyarország a török hódoltság korában. 2. bővített kiadás, Bp. 1886.

Sinkovics István (szerk.):

Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. II/1v2. Bp. Tankönyvkiadó, 1968.

Szakály Ferenc: Ali koppányi bég sarca (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához). In: Folia Historica, 2. (1973) 35–54.

Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.

Takáts Sándor: A török és a magyar raboskodás. In: Rajzok a török világból I. Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1915. 160–303.

Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Gondolat Kiadó, Bp. 1977.

Takáts Sándor: Orrszedés. In: Takáts Sándor: Bajvívó magyarok. Képek a török világból. Corvina Kiadó, Szekszárd, 2000. 80–84.

Varga J. János: A XVI–XVII. századi végvári katonaság szervezetének kérdései (különös tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra). In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. Eger, 1983. (Studia Agriensa 3) 119–131.

Zimányi Vera: A pestisbetegségek leírása és egyéb intézkedések a 17. század közepén a Batthyány birtokon. In: Lengvári István (szerk.): In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 285–289.

**The Importance and Conditions of Ransom Collection
on the Batthyány Estates in the 16-17th Centuries
by Ilona Tarkó**

During this period, only Ferenc Batthyány II and Adam Batthyány I had the convenient infrastructure to hold, to guard and to feed the captives. The system of the slave trade developed at the time. Only a few documents survived the period of Kristóf II and Adam II.

The slave could go back to get ransom in the territory under Turkish rule under strict conditions and with bailors. The institution of 'conditio' and bailors was rather complicated. In terms of conditions the same forms can be found from the beginning, even at Ferenc II Batthyány's time, but it became more widespread during his son's, Adam's time. The bailors' task was not simple. The slaves had to go back to the territory under the Turkish rule many times, on an average the number of the journeys taken was 6. The three Serb slaves numbers of journeys, 20, 31 and 33, are rare and outrageous. The time spent in slavery is also considerable, as it could be 5-6 and sometimes 19 years. Although Adam I Batthyány wrote down everything, making the system more transparent and predictable, he could not prevent escapes and the loss they resulted in.

The traditions of slave keeping did not change for two centuries, but as the number of slaves grew, the institution became more accurate and precise.

JOBÁGYI ADÓTERHEK ÉS MUNKAKÖTELEZETTSÉG NÉHÁNY, A SZEPESI KAMARA ÁLTAL ELKOBZOTT URADALOMBAN 1670–74 KÖZÖTT.

ULRICH ATTILA

Az utóbbi években uradalomtörténeti kutatásunk egy olyan felmérés felé fordult, amely a Szepesi Kamara területén, a Wesselényi-féle összeesküvés után bekövetkezett birtokelkobzásokat vizsgálta. A kamra területe alá tartozó vármegyéken elkobzott birtokok sokszínűsége biztosított a kutató számára. Így tehát nemcsak jól működő főúri (Thököly, Wesselényi, Csáky stb.), bene possessionatus közép-nemesi (Szepessy, Gyulaffy, Szemere stb.) birtokokat sikerült feltérképezni, hanem az un. kereskedő-vállalkozó, szőlőgazdálkodással foglalkozó nemességnek (Bónis Ferenc, Baksa István, Veres Mátyás), illetve a kisbirtokos nemességnek, és polgárságnak birtokhelyzetét is. Felmérésünk tehát csak az elkobzott birtokok pillanatnyi állapotára összpontosított, azonban az a sokszínűség, amivel találkozunk érdekes képet rajzolt ki előttünk.¹ Az alábbiakban néhány, a felkelésben szerepet játszott, elítélt nemes birtokát válogattuk ki úgy, hogy a kamarai igazgatás több vármegyéje is megjelenjen benne.

A márkusfalvi **Máriássy** család két, az összeesküvésbe belekerült tagja közül **Ádámnak** elkobzott birtokai alapján mindenképpen a kisbirtokos nemesek között lenne a helye. Azért tárgyaljuk őt mégis a közép-birtokos nemesek között, mert kiterjedt családja, és rokoni kapcsolatai révén lehetőségei is nyitottak voltak. **Máriássy Imre** birtoka már megüti a bene possessionatus birtokosság szintjét, és mielőtt elemeznénk a birtokok gazdasági helyzetét, tekintsünk ki a Máriássy család rokoni kapcsolataira. Imre felesége oszgyáni Bakos Borbála volt, Bakos Gábor és Bornemissza Mária leánya. A házassággal a Máriássy család szoros rokoni kapcsolatba került a Vér családdal, mivel Bakos másik leányát, Máriát Vér Ferenc vette nőül.² Az összeesküvésben részt vett egyik fő szervező Lessenyey Nagy Mihály felesége Máriássy Zsuzsanna volt, aki házasságába a fridmanni uradalom egyik

¹ Összesítő munkánkat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj nyertes pályázata segítette 2008-2011 között. A közel 500 oldalas munkánk jelenleg kéziratban olvasható. Ebből a dolgozattól válogattunk ki tanulmányunkhoz néhány birtokot.

² Jankovich József: A csetneki mecénás, Bakos Gábor élete és végrendelete. Újabb adatok a csetneki templom építéséhez. Gömörország 2010. http://www.gomorország.sk/?detail=g201002_05.xhtml

részét vitte.³ Szintén Máriássy lány volt Zsófia személyében, az akkor Magyarországon még alig megmelegedett Horvát (Sztanchich) Márk (Marcinak becézve) felesége, aki szintén a fridmanni leánynegyedből juttatott az akkor még inkább szegénynek nevezhető Horváthnak. És ne felejtjük el, hogy a mozgalom másik fő emberének, Keczer Menyhértnek neje is Máriássy leszármazott volt, mégpedig Máriássy János, Erzsébet nevű lánya!

Máriássy Imre márkusfalvi uradalmának központjában kastélyt találunk. A kastélyhoz 1248 köblös majorság (Márkusfalva, Mátéfalva, Batizfalva, Berzéte), 224 szekér szénát adó rét tartozott. A domíniumhoz tartozó 15 településen 62 egész, 85 fél telkes jobbágyot, 65 zsellért, és egy házatlan zsellért találunk. Mellettük 13 taksás (Márkusfalva), és 7 szabados (Zavadka) élt a falvakban. Az uradalom részét képezte Wagendüssel városa (Jure Montano), amely évente 914 Ft adót fizetett földesurának. Malmokat Márkusfalván, Istvánfalván, Berzétén írtak össze. Az uradalom négy korcsmájában (Márkusfalva, Zavadka, Istvánfalva, Berzéte – ez utóbbi vámmal) legfőképpen sört árultak. Az adatok alapján Máriássy Imre birtoka szép bevételhez juttatta tulajdonosát.⁴ Máriássy birtokairól kevés konkrét összeírás készült. 1673-ból két olyan konskripció készült, amely pontosan közölte a földesúr javait. Wagendrüssel városában 12 egész, 6 féltelkes jobbágyot, és 29 egész telken, és egy féltelken ülő (!) zsellért írtak össze, emellett 7 pusztá telket is rögzítettek.⁵ A városban élők éves taksája 914 Ft volt, a malom évi 40 Ft-ot jövedelmezett, a két vasmalomból évi 26 Ft 25 dénár jövedelem származott. Ezek bérlői Kerell Dániel és Czelder Gáspár voltak. A kamara emberi ekkor a wagendrüsseli javakat 11. 103 Ft 1/6-od dénárra értékelték.

Máriássy birtokában lévő néhány faluról készült összeírás szerint Berzétén udvarház állt, amelyben 3 zsellér lakott. A faluban 13 jobbágy és 5 zsellér élt. A jobbágyok közül csak egy főnek nem volt ökre, 2 főnek kettő, 7 főnek négy, 3 főnek pedig 6 ökre is volt. Kőrösön lakó 14 jobbágy közül két főnek nem volt ökre, 2 főnek kettő, 4 főnek négy, 5 főnek hat, egy főnek pedig 8 ökre volt. A Rudnán lakó 6 jobbágy közül egy özvegyasszonynak nem volt szántáshoz való ökre, 3 főnek kettő, 2 főnek pedig nyolc ökr volt a tulajdonában.⁶ A faluban még 5 zsellér is lakott, akik az összeírók megjegyzése szerint mind taksások(!) voltak. Rudna esetében az összeírás két érdekes gazdaság- és társadalomtörténeti adalékot is tartalmaz. György Márton nevű jobbágy a testvérével lakott egy jobbágytelken, de csak egy jobbágyszolgálatot adtak (!), noha 8 ökrük volt! Az egyik zsellértelken lakó, és a zsellérek között felsorolt személynél, Szabó Jánosnál megjegyezték, hogy „seller

³ MOL U et C Fasc. 24. No. 16.

⁴ MOL U et C Fasc. 157. No. 73.

⁵ MOL U et C Fasc. 61. No. 65. 1673 körül. A puszták között 2 egész telkes, és egy ¼ telkes jobbágyportát, 3 egész és egy fél zsellértelket írtak össze.

⁶ MOL U et C Fasc. 24. No. 12. 1673.

Nemes Ember"! Ez a forrásadalék is felhívja a figyelmet a jobbágytelken élők változatos körülményeire, a nagycsaládok egymás mellett élésére, a feudális kategóriák pontatlan használatára, és képlékenységre. Pusztá telket Rudnán egyet, Berzétén pedig 2-öt írtak össze 1673-ban. A jegyzék szerint az uradalmi központ Berzétén volt, ahol a már említett kúria mellett 3 kőre forgó malmot is találunk. A malomban pedig a hagyományos őrlési eszközök mellett „kasza küllő”-t és „kender törőt” is találunk. A csűrben 300 kereszt búzát és 150 kereszt zabot írtak össze, szénát egy teljes istállóval és egy kazallal, borsót pedig egy „kazallal”. Az itt lévő kocsmá szabad volt Pünkösdtől Szent Mihály napig. Rudnán az összeírók egy nemesi házat foglaltak le és 22 köből kicsépeelt búzát.

1673-ban a szepesi kamara emberi a Máriássy-féle birtokok bérbeadásának lehetőségét is feltérképezték, feltüntetve az egyes haszonvételek és jobbágyságok árendaösszegeit. A jobbágyság emberanyag tekintetében természetesen az egész telkes jobbágyság vezették a rangsort 24 Ft-os összeggel. A fél telkesek 12, a zsellérek 6, az egy házatlan zsellér 3 Ft értéket kapott. Érdekes, hogy a 20 fő szabados, akik minden bizonnyal ipari tevékenységet folytattak tőkeerősségükben csak a zsellér kategóriába estek, ami ismételten jól jelzi a feudális rend szerinti értékek prioritását!⁷ Rögzítették ezen túlmenően az allódiális rétek 200 szekérnyi szénatermését (200 Ft), Wagendrüssel cenzusát (628 Ft),⁸ a városban lévő vasmalmot (48 Ft), kocsmát (200 Ft), kocsmárost 4 főt Márkusfalván (40 Ft), és malmot 80 szepesi köből zab, és 20 szepesi köből búza éves haszonnal, illetve rögzítették a falvakban található gabonamennyiséget is. Az összesítés szerint az árenda összege 2595 Ft lehetett.

Máriássy Imre márkusfalvi uradalmának központjában álló kastélyt 1673-ban jól berendezett állapotban találták a lefoglalásra érkezett kamarai emberek. A jobbágyság összeírásán túl készítettek olyan feljegyzést is, amely a majorsági központokban tárolt gabonákat és allódiális állatokat vette számba.

település	búza	gabona	árpa	zab	borsó	köles	len
Márkusfalva	217–14 ⁹	353–11	541–11	268	14	28	600
Batizfalva	10–12	54–13	152 (140 k)	204 (270 k)			50 kéve
összesen	228–1	407–24	673–11	472	14	28	600–50

⁷ MOL U et C Fasc. 24. No. 11. 1673. november 11., Kassa. Az összeírók összesen 21 egész telkes jobbágyot (tőkeértékük 504 Ft), 32 fél telkes jobbágyot (420 Ft), 62 zsellért (372 Ft), és már említett házatlan zsellért (3 Ft), és 20 szabados (120 Ft) sorolták fel.

⁸ Wagendrüssel 628 Ft-os cenzusát érdemes összevetni a 914-Ft-os másik összeírással!

⁹ Az első szám a köblöt, a második a kévét jelenti.

Az összesített jelentés alapján egész telkes jobbágyságok száma 21, fél telkeseké 85, zselléreké 62, házatlan zselléré 1, taksás szabadosoké 13, a szabadosoké (im-munis) 7. A puszták száma alacsony, mindössze egy-egy jobbágyság- és zsellértelkes. A jobbágyságok cenzusa az uradalomban egész telek esetén 2 Ft 50 dénár, 2 kappan és egy lúd, fél telek esetén 1 Ft 24 dénár és egy kappan volt. Wagendrüssel városa külön cenzussal bírt, éves adójuk 628 Ft, 4 hordó bor árusítása, illetve vasgyártási kötelezettség volt.¹⁰

település	tehén	bika	tyúk	lúd	kacsa	pulyka	sertés	kappan	béres ökör
Márkusfalva	53	--	13	36	8	20	44	30	--
Mátéfalva	41	1	31	24	25	8	16	2	6
Batizfalva	35	3	36	24	3	--	19	--	--
összesen	129	4	80	84	36	28	79	32	6

Baksa István a Sátorlajújhelyen élő, zempléni nemes aktív részese volt az összeesküvésnek. Az inkább a hegyaljai szőlőtermesztés előnyeit élvező, tanult Baksa gyorsan a kamara célpontjába került, birtokelkobzásra ítélték. Így került okkupálásra kicsiny duplini birtoka. A 230 köblös föld-, és 35 szekér szénát termő rétalódiummal rendelkező birtokhoz négy település tartozott: Duplin, Wiszlava, Potocska és Bodonlaka. A településeken három soltész élt, cenzusuk (két főnek 30–30 Ft, egy főnek 42 Ft évenként) összesen 102 Ft-ot tett ki egy évben. Egész telkes jobbágyság 6, fél telkes 26 (összesen 27 családfővel!), $\frac{3}{4}$ -ed telkes 5, $\frac{1}{4}$ -ed telkes 42, zsellér 9 élt a településen. A magas jobbágyszám jelzi, Baksa birtoka nem szenvedett kárt a fegyveres harcokban. Bortermelésével hozható összefüggésbe, hogy két településen, nevezetesen Wiszilván és Potocsván „görög boltot” is találtak az összeírók. Mindkét faluban a kereskedő görögök 16–16 Ft éves bérletet fizettek!¹¹

Baksa István azonban nem felvidéki birtokaiból, hanem a Hegyaljai vagyonából élt. Újhelyen lévő kőházához malom, 40 köblös allódium és 10 szekér szénát termő rét tartozott. Sok más birtokoshoz hasonlóan a szőlőtermesztésből szerzett vagyonát földbirtokvásárlásba fektette, így lett aztán Vissen, Kenézlőn, Zalkodon, Bercelen (Gercsely?) is birtokos, amely a Tiszán való átkelés után könnyen elérhető volt Újhelyről. Valószínű, hogy a szőlőtermesztéssel hozható összefüggésbe Ung vármegyei birtokai is (Ungvár, Császlóc, Voronkó).

¹⁰ MOL U et C Fasc. 24. No. 14. 1673. október 26.

¹¹ MOL U et C Fasc. 157. No. 73.

Szabolcsi birtokain Vissen, Kenézlőn és Zalkodon nemesi telek jelezte birtoklási szándékát, és minden településen kialakított majorságai is. Vissen 225 köblös föld és 300 szekér (!) szénát adó rét, Kenézlőn 53 köblös föl, és 6 szekér szénát termő rét, Zalkodon 125 köblös major és 30 szekér szénát termő rét került kialakításra. Jobbágynak száma Vissen 40 fél telkes, Zalkodon egy pusztá egész telek, Bercelen pedig Rákóczi Ferentől inskribált 5 egész telkes, 3 féltelkes jobbággy és 3 zsellér volt. Ez a jobbágyszám kevés lehetett az elszórtan fekvő, és viszonylag nagy kiterjedésű majorságok műveléséhez. Valószínű ezért is „bérelt” jobbágyokat Baksa I. Rákóczi Ferentől. A jobbágyok elégtelen száma pedig szolgálatuk magas fokáról árulkodik! A földesúri haszonvételeinek alacsony volta Baksa viszonylagosan „új birtokosságára” hívja fel figyelmünket. Földesúri haszonvételre alkalmas épületei – kocsmá, szárazmalom és tiszai vám – csak Kenézlőn került összeírásra, de úgy, hogy ezek becsértékét és éves hasznát nem közölték.

Az Ung vármegyei birtokok is hasonló helyzetben voltak. Ungváron egy pusztá nemesi háza volt, 57 köblös majorsággal és 20 szekér szénát termő réttel. Császlócon 4 egész telkes jobbágycsalád lakott, a puszták száma 3 (ebből 2 egész, egy fél telkes). Voronkón egy soltészt, egy soltész telket írtak össze, valamint 5 fél telkes jobbágyot és 3 zsellért. A gyermektelenül meghalt, Újhelyen lakó Baksa István birtokait – szőlőbirtokainak értéke nélkül(!) – 1686-ban 11. 238 Ft-ra becsülték.¹²

Egy másik forrás szerint alföldi birtokainak központja Vissen volt, ahol nemesi kúriája körül szép gazdaságot épített ki. Majorságában jelentős állatállományt tartott.¹³ A kúriához tartozó kertben 3 boglya szénát termő rétje volt. Allódiuma 40 köblös földből, amelyben 100 köblös búzavetést tettek, és szintén 100 szekér szénából álló rétből állt.

A forrásból magyarázatot találunk a viszonylag magas ökörszámmra. Egyedülálló, hogy az összeírásban rögzítették a konvenciókat, a gazdaság „Patris Familius”-át és „Matris Familius”-át, akik feleltek a kúria környékének gazdálkodásáért. Baksa külön alkalmazott egy mészárosot Hottykai Jánost, akinek éves fizetése 10 forint volt, amíg az előbb említett majorgazdának feleségéig 16 Ft, és más természetbeni juttatások. Kenézlőn szabad háza volt kocsmával a telkén, ahol borait árulhatta. Kenézlő birtoklása szintén megfontolt választás volt részéről, és az is hogy éppen itt alakított ki kocsmát. Ugyanis a falu az egyik jelentős Tiszai átkelő volt (gázló), egyben kereskedelmi út is, ami a legrövidebb út volt Sárospatak felé a Partiumból. A faluban csupán egy alattvalója volt, egy csizmadia, aki munkájával szolgált. Zalkodon 4 pusztá telke volt Baksának, amelyből egy nemesi telek, amihez 40 köblös föld tartozott. Korábban még 5 jobbágytelket Baksa elzálogosított a szintén rebellis Szentkirályi Mihálynak a településen.

¹² MOL U et C Fasc. 84. No. 106. 1686.

¹³ MOL U et C Fasc. 44. No. 80. 1673. április 27. 32 lúd, 40 tyúk, 25 kacsa, 3 pulyka, 8 igás ökör, üszőt, tinó, borjú és tehén összesen 36, és 3 bika.

A választ arra, hogy az egyébként – a források szerint is – megfontolt Baksa miért kerülhetett a kamara figyelmének középpontjába, magyarázatot ad birtokainak 1675-ös felértékelése. Ha áttekintjük javait, akkor láthatjuk, hogy jobbágyságainak száma, illetve birtokainak nagysága elenyésző egy középbirtokosi uradalomhoz képest, de birtokainak berendezése, felszereltsége legalább olyan szintű. A lényeg, mint korábban is említettük szőlőbirtoklásában keresendő. Újhelyen, Erdőbényén, Liskán, Tolcsván, Tokajban és Redmecen 10 szőlője volt, amelyek 145 hordós bortermésre voltak képesek! Az adat igen nagy volumenű szőlőtermesztést feltételez, amelynek tőkeértéke, és minden évben újratermelődő haszna Baksát életkörülményeivel – gazdasági, anyagi – szempontból a középbirtokos nemesek sorába emelte. Birtokainak összértéke 1675-ben vetekszik a Forgách, Szemere, Fáy, Keczer javakkal, vagy akár a balogi uradalom értékével(!): 56. 449 Ft 66 dénár!¹⁴ Korábban említettük a köznemesek kategorizálásának nehézségét. A gazdaság- és társadalom-történetírásnak úgy véljük, e tények figyelembevételével kell kategorizálni, esetleg új kategóriákat felállítani a nemesség gazdasági, családi és társadalmi viszonyainak vizsgálatánál!

Baksa birtokainak fontos kamarai célpontját megerősíti az a tény is, hogy meglepően sok, különböző időpontban készült forrást készítettek azokról. Különböző vármegyékben fekvő birtokairól fennmaradt egy 1670. augusztus 6-ai időponttal induló kamarai felmérés.¹⁵ Először az értékesebb hegyaljai tulajdon került vizsgálat alá. Sátoraljaújhelyben szabad házát vették nyilvántartásba, amelynek belső elrendezése kúria jelleget tükrözött. A lakóház mellett lóistállót, zselléreknek való házakat (két darabot), gyümölcsös kertet, a mezővárosban malmot, 18 hold földet és a Sátor hegyen 60 – 70 hordó bort termő szőlőjét írták össze. Sárospatakon szintén volt kúriája Baksának, amely méretében nagyobb volt az újhelyinél. A pataki kúria várhoz közel feküdt, és Kispatakon még részek tartoztak hozzá, ahol kialakították a majorsági központot, majorházzal, gyümölcsös és káposztás kertekkel. Harmadik kúriája, igaz fából, Vissen épült fel, palánkkal kerített volt, jellegét tekintve igazi majorsági központ, amit az itt tartott allódiális állatok száma is jelez. Negyedik kúriája Kenézlőn volt, abban Csizmadia János lakott, jelezve ez a kúria igazából nem alkotta szerves részét a földesúr majorkodtatásának. Baksa hegyaljai, és az ahhoz közel eső birtokainak jobbágysága minden nap (!) robotolt, ellenben más szolgálatról nem tettek említést az összeírók.

¹⁴ MOL U et C Fasc. 44. No. 81. 1675. december 29.

¹⁵ MOL U et C Fasc. 92. No. 8. 1670. augusztus 6-11.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	sertés	juh	méh
Alsó Redmec	1	2	2	--	4	25	--	--
Kis Bósva	11	7	2	10	20	84	6	--
Hotyka	5	5	2	12	--	2	68 ¹⁶	--
Viss	22	21	76	18	44	100	270	--
Balsa	2	2	12	--	6	24	--	30
Gercel	12	13	22	2	15	59	--	33
Vágás	1	--	--	4	1	8	--	--
összesen	54	50	116	46	89	302	344	63

Az összeírt jobbágycsaládok között 6 szabadost és 7 zsellért említettek, pusztá telkeinek száma 14.

Sáros vármegyei birtokaira augusztus 11-én érkeztek meg a kamara emberei, ahol jelentős jobbágyi lakosságot találtak. A Duplin központú birtokok száma szerény volt ugyan, de a bennük élő jobbágyság ennél nagyobb gazdasági erőt képviselt. Kiemelkedően magas volt a falvakban élő soltészcsaládok és „papság” (sic!) száma.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	sertés	juh	méh	telek
Duplin	5	7	12	6	13	18	--	12	5
Potocska	8	11	10	4	15	32	--	8	8
papság	6	7	10	3	13	19	--	6	6
Vislova	5	10	14	6	13	27	25	5	5
papság	1	3	2	2	2	4	--	--	1
összesen	25	38	48	21	56	100	25	31	25

Duplinban a majorház helyettesítette a földesúri kúriát, ahol 2 szobás, 2 kamrás, istálló, csűrös kertes elrendezést találtak. A jobbágyok adózása készpénzadóból, vetés utáni kilencedből, természetbeni cenzusból és minden napi robotból állt. Duplinban 20 Ft készpénzt, 10 köből zabot, 24 tyúkot, 12 ludat, 5 icce vajat, 1 borjat, 2 font faggyút adtak a jobbágyok. Potocska évi 150 Ft-ot fizetett, a papság külön 15-öt, a soltészek „furmány pénze” 39 Ft, a trágyahordás megváltása („ganajat hogy ne hordják”) további 15 Ft volt. Tyúkot 60 darabot, ludat 25-öt adtak évente Baksának. Vislova jobbágysága évente 200 Ft-ot, a soltészek 42-öt, a papság 15-öt, a trágyahordás elkerülésének váltása 28 Ft volt, emellett 18 ludat szolgáltatott

¹⁶ Az összeírt állatok mind kecskék voltak

be. Potocska és Vislova lakossága, ha nem rendelték őket szüretre 2 Ft 60 dénárt illetve 32 Ft 40 dénárt fizetett. A vilsoviaiak robotja 2 nap szántás volt a duplini majorban, ha nem kellett szántaniuk 1 Ft volt a váltása fejenként. Aratásra 9 kaszást és 19 aratót küldtek. A kis uradalom jobbágyságának „néha” szekereznie is kellett. Egy másik, korábban említett összeírás szerint sárosi birtokainak jobbágyi állapota az alábbi táblázatban lett összefoglalva.¹⁷

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	sertés	juh	méh	telek
Duplin	31	42	44	32	52	93	--	13	?
Potocska	29	31	60	32	69	95	1	50	?
Vislova	38	54	74	32	105	169	80	22	?
Bodonlaka	6	9	36	16	17	--	--	--	?
összesen	104	136	214	112	243	357	81	85	?

Tolcsvai Bónis Ferenc liszkai birtokairól fennmaradt egy értékes összeírás, ami jól mutatja – Baksához hasonlóan – a szőlőbirtokos nemesség relatív tőkeerősségét és jelentős befektetéseit. A mezővárosban a Kocsord utca végén volt egy „derék” pincéje, amely több száz hordó tárolására volt alkalmas. Az összeírók 73 borral teli, és 40 üres hordót számoltak meg ott. Érdekes, hogy a pince pados volt, ahol jelentős számban deszkákat (fenyő, bükk, tölgy) jegyeztek fel. A mezővároson belül egy jelentős telekkel bíró háza volt Bónisnak, belseje jól berendezett állapotú. A ház körül, lóistálló, jégverem, gyümölcsös és veteményes kert (jó sövényvel kerített), csűrös kert, kamra, sajtó ház, nagy borház, vincellér ház, pincék, szekérszín került kialakításra. A borház maga a sajtóházból nyílt, benne 30 hordót, padján összesen 44 deszkát találtak. Az udvarról nyílt egy nagy és egy kisebb pince. Kutatásunk során nem találkoztunk olyan forrással, amely bizonyítja pincejáratok szerteágazódását: ebben az esetben három ágra tagozódott ásott pincével van dolgunk. A liszkai hegyen 11 szőlője 72 hordós termésű, kúriája után két nyomásban földjei voltak, „kiknek számát hirtelen nem Tudhatni”. A Bodrogon túl gyümölcsös kert, két darab rét (2 szekér szénát termő), a szőlők alatt rétecskék, és még egy 7 szekér szénát termő kaszálója volt. A vámosújfalusi határban három réjtét írták össze. Szegi faluban két kúriája volt Bónis Ferencnek, az egyik zsindelyes és korábban Usz Istvántól vásárolta, ehhez veteményes és oltványos kert tartozott. Másik kúriája szalmával fedett, szőlőinek száma a falu hegyein 6, termésük 32 hordó, így Bónis Ferenc évente körülbelül 104 hordó borral gazdálkodott.¹⁸

¹⁷ MOL U et C Fasc. 92. No. 8. 1670. augusztus 6 – augusztus 11.

¹⁸ MOL U et C Fasc. 18. No. 2. 1670. július 14.

Surányi részbirtoka sok településből állt ugyan, de a falvakban magas a pusztá telkek száma, és viszonylag kevés jobbágycsalád élt bennük.¹⁹ A Surányban lévő nemesi kúriához 58 hold föld (72 köből maximum), két darab rét, 5 szekér szénát termő, és egy közös erdő tartozott. Birtokait egy jobbágnyi származású, surányi officiális irányította, akit felvettek a jobbágynévsorba is!

település	fő	férfiak	ökör	Ló	tehén	sertés	telek
Surány	8	4	16	--	16	15	5
Fejércse	2	2	--	1	--	--	1
Csaroda	6	5	14	--	9	8	3
Balasir	1	1	--	--	--	3	0,5
összesen	17	12	30	1	25	26	9 ½

Pusztatelkeinek száma Surányban 2, Papiban 2, Csarodán 4, Balasirban 3, Asz-ten, Kismuzsalyban, Halmiban, Kökényesden és Turcson 1 – 1, összesen tehát 16.

Jobbágynak kötelezettsége a Surányban meghatározott etalonnal megegyező mértékű. Érdekes, hogy a census alapjának az ökörszámot és nem a teleknagy-ságot tekintették, így a 6 ökrös gazda 1 Ft, a 4 ökrös 66 dénár, a 2 ökrös 33 dénár, az ökör nélküli pedig 24 dénár cenzussal és karácsony tyúkjával tartozott. Gabonából kilencedet, sertésből tizedet adtak. Robotolni „cimborában” robotoltak, 2 jobbágnyi alkotott egy igaerőt, egyébként minden második nap munkálkodtak a földeken, a réteken és a szőlőkben is! Földesúri haszonvételei ezenkívül Papiban (erdő) és Balasiron (vízimalom) voltak, ez utóbbi 8 köből gabonát hozott neki évente.

A füzéri uradalom tulajdonosa elkobzásakor ugyan Nádasdy Ferenc és örökösei voltak, de annak bérletét évi 3000 Ft fejében 1668-ban Bónis Ferenc váltotta meg, így az 1670-es elkobzáskor ő bírta az uradalmi haszonvételeket is. Ez a tulajdonosi „bizonytalanság” meglátszik a forrásokon, ugyanis az összeírók egy-egy esetben a két földesurat jelölték meg, legtöbbször azonban a neveket kihagyva készítették el összeírásaikat. Ez az összeírási „szokás” a füzéri uradalom esetében mutatja a tulajdonjog körüli bizonytalanságot, azt összes többi forrás esetében a már kamarai tulajdonban lévő birtokoknál is jelölték a korábbi tulajdonos személyét. De bármilyenek is a források, az 1672. március 22-én készült összeírás egy településben kisszámú, viszont annál jelentősebb birtokról számol be.²⁰

¹⁹ MOL U et C Fasc. 15. No. 26.

²⁰ MOL U et C Fasc. 15. No. 12. 1672. március 12.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	borjú	sértés	juh	méh	szőlő	telek
Füzér	49	83	90	--	50	53	141	130	6	--	44
Filkóháza	46	78	85	2	76	38	202	204	29	--	15 ¼
Pálháza	33	53	64	5	54	39	123	67	23	16	32
Vily	38	58	30	10	40	43	101	39	11	39	35
Vágás	1	3	2	--	4	--	2	--	--	--	1
Kolmós	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	szabados
összesen	168	275	271	17	214	173	569	440	69	55	137

A hegyaljához közel eső, erejében csökkenő, de legalábbis a korábbi füzéri domínium nagyságához, és geopolitikai jelentőségéhez képest „jelentéktlenebb”, szabadabbá váló – árendálható jószág, nem hiába került a gazdag borkereskedő érdeklődésének középpontjába. Amint azt láthattuk Bónis igyekezett hagyományos birtokokkal kiegészíteni bortermelő gazdaságát, mert mint utaltunk rá földesúri tekintélyt ez kölcsönzött személyének. Hiába a nagy vagyon, a jelentős kereskedelmi összeköttetések, ha a kor szellemisége a földesúri státuszt a birtoknagyságban, a jobbágyságban, majorságok számában és nagyságában mérte, és figyelmen kívül hagyta a ténylegesen számító pénzügyi helyzetet?

A füzéri domínium bérlésének kiválasztása valószínű jól átgondolt döntés volt Bónis részéről, ha már évente képes volt 3000 Ft-ot fizetni érte. Egyrészt igen jól mutatott a birtoklasi listán a füzéri váruradalom neve, másrészt viszont a domínium ebben az időben kevés kárt szenvedett. Ez látszik a jobbágyszámban, illetve a jobbágyság által birtokolt jószágmennyiségben is. Ami még nagy szerepet játszhatott a hegyaljai birtokos döntésében az a szokásokon alapuló jobbágysági teher mennyisége, és a szokásjog lehetett. Az uradalom területén ugyanis a jobbágysági robot egyik általános vonása a falvanként 500 szőlőkaró, illetve 150 hordófal készítése volt az úr számára! Egyébként az egész uradalom területén jelentős a jobbágysági adóteher. Füzéren Szent György és Szent Mihály napján 2–2 Ft cenzust fizettek jobbágyságnak, karácsonykor pedig összesen 12 tyúkot, 4 ludat, 40 tojást, 1 icce vajat és fél icce mézet. Kilencedet a bárány kivételével mindenből adtak. A robot heti egy napot tett ki, és ehhez jött a faluban lévő allódiális szőlőben való munkálkodás is. A településen földesúri vámot, malmot, mészárszéket, kocsmát jegyeztek fel, a mészárszék árendája évi 5 Ft volt. Erdejében 2000 sertést makkoltathattak. Filkóháza jobbágysági cenzusként 32–32 Ft-ot fizettek, karácsonykor további 5-öt. Szőlőmunkájukat is pénzen váltották meg, 5 Ft 40 dénár és 1 köből allódiális szőlőből származó borral. A faluban lévő malmot 8 Ft-ért árendálták.

Filkóházán jelentős számú iparost is találunk, szabókat, szűcsöt, vargát, kovácsot, kerülőket. A szabók és a szűcs árendás: 18, 11, és 16 Ft-ot fizettek évente, a varga pedig késztermékkel adózott. A faluban a jobbágyokat kötelezték a boroshordóknak való fa vágására. A pálháziai cenzusa 4–4 forint, karácsonykor 8 tyúkot, 2 ludat, 40 tojást, 2 icce vaját, 1 icce mézet, két szekér szénát, és egy köből komlót adtak. Külön szolgáltatás volt a „juhász pénz”, évi 1 Ft 80 dénár. Gabonából kilencedet, sertésből 10-edet adtak, évente 1–1 zsákkal tartoztak. A faluban fogadót találunk vámmal, malmot kendertörő kövel, 6000 sertésnek való erdőt. Robotjuk megegyezett a füzérikével, a különbség annyi, hogy a mátyásházi hegyen lévő majorságszőlőt is művelniük kellett. A Vily településen élők cenzusa 6–6 Ft, karácsonykor 10 tyúk, 4 lúd, 2 szekér széna, 2 kappan, 6 tojás, 4 icce vaj, 2 icce méz volt. Gabonából kilencedet, sertésből tizedet adtak, évente 1–1 zsákkal tartoztak. A „Bosia” folyón két földesúri malom állt, 200 sertésnek való erdőt találunk a falu hegyén, robotolniuk szintén Mátyásházán kellett. Vágáson egy jobbágy lakott, szolgálatairól nem tudunk semmit, Komlóson pedig egy szabados élt.

A majorsági központ Füzéren lett kialakítva, ahol három nyomásban 493 kassai köblös föld lett kisajátítva a földesúr számára. A rétekről 324 szekér szénát lehetett kaszálni. Rétmajorságot alakítottak ki Pálházán 37 szekér, és Vilyen 28 szekér nagyságban. A rétmajorság nagysága tehát 389 szekérnyit tett ki.

A jónevű **Kátay** családból származó **Ferenc**, híres családi felmenőkkel büszkélkedhetett. A vele hasonló nevű Káthay Ferenc Bocskai István egyik főembere, híve, kállói kapitány volt. A 16–17. század fordulóján meggazdagodott család egykori javaiból 1670-re két, terjedelmében kicsi, de annál jelentősebb uradalom maradt Ferenc kezén. Kátay lázadó, elégedetlen típusú ember lévén, az összeesküvés ideje alatt encsi kastélyába gyűlést hívott össze, ahol a töröknek való behódolás gondolata komolyan felmerült.²¹ Kátay Ferenc ekkor Torna régi váruradalmának és Encsnek ura.²² A feldolgozott forrásokból kiindulva igazolható, nem volt véletlen az encsi találkozó színhelyének kiválasztása. Az encsi kastély ugyanis tapasztott palánkkal, „latorvérttel”, vizesárokkal körülvett, erődített hely volt, ahová csak „felvonó kapun” lehetett bejutni, egy „tornyos vartán” keresztül, ami a ház nyugalalmát őrizte. A jelentősen megerősített encsi kastély belsejében, az összeírók által talált tárgyak, a Kátay család régi hagyományait, egykori jelentőségét is hangsúlyozták. A kristályüveggel üvegezett ablakok, a „diváni szőnyeg”, az óra, koboz stb. mind ezt bizonyítják. Bár már a berendezés megkopott – mint a Kátay család hírneve is – az encsi kastélyban jelentős élelmiszert halmoztak fel, ami a földesúr viszonylagos gazdagságáról, de a környék instabilitásáról szintén tanúskodott.²³

²¹ MOL NRA Fasc. 718. No. 1.

²² MOL U et C Fasc. 15. No. 33. 1671. november 24. Torna, és november 29. Encs.

²³ Török búza 54, tiszta rozs 50, árpa 11, borsó 16, lencse 20, tatárka 5 köböllel volt raktáron.

Az encsi birtok egy jól szervezett uradalom képét mutatja. Annak ellenére állítjuk ezt, hogy az 58 jobbágycsalád mellett 83 pusztá telket írtak itt össze! A jelentős számú pusztulás mutatja, hogy a Kassa-Tokaj úton fekvő encsi birtok rendszeres zaklatásnak, fosztogatásnak volt kitéve. E ténynek megfelelő számú a jobbági állatállomány is. Az uradalomhoz tartozó Encs, Ináncs és Vizsoly birtokán mindössze 29 ökrös gazda élt, tehát a jobbágyok kevesebb, mint fele rendelkezett igavonó állattal. Kátay mindkét uradalmában megfigyelhető, így Encs esetében is így van, hogy konvenciók szolgái a kastély falán kívül, saját házukban éltek. Encsen élt Kis Tamás udvarbíró, akinek 4 lovát, 2 tehenét és 12 hízóját írták össze, aki mint mutatja jobbági származású volt! Rögzítették még Orosz Deme-ter kertészt, Bodnár János zsellért, aki „mesterséggel szolgált”, illetve a kulcsárt, Kassa Andrást. Ináncson uradalmi ispán felügyelte az ott élő jobbágyok munkáját, aki viszont társadalmi státuszát tekintve zsellér (!) volt. A faluban ezen kívül egy marha pásztor, egy csatlós szolga (!), három szabados lakott. Vizsolyon szintén ispán irányította a munkát.

település	fő	ökör	tehen	ló	sertés	szőlő	telek
Encs	15	38	23	10	40	--	7 ½
Ináncs	33	36	33	14	10	--	16 ½
Vizsoly	16	23	--	16	14	5	?
összesen	64	97	56	40	64	5	24

Mindhárom település jelentős veszteségeket szenvedett: Encs összesen 28 telkéből csak 13 (46,428%), Ináncsnak 73 telkéből 40 (54,79%), Vizsolyonak 40 telkéből mindössze 10 (25%) lakott ebben az időben. Vizsoly nagyobb mértékű pusztulásának két döntő oka lehetett: az egyik a központi kereskedelmi út mellett való fekvése, a másik pedig szőlős hely mivolta. Az első feltételezést a faluban lévő vendégfogadó, a másodikat a jobbági szőlőbirtoklás és földesúri majorságsszőlő megléte bizonyítja. A Vizsolyon élő 10 jobbágyból 5-nek volt termő, egynek pusztá szőlője.²⁴ Így Kátay Ferenc jövedelmét a hagyományos majorsági gazdálkodás mellett, encsi uradalmához tartozó szőlőbirtokai egészítették ki. A Vizsolyon, Boldogkőn, Tállyán és Zomboron fekvő szőlők összesen 87 hordós termést adtak ideális időjárási, és termelési viszonyok esetén.²⁵ Az encsi uradalom szemtermelő majorsága Vizsolyon lett kialakítva. Ebből a forrásból ugyan nem derült ki az allódiumok nagysága, csak az, hogy az összeíráskor 310 kereszt búzát, 50 kereszt

²⁴ Két főnek 2, egynek-egynek 3, 5 és 10 hordós termésű szőlője volt.

²⁵ Vizsolyon 3 darab Kővágó nevű, pénzen művelt szőlőt írtak össze 25 hordós termékkel Boldogkőn lévő Szent Iván nevű szőlő 3 hordó, Zomboron a Csajka 50, a „Kerek Nemesegy” szőlő 3 hordós termést produkált. A Tállyán fekvő Nyerges szőlő 6 hordó bort adott.

árpát, 60 kereszt zabot arattak le. A kicsépettetett, vetni való búzából 28 köblöt írtak össze, de már vetésre került 51 köből korábban.

A nagyobb kiterjedésű tornai váruradalom, nem büszkélkedhetett ugyan szép kastéllyal, de ősi középkori várral és kúriákkal igen. Nem mellékesen az uradalom nyugalmát a várban felhalmozott fegyverek őrizték, ami megmutatkozik a kevés pusztaszámban is. Az erősségben a fegyverek mellett jelentős mennyiségben tároltak élelmet, és itt tartották Kátay lepecsételt családi ládáját is! Az összeírásból feltételezhetjük, hogy Kátay szenvedett korának „népbetegségében”, a köszvényben, mivel az összeírók feljegyezték „egy köszvényes embernek való Zoczell szék”-et, a „magyar Tripartitum” mellett.

Torna városában állt a földesúr fából épített, palánkkal körülvett nemesi kúriája (az összeírás későbbi részében kastélynak is nevezték), amely pitvaros, tornácos jellegét tekintve egy hagyományos nemesi udvarház benyomását kelti. Az összeírók itt is jelentős mennyiségben tárolt gabonát, a majorhoz tartozó csűröskertben állatokat írtak össze.

település	fő	ökör	ló	tehén	borjú	juh	sertés	szőlő	telek
Torna	17	18	3	22	2	--	--	--	10 ½
Debrete	7	42	17	26	--	475	145	--	7
Szentjakab	13	55	9	41	--	--	150	--	?
Áj	14	22	8	24	--	135	40	--	7
Lucska	7	20	4	11	2	60	39	--	3 ½
Barka	18	28	13	42	5	100	107	--	4 ¾ ½
Udvardi	5	28	8	16	9	40	45	--	5
Szőlősardó	27	33	11	43	--	100	--	65	24 ½
Perkupa	1	2	2	--	2	--	--	--	1
Varbóc	1	6	--	2	--	--	--	2	1
összesen	110	254	75	197	20	910	526	67	63 ¾ ½

Torna várához összesen 10 település tartozott, beleértve Torna mezővárosát is. Mint korábban jeleztük, az uradalomban nem olyan nagy mértékű a pusztásodás, mint Encs esetében. Itt a 110 lakott telek mellett 39,5 telek (35,9%) pusztát írtak összeírók. Lesújtó viszont az ökrös gazdák száma, mindössze 38 fő (34,54%)! Számuk alacsony még annak tudatában is, hogy az uradalom területén több szőlős települést találunk, így Szőlősardón, Perkupán és Varbócon szőlőtermesztő jobbágyságok éltek. A 110 telekből 65 egész (59,09%), 32 fél (29,09%) 6 pedig negyed (5,45%) telek, a többi zsellér. A szőlős falvakban Ardón 26 főnek, Perkupán és Varbócon lévő 1 – 1 jobbágnak volt szőlőbirtoka.²⁶

²⁶ Szőlősardón 1 szőlője 4 főnek, 2 szőlője 8, 3 szőlője 9, 4 szőlője 3, 6 szőlője pedig egy jobbágnak volt.

Az uradalmi alkalmazottak tekintetében Encshez hasonló példát találunk. Inspetktor áll Torna uradalmának élén Borbély János személyében. Irányítása alá tartozott egy konvenciószolga, kulcsár, darabont, szabados 2, és egy tehénpásztor is.

A tornai és encsi birtok adózása homogén, annak főbb elemei a tized, a sátoros ünnepekre adott „tiszteletes honorarium” és a robotmunka. A munka heti nagyságát nem rögzítették az összeírók.

Toldy György egy szabolcsi nemesi család leszármazottja kiterjedt rokonsága miatt már csak a dobosi (Nagydobos) uradalomból részesült némi birtokkal, más területből, mint például családjá kezében lévő Rozsályból, már nem. Toldy szegény-nemesi mivoltát kúriájának a leírása mutatja leginkább. A megszokottól eltérően ugyanis ezt a nemesi lakot nem kőkerítés, nem is fa palánk, hanem egyszerű tövis (!) kerítés vette körül! A kúria a faluban, az utca mellett feküdt a leírás szerint. Kinézete alapján a paraszti kultúra, illetve a jobbágy-iparosi réteg munkájának nyomait hordozta. Az összeírók ugyanis a kúria fa munkáit, ajtajait, néhol kamráit, asztalait, székeit „paraszt” jelzővel illették („paraszt ajtó rajta” pl.), ami azok egyszerűségére, és eredetére utalhat. A nemesi udvarház természetesen kialakításában nem tért el a megszokottól, pitvaros, tornácos jellegétől. Megtaláljuk az udvaron az istállót, a csűrös kert kapuját, pincéket, felhalmozott, még cséplésre váró borsót, lencsét. A viszonylagos szegénysége ellenére fejlett lehetett Toldy birtokán a kertgazdálkodás: elkülönített hagymás, káposztás kertet és két dinnyés kertet (!), valamint kerti szőlőt is összeírtak. Ez az első általunk ismert forrás, amely dinnyetermesztésről tanúskodik. Majorság állatainak a száma általánosnak tekinthető.²⁷ Birtokához három erdő tartozott, amelyből kettő makktermő, a harmadik az épület- és tűzifát adta, ez utóbbi közös volt más birtokosokkal. Majorságai közül 6 darab rétje 23 szekér szénát termelt. Három nyomásban művelt 10 darab szántója 83 kassai köből búzavetésre volt elegendő. Nagydobosi uradalomához a névadó helységen kívül három település (Gebe, Gemzse és Beszterec) tartozott. A négy faluban 20 jobbágycsalád lakott, rajtuk kívül a férfiak száma 34 volt. A jobbágycsaládok 44 ökörral voltak ellátva, ezt az ökörszámot 12 család birtokolta, ami az alföldi jelleghez képest kevésnek tűnik, a terület instabilitását tekintve viszont ez a szám nem is rossz arány. Érdekes, hogy Nagydoboson már 100 juhval is találkozunk, ami jelzi a gazdálkodási szerkezetváltás kezdetét. Pozitívum az, hogy minden család egész jobbágytelken élt.

²⁷ MOL U et C Fasc. 39. No. 17. Sertés 62, kacska 19, tyúk 12, csirke 14.

falu	fő	férfiak	ló	ökör	tehén	juh	sertés	szőlő	telek
Nagydobos	8	20	--	20	17	100	39	7	8
Gebe	3	1	--	4	8	--	8	--	3
Gemzse	2	--	--	2	2	--	2	--	2
Beszterec	7	13	12	18	16	--	17	--	7
összesen	20	34	12	44	43	100	66	7	20

Toldy Szatmár vármegyei birtoka csupán két településből állt Remetemezőből és Balotafalvából, viszont mindkét település egész birtoka az övé.

település	fő	férfiak	ökör	tehén	sertés	méh	juh	telek
Remetemező	75	68	129	169	181	40	--	?
Balotafalva	37	29	35	62	66	1	18	?
összesen	112	97	164	231	247	41	18	?

Remetemezőn a lakott telkek mellett még 15 pusztá telkét is összeírták. A jobbágyok cenzusa Szent György és Szent Mihály napján 8–8 Ft volt, karácsonykor 2 tyúkkal tartoztak, konyhára 1 tehenet adtak vagy 6 Ft-ot fizettek az úrnak. Egyéb adózásuk sertéstizedből állt. Allódium volt a település határában, de egyéb információt nem kaptunk róla. Balotafalván még 4 pusztá telek volt Toldy birtokában, jobbágysai 3–3 Ft-ot, illetve Szent Mihály napon még 3 icce vajat adtak, karácsonykor pedig egy-egy tyúkot és 2 tojást.

Rátóti Gyulaffy László Szatmár vármegye egyik fő hangadói közé tartozott. Ősei között olyan magyar hőssel találkozunk, mint a csobánci törökverő várkapitány, a hasonnevű Gyulaffy László. Gyulaffy 1662-ben követként megjárta az országgyűlést, több más gyűlésen is részt vett, és nem utolsósorban a felkelők egyik kapitánya lett. A távoli Thököly rokon Gyulaffy a tehetősebb középnemeselek közé tartozott, amit hegyaljai szőlői biztosítottak számára. Szőlőin kívül két uradalmát kobozták el: az Ung vármegyei Vajnatinát, illetve a Szatmár vármegyei Rozsályt.

A vajnatina uradalom 16 településből állt ugyan, de a birtokokon összesen csak 46 jobbágycsalád tartozott Gyulaffy földesurasága alá.²⁸ Falvaiban igyekezett egységes adózási rendszer bevezetésére, jobbágysaira ugyanazt a terhet rótták ki úgy, hogy az adóalapot a jobbágytelek adta. Több esetben azonban a jobbágyi-szokás jog gátat szabott ennek a törekvésnek, így néhány faluban például a cenzusos adózában különbség alakult ki. A robotkötelezettség fél telkes jobbágyoknál

²⁸ MOL U et C Fasc. 155. No. 1. 1672. február. 20.

heti egy nap ígás, másoknál heti 1 nap kézi robot. Ezenkívül, szükség szerint aratókat és kaszásokat is biztosítaniuk kellett. A falvakban általános a kilenced és tized adózás, illetve a makkoltatás után járó pázsit tized. A cenzust Szent Mihály napján fizették meg; a fél telkes jobbágyok 1 Ft-ot, 1 tyúkot, és olajat egész telkenként, a negyed telkesek 50 dénárt fizettek.²⁹ Az egész uradalom területére jellemző a jobbágyok nagycsaládba szerveződése, szinte minden faluban találkozunk az apjukkal közös telken élő nők jobbágyfiúkkal. Ez esetben a családok szolgálata egy lehetett, hiszen az összeírásban nem rögzítették külön javakkal őket. Kivételt jelent a Kis Zalacsán élő Philep Istvánt és családját, aki testvéreivel közös telken élt ugyan, de az összeírásban külön adózóként szerepeltek! Kis Ribnicén még jellemzőbb nagycsaládi szerveződéssel találkozunk, de már úgy, hogy a hajdan egész jobbágytelket három részre felosztották. Ez arra utal, hogy ezek a rokon jobbágycsaládok már régebben szétváltak, de a régi telek határain belül, egymástól jól elkülönülve éltek. A névsorból az is kiténik, hogy ez esetben további aprózódás várható, mivel a családfővel együtt éltek testvérei, illetve ezek leszármazói, akik közül többen már házasok voltak! Sőt, az egyik harmadtelken élő testvérpárt az összeírók külön családként jelezték, de telkük ez esetben közös maradt. Így ezen az egész telken 4 családfő (plusz egy testvér), illetve 4 fiúgyermek, valamint további két nő férfi is élt.

Szólótizeddel tartozott Ördög-Poruba és Koromlya jobbágysága, kötelező vetést róttak ki Komorócra, Kis-Remetén és Szobráncon pedig a földesúri földet tizedért művelték a lakosok. Iparos jobbágyot, egy taksás csizmadiát Felső-Remetén írtak össze.

helység	fő	fia	ökör	ló	tehén	borjú	sertés	juh	kecske	méh	szőlő	telek
Vajnatina	3	6	4	11	16	8	31	10	--	2	--	2/4, ½
Zavatka	3	4	2	4	4	4	12	--	--	3	--	2/4, ½
Kis Zalacska	4	4	4	8	4	3	12	--	--	--	1	½
Nagy Zalacska	2	2	2	10	10	3	21	--	--	4	1	1
Német Poruba	2	2	8	--	6	9	15	--	16	--	2	2/4

²⁹ Más a cenzus mértéke Német-Porubán, Kisremetén, Kisribnicén. Nem fizettek cenzust Komoróc és Tiba jobbágysái.

helység	fő	fia	ökör	ló	tehen	borjú	sertés	juh	kecske	méh	szőlő	telek
Ördög Poruba	5	6	4	--	5	--	6	--	--	--	5	1 ½, 2/4
Koromlya	2	3	8	--	4	--	--	8	6	--	2	1
Komoróc	7	11	2	9	7	1	--	--	15	--	--	2 ½, L
Kisremete	2	3	--	--	2	--	2	--	--	--	--	2/!4
Jeszenő	2	1	4	--	4	1	5	--	--	--	--	2/!4
Kisribnice	8	11	20	3	5	--	29	42	47	3	4	2
Csircsés	3	3	2	--	3	2	5	--	--	--	--	1 ½
Felső Remete	1	1	2	--	2	--	3	--	--	--	--	½
Hunkóc	1	--	2	--	--	--	2	--	--	--	--	½
Tiba	1	1	2	--	1	--	--	--	--	1	--	½
Szobránc												1 pusz- ta
összesen	46	58	66	45	73	31	143	59	84	13	15	15 ½, ¼

A táblázatból érzékelhető – és ezt Gyulaffy másik uradalmánál is megfigyelhetjük –, hogy az egykori domínium igen kis részét birtokolta örökségként. A jobbágyságok száma éppen ezért nem magas, alacsony a telekszám is, ami töredékkellességről tanúskodik. Alacsony az állatállomány nagysága is, egyedül a sertésszám tűnik elfogadható mennyiségűnek, ami a környék hegyvidéki jellegéből adódóan természetes jelenség. Az ökrök és a tehenek száma még összességükben is alacsony, ugyanúgy a juhoké és kecskéké. Az adatokból úgy véljük, ez a terület éppen a juhtenyésztés meghonosodását „élte meg”, az alacsony szarvasmarha szám ezzel is magyarázható lenne, de konkrét bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre.

Az imént jeleztük, hogy Gyulaffy László két uradalmánál a legszembetűnőbb a részbirtoklás, a domínium aprózódása. A rozsályi uradalom esetében is ennek tanúi lehetünk, és a felhasznált forrás megerősít bennünket feltételezésünkben: a rozsályi kastélynak ugyanis csak egy részét, illetve még két házat birtokolt Gyulaffy László, a többi a Toldy család kezében volt. A közös főúri lak mellett azonban Gyulaffynak külön kúriája állt Tiszaberegen.³⁰

³⁰ MOL U et C Fasc. 39. No. 10. 1672. március 15.

Rozsály esetében szintén tapasztaljuk az egységes munkarend és adózás kialakításának kísérletét. Bár a robot nagyságáról nincs adatunk, a census általános mértéke egész telkes jobbágy esetében 1 Ft és 1 tyúk, fél telkes jobbágy esetében 50 dénár és egy tyúk volt. Általános volt a sertéstized az uradalom területén. A domínium alföldi és dombsági falvakat foglalt magába, éppen ezért allodizálásra kitűnő lehetőséget adott. Amíg Vajnatina esetében a forrás nem tett említést magánbirtokról, addig Rozsály esetében négy helyen is kialakítottak majorságot: Rozsályon (70 köblös föld, és 8 szekér szénát termő rét), Tiszaberegen (72 köblös föld, 3 szekér szénát termő rét), Nagyaron (19 köblös föld, és 8 szekér szénát termő rét), Nábrádon (200 köblös föld, 100 szekér szénát termő rét). Ha vizsgálat alá vesszük az uradalom 20 faluját, akkor azt tapasztaljuk, 8-ban nem találunk ökrös jobbágyot. Az igavonó állattal rendelkező jobbágyok nagy része Nábrádon, Nagyaron és Tiszaberegen élt. A legjobb gazdasági erőt Nyágar jobbágysága képviselte 67 ökörral, ezért is szembetűnő, hogy jelentős majorság viszont Nábrádon volt kialakítva. Ez a szituáció mutatja, a feudális földesúri gazdálkodás keretei szűkre szabottak voltak, rugalmatlanul kezelték a társadalmi változásokat, és – bár ez érthető – a természeti környezet adta lehetőségek és korlátok közötti egyensúlyt nem, vagy nehezen találták meg. Nyágar határa a Tisza közelsége miatt biztosan alkalmatlanabb volt majorság kialakítására és műveltetésére, mint a biztonságosabb helyen fekvő Nábrád. Így Gyulaffy birtokai művelésének hatékonysága jóval elmaradhatott az optimálisnál, főleg ha figyelembe vesszük falvainak szétszórtságát, és alacsony jobbágyszámát.

helység	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	borjú	sertés	méh	telek
Rozsály	4	3	--	1	1	4	1	--	3
Tiszabereg	14	20	18	--	17	18	53	1	7 ¼
Csabóc	1	3	--	--	3	--	--	--	½
Kisnamény	1	2	--	--	--	--	--	--	½
Méhtelek	1	--	--	--	1	--	1	--	½
Nagyhódos	2	6	--	--	2	4	--	--	1 ½
Garbóc	--	--	--	--	--	--	--	--	1 pusz- ta
Feketepatak	1	3	2	--	2	2	2	--	½
Adorján	4	3	--	--	2	--	1	--	1

helység	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	borjú	sertés	méh	telek
Berencs	1	1	2	--	--	--	--	3	½
Nagypalád	1	1	--	--	3	--	2	--	1
Komját	2	4	2	--	4	4	10	--	1
Felső Karaszló	1	1	2	--	2	2	--	--	1
Nagyar	34	45	67	--	33	20	53	11	16 ½
Tiszabecs	1	1	2	--	2	2	2	--	½
Kisar	1	2	4	--	2	--	4	--	½
Tunyog	1	2	2	--	1	--	8	--	1
Matocs	3	8	--	2	3	--	--	--	2
Nábrád	16	30	21	--	16	13	15	--	8
Gyarmat	3	2	--	--	--	--	--	--	?
összesen	93	136	122	3	94	69	112	15	47 ½ ¼

A táblázatból látható, hogy az igavonó ökrök aránya itt is alacsony, nem érte el a családonként kettes átlagot (1,31!); de az egész állatállomány a terület természeti adottságait figyelembe véve igen szegényes.

Összesítő tanulmányunkból kiderült, hogy érdekes területi eltéréseket mutat a jobbágyi adózás, és annak nagysága. A szokásjogon alapuló, de a természeti és gazdasági lehetőségeket figyelembe vevő adók nagy szóródást mutatnak. Ez talán a legszembetűnőbb a censzusos adózásnál. A források alapján megállapítható, a censzus fizetésénél alapvető különbség mutatható ki az etnikai hovatartozás alapján. A nem magyar (szlovák, ruszin, román) jobbágyság ugyanis színesebb és magasabb (!) censzust fizetett!

Mielőtt részletesen elemeznénk, ki kell emelnünk, hogy a források etimológiája szerint censzus nem pusztán Szent Mihály és Szent György napján történt pénzadó megfizetését takarta! A falvak egy részénél ugyan megtalálható ez a hagyományos adózási forma, de több olyan eset is van, amikor csak az egyik nap a fizetés napja, vagy a helyi szokásokból adódóan sok helyen censzust egyáltalán nem fizettek. Főleg a Szepesi Kamara északi részén, több szent ünnepén is fizettek a jobbágyok pénzbeli megváltást (Szent András, Szent Jakab). Felhívánk a figyelmet arra is, hogy a censzus gyűjtőfogalom, és a pénzádon kívül, a konyhára beszolgáltatott élelmiszereket, a karácsony adaját (tyúk és tojás) is ehhez az adó-

típushoz sorolták! A Hódoltság területén pedig a taksás megváltást lényegében a cenzusfizetéssel vették egy fogalomnak.

A cenzust tekintve tehát Szepes, Sáros, Bereg, Zemplén, Ung, Ugocsa, Szatmár vármegyék etnikailag vegyes, vagy teljesen idegen ajkú falvaira nehezedett a legnagyobb teher. A legkirívóbb esettel talán a Thökölyek, és Csáky Ferenc uradalmaiban találkozhatunk, ahol a cenzus mértéke hihetetlenül magas volt! Ez természetesen mutatja azt is, hogy például Késmárk környékén a helyi jobbágyság gazdasági környezete, és életfeltételei túlnyúltak a jobbági földművelési és állattenyésztési jellegen, és valószínűsíti a jobbágyság magas készpénzállományát. Erre utal a gazdasági összeírásokban: a földesurak minden esetben felajánlották a cenzus természetbeni részének pénzzel való megváltását. Éppen a cenzus magas volta mutat rá arra a tényre, hogy az ebből származó, sok esetben igen magas földesúri bevételek igazából nem jelentek meg az uradalmak „bevételi oldalain”! Mindenesetre újra kell gondolni azt is, hogy valójában ezek a jövedelmek mennyire gyarapították és javították a nemesség „életkörülményeit”.

Érdekes (vagy természetes) módon a cenzus a magyarlakta, a Hódoltsággal szomszédos vármegyékben a legalacsonyabb, ezek pénzbeli értéke jobbágytelek nagyságtól függően 25 dénár és 1 Ft között változott, a legáltalánosabb talán a félt telek után járó 50 dénár, illetve az egész telek után járó 1 Ft-os cenzus. Itt a cenzust a karácsony adaja egészíti ki, ritka – illetve a gazdasági lehetőségek mértéke – az egyéb természetben juttatások követelése. A ruszin, román, szlovák településeken ezen túlmenően szokásban volt a különféle állatbőrök, olaj, gabona, vasáru cenzusként való fizetése.

A terményadózás talán a legsematikusabb, az uradalmakban általánosnak mondható, annak ellenére, hogy több helységben a jobbágyok mentességet élveztek bizonyos formáik alól. A gabonakilenced, igen ritkán tized, a bárány- és méhakilenced szokásban volt, mint ahogy a sertések után járó pázsit tized is.

A különféle földesúri haszonvételek (regálék) fontos szerepet töltöttek be az adózásban. Ebbe a sorba tartozik a malom, a vám, a mészárszék, a sör – és pálinkafőzés, a vendégfogadó, a bolt árenda, és kocsmáltatás jövedelme. A gabonamalmok fontos szerepet játszottak a megélhetés szempontjából, a munkát végző molnárok, ha földesúri alkalmazottak voltak a haszon harmadáért és sertéshizlalásért vállaltak munkát. Sokszor magánszemélyek, vagy egész települések is béreltek malmokat ezek éves árendája igen alacsony 1–2 Ft közötti összeg volt, mutatva a nem magas hasznót is. A malmokban azonban nemcsak gabonát őröltek. A vízimalmok sokszor kendertörő felszereléssel is el voltak látva, vagy a gabonaőrlés mellett kovácműhelyt alakítottak ki bennük/mellettük. A hegyvidéki területeken „vasmalmokat” (hutákat), üvegalmokat is találunk. A legjövedelmezőbb malmok bevétele éves szinten sem érte el a 80 kassai köblös bevételt. Az összeírásokban felfigyeltünk egy érdekes jelenségre, mégpedig arra, hogy a szabolcsi tájon igen ritka a malmok feljegyzése.

A vámból származó földesúri jövedelem a legtöbb esetben elenyésző volt. A forgalmas kereskedelmi utakon lévő vámok azonban szép jövedelemhez juttatták tulajdonosukat, főként, ha az a sószállítás útvonalával is egybe esett (Bocskai István, Szepessy Pál, Szemere László tulajdonában voltak ilyen vámok).

A jövedelmek közül a kocsmajövedelem volt az, amelyik mindig stabil bevételhez juttatta a földbirtokost. Sok esetben a nemeseknek pálinka- és sörfőzdéjük, illetve szőlőbirtokuk volt, aminek végtermékének egy részét saját kocsmáikon értékesítették. A források szerint a haszon évi 50 Ft alatt volt kocsmánként, ami, ha figyelembe vesszük az ott árult bor korlátozott minőségét, nem mondható kevés bevételnek. Az összeírások adataiból szintén kiderült, hogy a hegyvidéki tájakon, főleg Zemplén vármegyétől észak-nyugatra, a sör- és a pálinka-fogyasztásnak volt nagy hagyománya, a borok itt háttérbe szorultak. A Hegyalján is megtalálható mindhárom termék, de a sorrend ott a bor-pálinka-sör hármas. A Hegyaljától keletre a borivásnak van nagyobb hagyománya a pálinkafogyasztás mellett, a sör itt is harmadik helyre szorult. Kijelenthető tehát, hogy a Szepesség környékén a 17. században meghatározó ital a sör, mint ahogyan ez napjainkban is van.

A főnemesség és a középnemesség felső kategóriáját jelentő réteg a forgalmas utak mentén vendégfogadókat, és „boltokat” üzemeltetett. Ez utóbbira egyedi adat Baksa István duplini birtoka, ahol görögök vezette boltjait írták össze. Szemere Lászlónak Gálszécsen pedig zsidó árendás bérelte fogadóját. A nemesség azon része, akik jelentős kereskedelmi tevékenységet „űztek”, a kereskedő-nemesség („tőkés”-vállalkozó nemesség) tagjai, a 17. század második felében már élénk üzleti kapcsolatokat ápoltak a kereskedelmet bonyolító, és abban nélkülözhetetlen szerepet játszó idegen elemekkel. Ez az összefonódás a legtöbb esetben nagyon szoros, sokszor több évig, vagy évtizedig tartó egymásrautaltságot jelentett. Az a ritka kereskedő réteg, amelyik nem szállító- és vándor-életmódot folytatott, helyben maradásával fontos tényezője lett környezetének. Ezek a kereskedők, boltosok azonban a hagyományos „bolti” tevékenységen túl, faktorok (kupecsek) is voltak, akik a nemesség külföldi boreladásait szervezték. (pl. Szemere László gálszécsi uradalmában) Az összefonódásra jó példa lehet Szepessy Pál, Pál nevű fia, aki a 17. század végén Hegyalja egyik legmeghatározóbb kereskedőcsaládjával a Karatinokkal állt üzleti kapcsolatban. A fennmaradt elszámolásaikból kiderül a bornak, mint fontos csereeszköznek, és tőkeháttérnek a szerepe. Ifjabb Szepessy Pál és Korove Jakab elszámolásokból egyértelmű, hogy a nemes élelmiszer és egyéb szükséges vásárlásait hitelben kapta, aminek biztosítékát hegyaljai szőlőbirtokainak termése jelentette. Így minden év végén a felhalmozott adósságot Szepessy Pál boraival fedezte.³¹

³¹ Borsod Megyei Levéltár, A Szepessy család levéltára XIII, 14. doboz Szepessy Pál iratai. Benne Korove Jakab és Szepessy pál elszámolásai.

A fogadók, kúriák területén mészárszékeket is üzemeltettek, ahol a mészárosok árendások voltak, a vágásokból meghatározott mennyiségű húst voltak kötelesek a földesúrnak biztosítani, illetve a mészárszéken kiárulni. Hasonlóképpen működtek a sör- és pálinkafőzdek is, ahol szintén árendás szakemberek főzték az italokat. A szerződések szerint minden főzés után készpénzt és a megmaradt „moslékot” kapták meg.

A robotkötelezettség, amely a jobbágyság legjelentősebb terhének számított, igen nagy eltéréseket mutat. Ezt leginkább a természeti környezet, a kialakított majorságok nagysága befolyásolta, a földbirtokosok ugyanis sokszor nem vették figyelembe a rendelkezésükre álló jobbágyi munkaerő kapacitását. Alapvető tehát a kialakított föld- és rétmajorságok művelése, az ehhez kapcsolódó munkák, szántás, vetés, behordás, kaszálás, takarás, cséplés követelése. Külön tehertételt jelentett a szekerezés, mint robotkötelezettség (pl. szepesi uradalomban, nagyidai uradalomban), ami legtöbbször gabona- és borszállítást takart. A szőlős helyek jobbágyságának robotja is nagy eltéréseket mutat. Néhol csak szőlőmunkára köteleztettek a jobbágyok, de például Szinyérváralja környékén más mezőgazdasági robotot is teljesíteniük kellett. Robotváltást csak a Hódoltság területén tapasztalunk, illetve a Hegyalján, ahol a földesurak kénytelenek voltak a robot mellett, vagy pusztán bér munka igénybevételére.

Meglepő volt számunkra a robot heti napszáma is: ez a heti egy naptól a heti 6 – 7 (!) napi munkakötelezettséget jelentett. A legkirívóbb példát éppen Baksa István duplini uradalma mutatja, ahol megkövetelték a napi szintű ingyenmunkát! Bertóty László fricsi uradalmában a heti három nap ígásrobot mellett, ha szükség volt rá három nap kézi robotot is teljesíteni kellett. Általánosan azonban a heti 3 nap robot volt szokásban. Elvonatkoztatva a robot nagyságától, a terheket inkább az egy főre jutó terület művelése jelentette. A földesúri majorságok adott nagyságúak voltak, amelyet a változó számú jobbágyságnak kellett megművelnie. A forrásokból úgy látszik, sok esetben a jobbágyi állatszám (ökörszám) sem elegendő a műveléshez, főleg a már sokszor jelzett peremvidéken. Úgy tűnik, a jobbágyság állattartási szokásait figyelembe véve, hogy Sáros vármegye és a Szepesség területén a földmunkát nem ökrökkel, hanem lóval végez(het)ték: erre az összeírások magas lószámai mutatnak. A robot esetében szintén kimutatható az etnikai eltérésen alapuló könnyebb tehertétel, így a ruszin, és az oláh falvakban a robot alacsonyabb kötelezettséget jelentett, szemben a már kimutatott cenzusos adózással. Ennek oka sokszor a friss betelepülés, a jövevény státusz lehetett, de szerepet játszott benne a természeti adottság, a hegyvidéki jelleg, illetve az ebből következő töredéktelkes birtoklás.

TÉRKÉPJELEK:

-kastély

-föld

-kúria

-rét

-nemesi ház

-üvegmalom

-vizimalom

-erdő

-malom

-vám

-kocsmá

-szőlő

-fogadó

-halászó víz

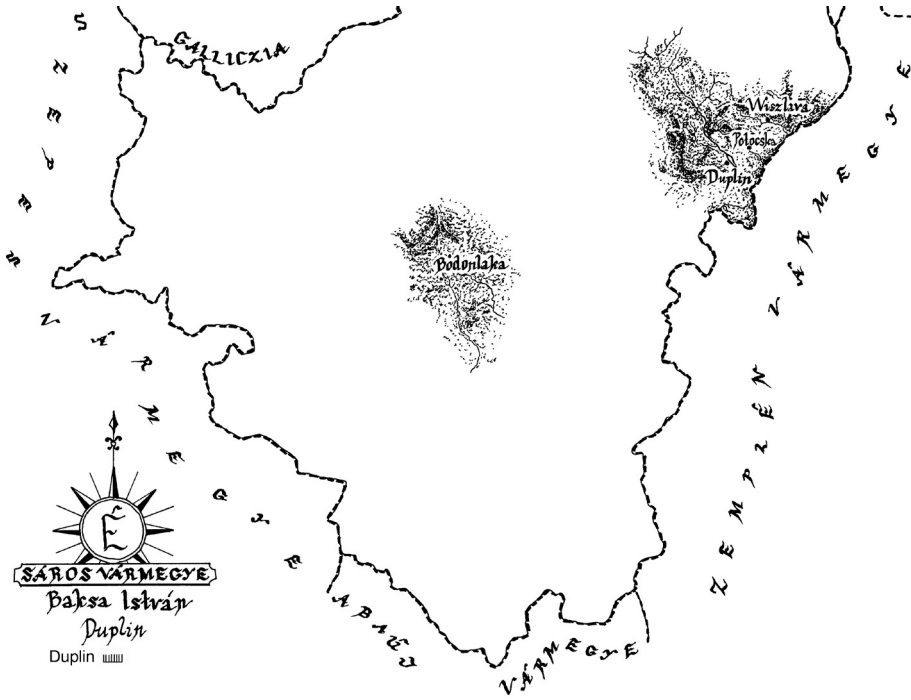
-mészárszék

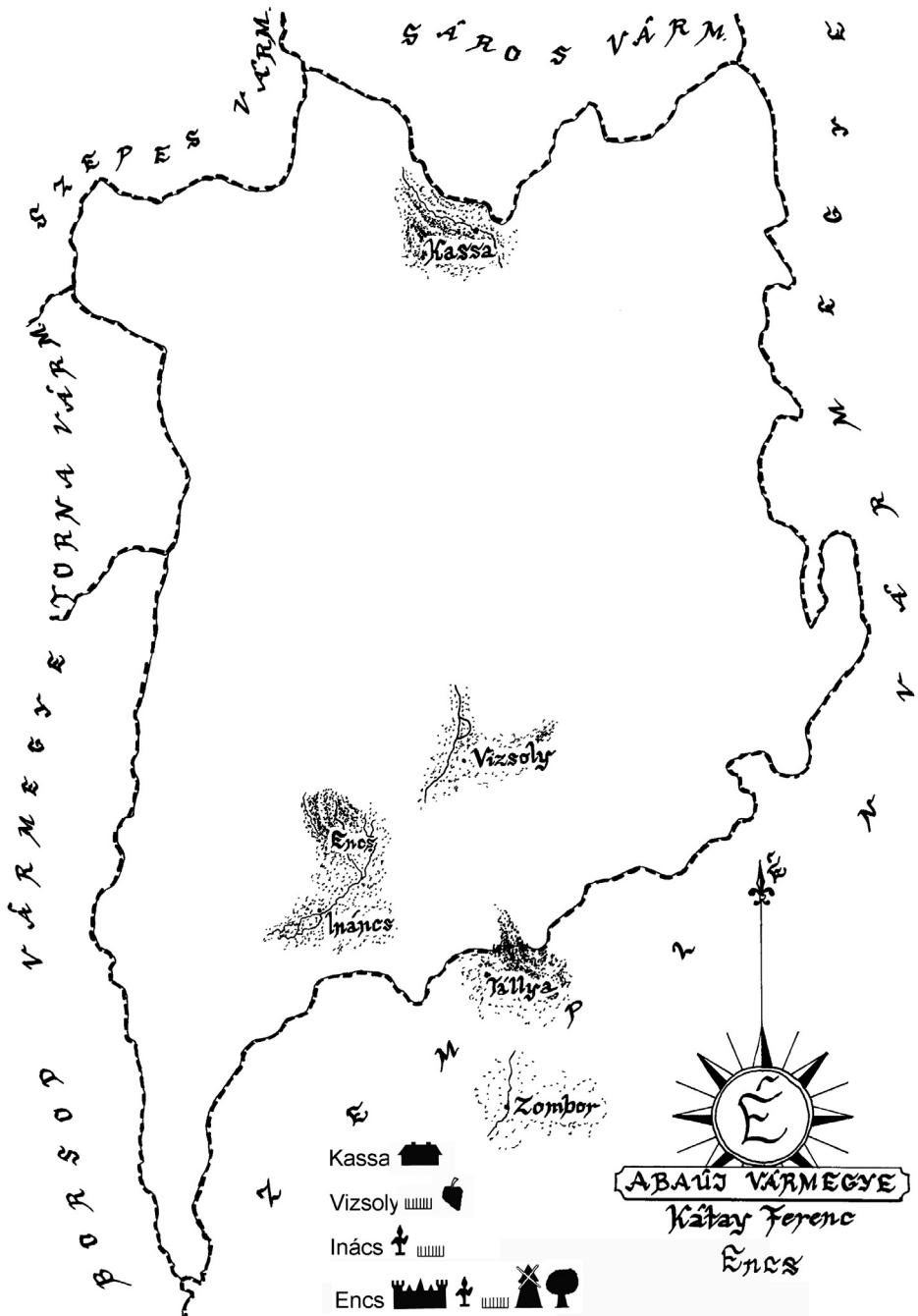
-sóbánya

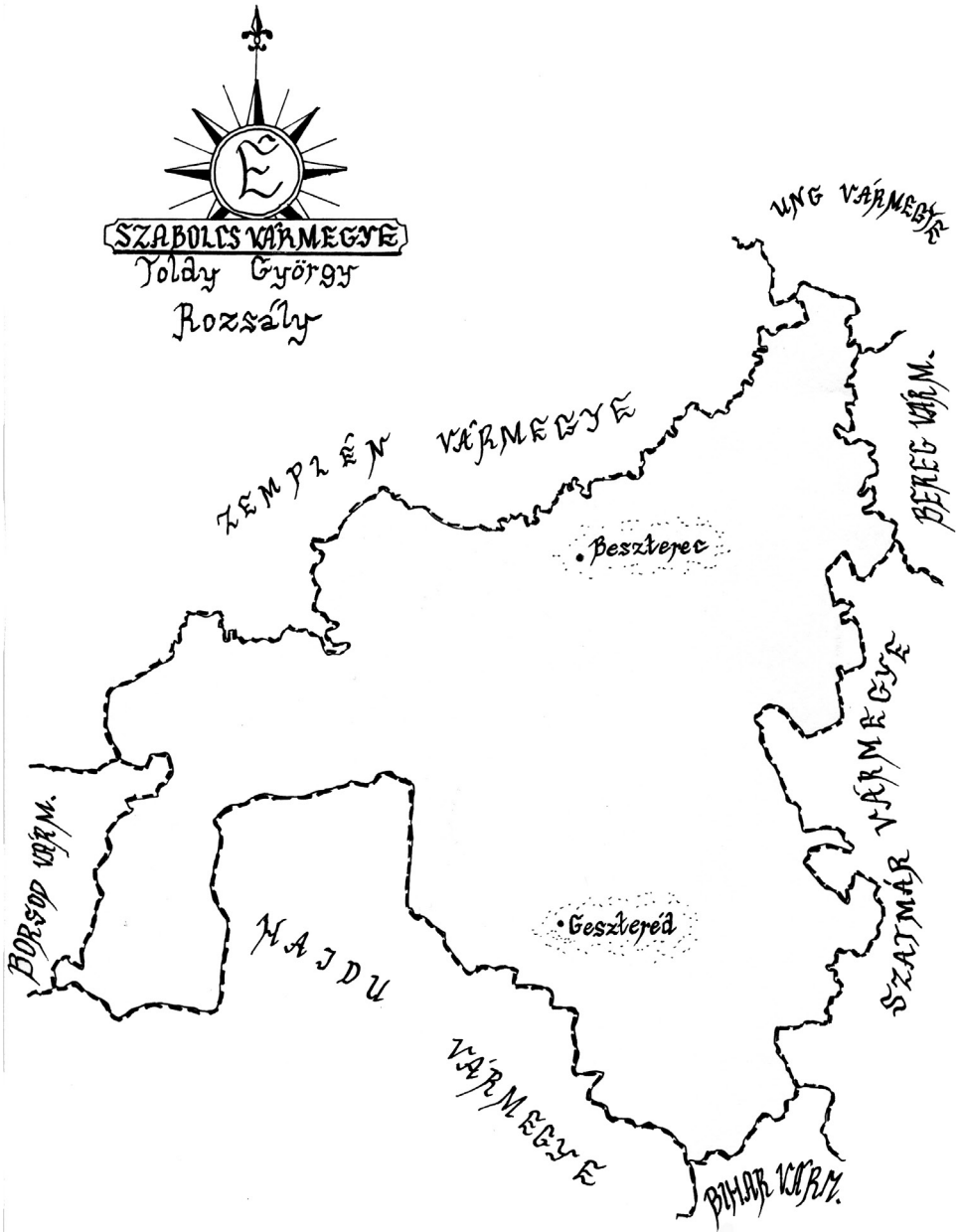

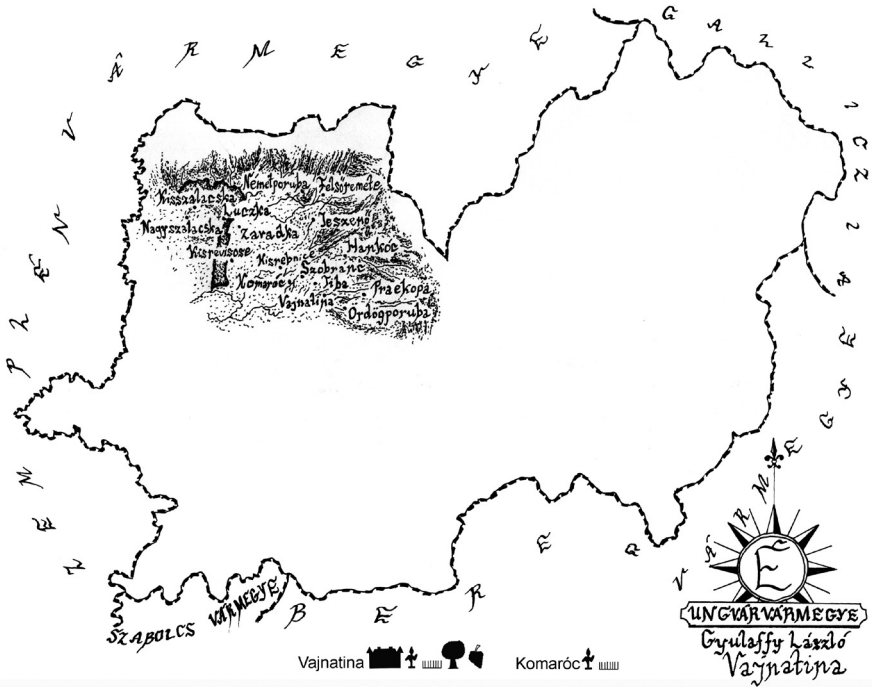
-vashámor

**Tax Burdens and Labour Services of Serfs in Several Estates Confiscated
by the Szepes Chamber Between 1670–74
by Attila Ulrich**

In recent years our research on estate history has turned to a survey examining estate confiscations on the area of the Szepes Chamber after the Wesselényi conspiracy. A variety of confiscated estates in the counties belonging to the Chamber is provided for the researcher. And so, not only well-managed estates could be found owned by magnates (Thököly, Wesselényi, Csáky etc), and bene possessionatus middle nobles (Szepessy, Gyulaffy, Szemere etc), but also estates of so called merchant-entrepreneur nobles engaged in viticulture (Ferenc Bónis, István Baksa, Mátyás Veres), and land possessions of smallholding nobility and bourgeoisie as well. Although our survey focussed only on the situation of the confiscated estates at a given moment, the patterns discovered outlined an interesting picture.¹ Some estates of nobles taking part in the plot and sentenced have been selected so that several counties under chamber administration could be represented.

Our summary has revealed interesting regional differences in serfs' taxation and its extent. Taxes based on common law but at the same time considering natural and economic conditions show high variation. Perhaps this is the most striking in census tax. On the basis of the sources it can be concluded, a significant difference can be pointed out depending on ethnic belonging (common law) when paying census. There is a great difference in case of 'robot' services, which, besides landowner's will were greatly influenced also by climatic and topographic factors.

¹ The summary was made possible by winning János Bolyai Research Scholarship at the Hungarian Academy of Sciences between 2008-2011. Our study of almost 500 pages can be read in manuscript form presently. From the study several estates have been selected for the present paper.

EGY FALU TÖRTÉNETÉNEK VETÜLETEI: KÓNY A 17. SZÁZADBAN¹

ILLIK PÉTER

Kóny falu Győr erődváros és Csorna között, az előbbtől 22 kilométerre fekszik. 17. századi története és a rá vonatkozó adatok a „*Vakok és az elefánt*”² tanmeséjét idézik, mert a többféle forrás a falu életének különböző vetületeibe enged betekintést. Mivel a győri székeskáptalan tulajdonába tartozott ekkor, jelentős mennyiségű forrás maradt fenn róla a Győr Egyházmegyei Levéltárban.³ Ezek a birtok jogi életét, jogi személyiségét világítják meg a 16–17. században, például 1536-ban a csornai konvent átírta az esztergomi káptalan 1489-es kónyi határjárásról kiadott oklevelét.⁴ 1550-ben Velikei Márk szentadalberti prépost Kóny nevű birtokát egy évre bérbe adta szarvaskendi Sibrik Máténak.⁵ 1559-ben I. Ferdinánd⁶ Kóny birtokot a győri káptalannak adta a káptalani iskola fenntartására.⁷ Máthésy

¹ Ezúton is köszönöm Dr. Dominkovits Péter szakmai tanácsait, illetve Nemes Gábor észrevételeit, amelyek a győri forrásokra irányították figyelmemet. Jelen rövid tanulmánynak nem célja Kóny történetének megírása. Sokkal inkább az, hogy ráirányítsa a figyelmet arra, hogy az eltérő jellegű források alapján akár teljesen más kép is kirajzolódhat ugyanarról a – legyen az akár mennyire is apró – témáról, valamint a kialakult eltérő vetületek szintézise messze túlmutat az alkotóelemek összességén.

² „*Valamikor régen egy faluban – egy tanmese szerint – mindenki vak volt. Egy napon a falu lakói közül hatan találkoztak egy emberrel, aki elefántháton jött feléjük. A hat ember, akik már hallottak az elefántról, de soha nem voltak ilyen közelségben egyhez sem, megkérték az utazót, engedje meg, hogy megérintsék a nagy vadállatot. Úgy akartak visszamenni a faluba, hogy el tudják mondani a többieknek, hogyan néz ki az elefánt.*

Az utazó beleegyezett, és a hat embert az elefánt különböző testrészeihez vezette. Addig tapogatták és simogatták, míg bizonyosak nem voltak benne, hogy tudják, milyen az elefánt...”

³ Ezek téma szerint: a győri káptalannak Kónyban tett adományok, Kóny birtok határjárásai, Kónyiak és a Barbacsiak közötti viták a Tiszád-rét miatt, Különböző Kónyra vonatkozó iratok és Kóny kerület leltára. Részletesen ld.: NEMES (Szerk.), 2011. 21.

⁴ Uo. 48. tétel.

⁵ Uo. 189. tétel.

⁶ Magyar király 1526–1564 között.

⁷ Uo. 232. tétel.

István győri nagyprépost⁸ 1581-ben megkapta a birtok javadalmát.⁹ 1590-ben I. Rudolf döntést hozott Kóny bérbeadása ügyében, illetve a magyar királyi kamara tudomásul vette, hogy a győri káptalan nem tud követet küldeni Pozsonyba Kóny ügyében.¹⁰ 1593 áprilisában Kutasy János győri püspök¹¹ a birtokot Draskovich Mátyás győri nagyprépostnak¹² engedte át.¹³ Ugyanezen év júliusában I. Rudolf¹⁴ a birtokot a győri káptalannak adta és utasította a pozsonyi káptalant,¹⁵ hogy iktassák azt a győri káptalan részére.¹⁶ Altabak János¹⁷ 1620-tól birtokolta Kóny falut és 1636-ban határjárást is végzett a szomszédok ellen.¹⁸ Sobry Márton¹⁹ 1649-ben végzett határjárást ugyanezen okból.²⁰ Gaborjáni Kövér Tóbiás²¹ 1656-tól a kónyi birtokot bérelte,²² amely később, 1663 és 1685 között Széchényi György püspök saját kezelésében volt. Végül csak 1685-ben adott vissza a győri káptalannak.²³ További példák idézése nélkül is látható, hogy Kóny, mint jövedelemforrás, adóegység története, illetve annak egyes részletei ismerhetők meg ezen adatokból. Azonban az oklevelek által felvázolt „jogi valóság” mögött egy másik, ha úgy tesszük, életmódtörténeti-mindennapi realitás húzódik meg.

Egy 1619-es győri portaösszeírás szerint Kóny mindössze 4 portás, hódolatlan falu volt.²⁴ Érdemes figyelembe venni, hogy ezek az összeírások a 16. század végétől egyre pontatlanabbá váltak, így a porta adóegységet jelölt és nem népességszámot. Itt jelen esetben tehát az látszik, hogy 1619-re Kóny vélhetőleg elszegényedett.

⁸ 1565–1591 között, meghalt 1591-ben.

⁹ Uo. 376. tétel.

¹⁰ Uo. 432., 433. tételek.

¹¹ 1592–1597 között.

¹² 1598–1601 között fehérvári örkanonok és királyi tanácsos is volt, meghalt 1604-ben.

¹³ Uo. 472. tétel.

¹⁴ Magyar király 1576–1608 között.

¹⁵ Uo. 475. tétel.

¹⁶ Uo. 476. tétel.

¹⁷ Kanonok, 1600–1638 között.

¹⁸ BEDY, 1938. 397. Bedy Vince a káptalani levéltár kiváló ismerőjeként annak adatit használva dolgozta fel a győri székeskáptalan történetét, illetve Kóny múltját. Ez utóbbi esetében a birtokjogi tények mellett röviden megemlítette annak kulturális, oktatási viszonyai is. (BEDY, 1938. 179.) A közösség 16–17. századi történetére nézve Bedy leírását vette át a Szemelvények Kóny múltjából c. kötet is (9–10.).

¹⁹ Kanonok, 1638–1644 között.

²⁰ BEDY, 1938. 416.

²¹ Kanonok, 1646–1676 között.

²² BEDY, 1938. 423.

²³ BEDY, 1938. 179.

²⁴ RATH, 1860. 35.

Két évtizeddel később sem lett szerencsésebb a falu helyzete: 1641-ben Nádasdy Ferenc²⁵ katonái dúlták meg a falut. Ennek oka nem ismert, bár egyrészt a korszakban gyakori volt, hogy a magyar végváriak is fosztogatásra kényszerültek a megélhetés érdekében. Másrészt esetleg valamilyen birtokvita is okozhatta az összetűzést. Draskovich György²⁶ emiatt pusztult helynek nevezte, de az valójában nem semmisült meg.²⁷

A helybéliek a magyar támadások mellett a töröktől is szenvedtek. Így egy 1647-es rajtaütés során a falu lakosainak – vélhetőleg – jelentős részét elhurcolták. Az elraboltak nevei: „*Feier Istvan, Jeremias Miklos, Szekeres Janos, Nemet Marton, Boczi Janos veje Horuath György, Dombai György, Nagy István szolgája Nemeth Mihaly, Farkas György szolgája Nemet Mattyas, Csordas György fia Balázs, Nemeth Marton szolgája, Nemeth György falu pásztora, Szabo Janos fia Jancsi, Meszaros Pál fia Farkas, Luka Mihaly fia, Nemeth Mattyas fia Ferencz, Sziyarto Györgyne egy gyermekével, Luka Janosne egy gyermekével, disznó pásztor negyedmagával, Nagy Istvan leánya Orsik[a], Balogh György két gyermeke, Horuath Gáspár csecsemő gyermeke.* [Az irat hátlapján:] *Torkos István szolgája Tot Andras Budan rab, Abdarul Nemet Márton Feier varat rab, Szűcz Marton Esztergamban rab, győri katonát hegytől rablották. Valamint két áthúzott szövegrész is szerepel: Takacz Janos rab Budan és Nagi Andras fia Giurko rab Esztergamban.*”²⁸ Itt összesen 28 áldozat szerepel, valamint egy abdai, egy győri katona és az áthúzott részben még két név, akiknek a helyzete ekképpen tisztázatlan. Ez is azt jelzi, hogy – hacsak a falu nem esett át jelentős népességnövekedésen 1619 után – egy kis adózóerejű, de négy portányinál mindenképpen nagyobb lakosságszámú helység volt. A korban átlagos 5-ös szorzóval²⁹ és a listán szereplő nevekkal számolva legalább durván 150 fő lakhatott Kónyban. Az esetet a török kártételek kontextusába helyezve több szempontból is érdekes: (1) Az ilyen eset igen ritkán tűnik fel kártételi listákban. Ilyen esetről az eddig ismert kártételi listákból nem tudok. (2) Az 1640-es évektől

²⁵ Országbíró 1623–1671 között.

²⁶ Született 1599-ben, 1635–1650 között győri püspök. Róla részletesen: SZABADY, 1936.

²⁷ BEDY, 1938. 178. Habár a távoli jövő biztatóbb lett a közösség számára: „*A 18., 19. századon át mint a káptalan egyik legértékesebb birtoka állandó gazdasági fejlődést mutat.*” BEDY, 1938. 179.

²⁸ Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára IVA. 1/b.1647. II/14. A neveket betűhív, eredeti alakban adtam meg. Ugyanerről a rablásról szól Ráth Károly is a nevek említése nélkül, amikor közli, hogy 16 jobbágyot és szolgálégynt, 3 asszonyt, 7 leányt és gyermeket vittek rabságra 1647-ben. (RÁTH, 1860. 70.) 1629-ből is maradt fenn egy hasonló lista, „*Az iványi házbeli magyar raboknak az nevek és számuk*” fejléccel: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára IVA. 1/b. 1629. I/48.

²⁹ Egy férfi családfőre egy feleséget és 3 gyermeket szoktak számolni a 16–17. századi népességszámok esetén. Tehát az 5-ös szorzó szerepel, habár egyes mikrokutatások szerint ez túlzottan optimista becslés, vö. ZIMANYI-J. ÚJVÁRY, 2002.

viszonylag kevés kártételi conscriptio maradt fenn, amely néha azt sugallja, mint-ha az 1642-es második szőnyi béke után kevesebb atrocitás érte volna oszmán részről a Magyar Királyság lakóit, holott vélhetőleg ez nem igaz. Különös tekintettel arra, hogy a fenti lista által nyújtott mikropélda is arra utal, hogy az 1642-ig bőven adatolt török aktivitás (emberrablás, ölés, falvak kirablása) változatlanul tovább folyt. (3) Huszonnyolc falusi elrablása egy rajtaütés során viszonylag magasnak számít a többi esethez képest.³⁰ (4) Nem csak az elraboltak neve, hanem „stáusza” is szerepel, így összetett képet ad az áldozatokról: 6 férfi, akiről semmi adat nincs. 1 abdai férfi, 1 győri végvári, 4 férfi szolga, 6 fiú (fia valakinek), 1 vő, 5 gyermek, 1 leány, 2 asszony, 4 disznópásztor, 1 falu pásztor. Feltételezve, hogy a 6 férfinév – akiknél semmilyen leírás nem szerepel – családfők, hat család vesztette el a kenyérkeresőt. Emellett – mivel csak egy családból vittek el két gyermeket – 11 család veszítette el fiát, lányát vagy (a szövegben nem megjelölt nemű) kisgyermekét. Emellett egy család szintén sérült, feltéve, hogy a vő szintén családfő, valamint két család nemcsak gyermeket veszített, de az anyát is. A maradék elrabolt áldozat (11 fő, 5 pásztor, 1 abdai, 1 győri, 4 szolga) családban betöltött szerepe nem ismert.

Kóny a fenti eset mellett Győrhöz való közelségének, valamint a lakosok közötti emberi kapcsolatoknak megfelelően az ottani lakosok végrendeleteiben is feltűnik néha-néha.³¹ Az 1644 májusában meghalt Hrusich Miklós végrendeletében említi, hogy „Kony egyház fianal vagyon kilenc forintom”,³² míg Szabó Pál 1653-as testamentuma szerint a „Koniban lakozo Nemet Istuan” tartozott neki 17 forinttal.³³ Bár a rablista alapján Kónyban számos Német vezetéknévű ember lakott – vélhetőleg rokonok –, de Német István nevű nem szerepel köztük, így őt nem rabolták el 1647-ben a törökök.³⁴ Továbbá viszonylag későn, 1668-ban Zravinky Varga Mátyás végrendelete említ egy Szabó Jánost: „Kony Toó biró Szabo János adós 2 forint 25 dénárral.”³⁵ A név gyakoriság miatt csak halványan feltételezhető, hogy itt a rablistán szereplő „Szabo Janos fia Jancsi”-ről van szó.

A falu viszonylag kisléptékű példája számos kontextusba helyezhető: forrás-, és módszertani szempontból tanulságos, hiszen több adekvát forrás vág össze és pontosítja egymást, illetve betekintést ad egy helység jogi és életmódtörténeti viszonyaiba egyaránt. Így illeszkedik az oszmán veszélyt leíró források, a kárté-

³⁰ Vö. ILLIK, 2010.

³¹ Győri végrendeletek és kártételi listák összevetéséről bővebben: ILLIK, 2012.

³² HORVÁTH, 1996. 167. tétel.

³³ HORVÁTH, 1996. 219. tétel.

³⁴ A rablistán szereplő összes nevet végignéztam a győri végrendeletek között. A probléma az, hogy némelyik név olyan gyakori, hogy nem valószínű az azonosság, míg másoknál a végrendeletek odaírták a származási helyet, amely nem Kóny.

³⁵ HORVÁTH, 1997. 280. tétel.

teli listák (amelyekben gyakran sarclisták is szerepeltek) sorába, illetve az általuk felvázolt tendenciákba: akár a viszonylag kicsi és védett területen lévő falvak is könnyen oszmán fosztogatás áldozataivá válhattak. Ennek megfelelően Kóny történetének eme néhány epizódja rávilágít a korszakban mindenki számára érzékelt török fenyegetés mindennapi valóságára és annak következményeire.

IRODALOMJEGYZÉK

Aller Imre (szerk.): Szemelvények Kóny múltjából, 1228–2008. Szerk.: , Boros István, Tóth Zsuzsanna, Kóny, 2008.

Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győregyházmegye múltjából. III. szám. Győr, 1938.

Illik Péter: Török dúlás a Dunántúlon. Szigetmonostor, 2010.

Illik Péter: A török kártételi listák és végrendeletek a 17. századi Győr városban. In: Illik Péter (szerk.): A történelem peremén: adalékok Magyarország történetéhez. Bp., L'Harmattan, 2012. 161–181.

Nemes Gábor (szerk.): A győri káptalani magánlevéltár törzsanyagának regesztái (1527–1600). Győr-Raab, 2011.

Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. In: Magyar Történelmi Tár 1860. 1–91.

Ráth Károly: Győr vármegyének 1642. évben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. In: Magyar Történelmi Tár. 1860. 92–123.

Szabady Béla: Draskovich György győri püspök élete és kora (1599–1650). Sopron, 1936.

Zimányi Vera-J. Újváry Zsuzsanna: „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek.” Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás” tanulságai. In: Fodor Pál-Pálffy Géza-Tóth István György (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp., MTA, 2002. 461–549.

A FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára IVA. 1/b. 1629. I/48.

Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára IVA. 1/b. 1641. II/10.

Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára IVA. 1/b.1647. II/14.

Horváth József: Győri végrendeletek a 17. századból. II. 1631–1654. Győr, 1996.

Horváth József: Győri végrendeletek a 17. századból. III. 1655–1699. Győr, 1997.

Aspects of the History of a Village: Kóny in the 17th Century¹

by Péter Illik

The village of Kóny lies in 22 km of Győr, between Győr fortress and Csorna. As it belonged to the cathedral chapter of Győr at that time, plenty of sources have been preserved in the Diocesan Archives of Győr. These reflect the legal existence and entity of the estate in the 16th and 17th centuries.

¹ Hereby I would like to express my thanks to Dr Péter Dominkovits for his professional advice and Gábor Nemes for his remarks directing my attention to sources in Győr. The present short essay does not aim to give the whole history of Kóny. It would rather like to show that the same topic –even if it is a minor one - can give a totally different picture based on different sources and the synthesis of the given different aspects extends far beyond the mere sum of the parts.

A LUDBREGI URADALOM TERÜLETI ÉS GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI (1746–1918)

KAPOSI ZOLTÁN

A LUDBREGI URADALOM ÉS A BATTHYÁNYAK

A 17. század utolsó évtizedeiben a Habsburg-birodalom csapatai néhány év alatt kiszorították Magyarországról a törököket. A visszafoglalt területekről Bécsből rendelkeztek. A magyarországi és a Dráván túli területek jelentős része kamarai igazgatás alá került. Az észak-szlavóniai területeken visszaállították a vármegyei intézményrendszert, míg délen, a Száva mentén kialakították a Katonai Határőrvidéket.¹ Jó száz évig tartó vita után a Dráván inneni és túli területek vitás határkérdései is rendeződtek: a legnagyobb problémát okozó Répás-kerületet végül is a horvát területekhez csatolták.² A szlavóniai és a horvát földekre a magyarországihoz hasonlóan érvényben volt 10%-os fegyverválság lefizetése esetében való megváltás, ám mivel a korábbi jövedelemforrásait elveszítő helyi nemességnek nem volt pénze ennek kifizetésre, ezért földjei nagy részéről kénytelen volt lemondani.³ A megmaradt szabad földeket az udvar korábbi hadvezéreknek, hadiszállítóknak, illetve a feltörekvő magyar arisztokráciának potom pénzért eladományozta, így a Dráván túli szlavóniai területeken is hatalmas birtokokhoz lehetett hozzájutni.⁴

Így jutott jelentős földekhez gróf Batthyány II. Ádám is, aki a nyugati végek felszabadításában meghatározó szerepet játszott.⁵ Batthyány – sok más mellett – szemet vetett a Drávától délre fekvő, Varasd és Kőrös megye határán lévő Ludbregre is, amely váruradalom 1635 óta az Erdődy család kezében volt. Valószínűleg a ludbregi uradalom 1695-ben került Batthyány grófhhoz, aminek jogalapja az lehetett, hogy Ludbreg fölött a korán meghalt Erdődy Miklós kiskorú fiainak gyámja, Erdődy György rendelkezett, aki (minden bizonnyal) elzálogosította birtokot.⁶

¹ SOKCSEVITS, 2011. 224.

² HAJDÚ, 2006. 27.

³ SOKCSEVITS, 2011. 228.

⁴ KAPOS, 2007. 49.

⁵ KAPOS, 2009. 30. Batthyány gróf jól ismerte a vidéket, hiszen 1690-ben ő szerezte vissza Kanizsát.

⁶ Lásd: BENDA-KOLTAI, 2008. adatait.

Mindenesetre úgy tűnik, hogy a tulajdonjog egyelőre az Erdődyké maradt; 1708-ban I. József 6000 forint lefizetése ellenében továbbra is biztosította a számukra az uradalmat.⁷ A településen Erdődy grófon kívül számos nemesnek is volt kisebb-nagyobb földje, háza és kertje. A Ludbregtől északkeletre fekvő Apatovinában olyan libertinusok telepedtek le, akik korábban katonaként szolgáltak.⁸ Még az 1730-as évek összeírásai is azt mutatják, hogy az Erdődy és a Batthyány-Strattmann családon kívül számos nemesnek, korábbi katonának voltak Ludbreg városon belül és az uradalomban is birtoka, nem is beszélve a pálos szerzetesekről. Az 1730-as évek vége felé Strattmann Eleonóra megvásárolta ezeket a földeket, s Ludbreg tulajdonosává vált. Gyermekei csak halála után (1741) tudtak megosztózni az óriási birtokokon.⁹ A divisio eredményeképpen a ludbregi domínium az elsőszülött fiúra, Lajos grófra szállt. 1742. február 12-iki oklevélében a Mária Terézia királynő átruházta Ludbreg város, valamint Karlovecz, Szelnik, Hrasztovszko, Szigetecz, Apotovina, Szlokovecz, Obrankovecz, Prilecz, Luka, Kamanicza, Polyanczi, Szentgyörgy, Kuchan, Struga, Szeszvet, Hersenicza, Csernoglavec, Reka, Ivanecz, Perkesz, Csukovecz, és Globosecz falvakat Batthyány grófra.¹⁰ A ludbregi domínium területe – későbbi forrásokból visszakövetkeztetve – mintegy 13 000 hold lehetett.¹¹

Batthyány Lajos (1696–1765) a 18. század közepső harmadának talán legismertebb embere volt. Hivatali pályájának legfontosabb két állomása az 1732–1746 között viselt kancellári, illetve az 1751–1766 között betöltött nádori funkció volt.¹² Lajos gróf örökségén kívül (Körmend, Inta, Ludbreg) is számos birtokot szerzett. A kincstártól megvette 1743-ban a kanizsai uradalmat, majd három évvel később a mellette lévő homokkomáromi uradalmat is megvásárolta; a két birtokot összeolvasztva egy 31 000 holdas latifundiumot alakított ki.¹³ 1747-ben a Baranya megyei sellyei uradalmat vette meg, a családon belül pedig csereszerződés révén a rohonc-szalónaki uradalom is a tulajdonába került.¹⁴ 1752-ben vette meg Erdődy Lajostól Szőkeföldét 31 840 forintért, valamint 9416 forintért Tarcsát a

⁷ PALUGYAY, 1863. 245.

⁸ Lásd például: MNL OL. UetC. 68:8. 1734. augusztus 13. Conscriptio at aestimatio. <http://www.archivportal.arcanum.hu/kozok/opt/a111118.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28ludbreg%29&s=SORT&m=89&a=rec>

⁹ Lásd: ZSÁMBÉKY, 2006. 6. 713–722.; illetve BAKÁCS, 1965.; ZIMÁNYI, 1962.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL). A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 39. kötet, 238–244.; MNL OL A 35. Conceptus Expeditionum. 1742. No. 58. Jelezzük, hogy a falvak nevének írása sok esetben változott.

¹¹ Minden területi mértékegységet katasztrális holdban adunk meg.

¹² KAPOSI, 2009. 48.

¹³ MNL OL P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 18.; illetve MNL OL P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 23.

¹⁴ MÓRO CZ, 2005. 19.

Deső-családtól; 1757–59 között lett az övé 220 000 forintért a kisbéri uradalom.¹⁵ Az 1746. június 26-án kelt királynői engedéllyel a Zala megyei kanizsai, a Vas megyei intai és körmendi, valamint a Körös megyében lévő Ludbregből és a mellette lévő Karlovácból, illetve a bécsi és budai Batthyány palotából majorátust, vagyis elsőszülötti hitbizományt alapított.¹⁶ Ezzel a ludbregi domínium bekerült egy olyan, mintegy 80 000 kat. holdas birtokkomplexumba, amelynek sorsa 200 éven át a Batthyány-famíliához kötődött.

Tegyük hozzá, hogy a ludbregi uradalom Batthyány grófok általi megszerzése egy fontos társadalmi folyamat egy elemének tekinthető. Kétirányú változások zajlottak ebben az időben. Egyrészt a horvát származású nemesség és az arisztokrácia egy része Magyarország felé orientálódott, s pár évtized alatt beilleszkedett a birodalom működési rendszerébe. Ebben az időben költöztek át a Somssich, a Grassalkovich, a Festetics, a Jankovich, a Skerlecz stb. famíliák Magyarországra, akik közül sokan fényes pályát futottak be.¹⁷ E családok tagjai hivatali pályán indulva vármegyei tisztségekhez jutottak hozzá, amit a későbbiekben országos megbízatásokra tudtak váltani, s ezzel együtt óriási birtokokhoz jutottak hozzá. Ugyanakkor a szűkebben vett Magyarországról is többen próbálkoztak horvátországi politikai pozíciók megszerzésével. A 18. században horvát bán lett több Batthyány-családtag, illetve Draskovits János vagy Erdődy János. Olyan famíliákról van szó, amelyek tagjai a magyar és a horvát-szlavónországi állami- és közigazgatásban egyaránt komoly szerepet játszottak, kapcsolataik sokszor az uralkodóig és a birodalom legfelsőbb döntéshozó szerveiig értek. Fontos változás volt, hogy a 18. század közepe felé már nemcsak a magyar, hanem néhány horvát arisztokrata is hozzá jutott nagyobb földekhez (Pejacevich, Jankovics stb.).¹⁸ Szlavóniában inkább a magyarországihoz hasonló nagybirtokrendszer, míg a belső horvát területeken középbirtokosi modell alakult ki.

A LUDBREGI URADALOM TERMÉSZETI ÉS GAZDASÁGI ADOTTSÁGAI

A ludbregi domínium földrajzilag a Dráva jobbpartján, vagyis a horvát oldalon helyezkedett el. Délen a természeti határa a Kalnik-hegység volt, míg a nyugati határokat az Erdődyek varasdi, a Festeticsek csáktornyai uradalmi képezték. Keleten Kaproncza város, valamint a Batthyányakhoz hasonlóan komoly hadisikereket elérő Inkey-család raszinyai birtokai feküdtek. A Dráva baloldalán – pár km-re

¹⁶ MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 692–693. ; a hitbizomány egészének bemutatását lásd: KAPOSÍ, 2012. 189–220. A hitbizományhoz lásd még: Polster, 1998. http://www.umiznet.com/de/datenbanken/ddb/diplomarbeiten/Von_Soldaten_Praelaten_und_Magnaten.pdf

¹⁷ KAPOSÍ 2007. 49–50.

¹⁸ SOKCEVITS, 2011. 236.

a folyótól - a hitbizomány kanizsai uradalmának, valamint a Festeticsek csurgói uradalmának birtokai húzódtak. A ludbregi uradalomhoz a 18. században 24 kisebb-nagyobb település tartozott.

Az uradalom a 18. század közepén gazdaságilag még gyenge állapotban volt, aminek egyik legfontosabb oka a szabályozatlan folyókban keresendő. Az Alpokból hatalmas vízmennyiséggel érkező, s Őrtilosnál a szintén bővizű Murát is felvevő Dráva e vidékre érve már lelassult, rengeteg holt ágat hozott létre, s évente egyszer-kétszer 5–10 km-es sávban elöntötte a lapos partvidékét. A szabályozatlan folyó szeszélyessége miatt hosszú időn át erősen korlátozta a térség eltartóképességét. Jellemző, hogy még a 19. század utolsó harmadában készült összeírások szerint is az uradalom területének 8–10 %-a művelésre használhatatlan föld volt.¹⁹ A Dráva szabályozására sokszor született terv, így például 1753-ban Mária Terézia rendeletére feltérképezték a Dráva völgyét, de jelentősebb munkákra csak 1784-ben került sor. Ezek a kisebb-nagyobb töltésepítési munkák egészen a 19–20. század fordulójáig tartottak, amikor is az állam vette a szabályozási tevékenységet.²⁰ Különösen a Dráva mentén elhelyezkedő uradalmi falvak, így Hersenicza, Szigetec, Sztruga, Szelnik, Komanecz és Karlovecz népe szenvedett sokat az árvizektől. A másik problémát az uradalmon és központján, Ludbreg mezővároson átfolyó Bednya folyó okozta, amely a Drávához hasonlóan nagy pusztításokat tudott okozni. Ludbregen belül a kastély és a major a Bednya fölötti enyhe domboldalon helyezkedett el, de a jobbágyság a laposabb részre telepedett. A Bednya több uradalmi falun áthaladva Szelnicze és Bukovecz között érte el a Drávát. Hasonló problémát jelentett a szintén nyugatról érkező, s a Drávába ömlő Plitvica is.²¹ Természetesen a folyók nemcsak vittek, hanem hoztak is: a folyón való átkelésért az uradalom vámot szedett, a vizekre több malmot lehetett építeni, s az is fontos, hogy az árvizek után a kiszáradó réteken gyorsan nőtt a kaszálni való, ami alapját képezte az uradalmi és paraszti állattartásnak, nem is beszélve a visszamaradt vizekben való halászat lehetőségéről.²²

A közutak szempontjából sem volt rossz helyen Ludbreg, hiszen a mezőváros rajta feküdt a kelet-nyugat irányú Kaproncza-Varasd úton, mindegyik várostól kb. 20–25 km-re, márpedig e két település viszonylag komoly közigazgatási és gazdasági funkciókkal bírt a vizsgált korszakban. Az észak-déli közlekedési irány szempontjából a drávai átkelőknak volt nagy jelentősége. Ezen a vidéken a Dráván Perlaknál és Kotori alatt, Alsó-domborúnál és Légrádnál volt nagyobb révátkelő, míg némileg távolabb a varasdi híd szolgálta az átkelést. A kanizsai és a ludbregi

¹⁹ MNL OL P 1313. Fasc. 136. No. 14. Táblázat.

²⁰ IHRIG (szerk.), 1973. 273.

²¹ Leírásukat lásd: HUNFALVY, 1865. 240–241.

²² Ugyanez volt a helyzet a hitbizomány körmendi uradalmában is, ahol a Rába okozta a problémákat.

uradalmak a Dráva folyónál szinte összeértek (csak a kollátszegi birtokok voltak köztük), így a legrövidebb út egyértelműen Légrád felé vezetett, adataink szerint ezt használták leggyakrabban.²³ Nem lehetett megspórolni a Murán és a Dráván történő kettő átkelést, hiszen kelet felé az nagy kerülőt feltételezett volna.

AZ URADALOM GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ÁLLAPOTA A 18. SZÁZAD KÖZEPE FELÉ

Batthyány Lajos grófnak mindegyik hitbizományi uradalmában volt egy kastélya. Ez megfelelt a korabeli főúri szokásoknak, ugyanakkor jelentőségét növelte, hogy a Batthyányak hosszú időn át betöltötték a horvát báni funkciót is. 1731-ben gróf Strattmann Eleonóra megbízásából Szabó János inspector részletes leltárt készített az urasági tulajdonról. A descriptio szerint a ludbregi vár meglehetősen elhanyagolt állapotban volt. A váron belül lévő kápolnában tartották konzerválva „*az csudálatos Szent Vér*” ereklyét.²⁴ A várban lévő palotát csak ritkán használták a Batthyányak, a későbbiek folyamán több emeletet bérbe is adtak.²⁵ A vár előtt 30 lovas istálló állt. A várhoz tartozó majorban 1731-ben 41 szarvasmarhát, 56 sertést, 145 szárnyast tartottak. A majorhoz pajtáskert és granárium kapcsolódott. Gabonát nem csak a granáriumban, hanem a várépület padlásán is tároltak. A majorsági őszi gabonavetés nagysága 134 mérőnyi, vagyis kb. 50 holdnyi föld volt. Két kert tartozott a várhoz, az egyik egy veteményes, a másik pedig gyümölcsös volt. A várhoz tartozott a város piacterén egy görög kereskedő által használt „*...bükkfa boronából épített boltocska*”, mellette pedig egy mészárszék, mindkét objektum bérletként működött. Az uraságé volt a városban lévő vámház és egy kocsmá, illetve a Bednyán két malom. Egy másik malom Hrasztovszkóban, a második legnagyobb uradalmi településen volt, ez is a Bednya vizére épült.²⁶

A tulajdonviszonyok stabilizálódása után 1745-ben elkezdtek egy felújítást, aminek során a hajdani reneszánsz várkastély barokk stílusúvá vált. Egyes munkálatok egészen a 19. század elejéig elhúzódtak, így később néhány klasszicista elemet is kapott az épület. A ma is álló épület négyzet alakú (33 méteres oldalakkal), négyszintes épület volt, amely egy enyhe dombtetőn állva messze kiemelkedett környezetéből.²⁷ A kastély felújítási és átépítési munkálatait egy ismert 18.

²³ A Festeticsek muraközi uradalmának részét képező Légrád a Dráva déli oldalán helyezkedett el, ám Magyarországhoz, azon belül Zala vármegyéhez tartozott. A település Trianon után a délszláv állam részévé vált.

²⁴ MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 66.

²⁵ MNL OL P 1333. Fasc. 4. No. 385–386.

²⁶ A leírás: MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 66–76.

²⁷ SCITAROCI, é.n. <http://jupiter.elte.hu/aacikkek/356zagoje.htm>

századi grazi építész, Joseph Hueber vezette. A kastélytól délre lévő, ma is álló kétszintes gazdasági épületeket később emelték, bár érdekes, hogy méreteik miatt ezek kisebb kastélynak is tekinthetők; elrendezésük mindenestre hasonlít a körmendi kastélyra merőleges két szárnyépülethez. A kastélytól a Bednyáig nyúló területen, valamint a kastély másik oldalán parkot alakítottak ki.²⁸ A kastély egyik lakásában működött az uradalom tisztartósága, itt volt a birtokkormányzat központja, s itt tartották az úrszéki tárgyalásokat is.²⁹ A ludbregi tisztartó a hitbizományi birtokokat irányító körmendi jószágkormányzó alá tartozott. Minden fontos gazdasági döntéshez a jószágkormányzó hozzájárulása kellett, ugyanakkor a hitbizományi uradalmak gazdaságilag szorosan együttműködtek, különösen a közel lévő kanizsai uradalommal tudott sokat kooperálni a ludbregi gazdatiszt. Ez az együttműködés egészen 1918-ig tartott az uradalmak között. hangsúlyozzuk, hogy Ludbreg térségi központ volt: a mezőváros (Lajos herceg közbenjárásának eredményeképpen) 1792-ben piactartási jogot nyert, a vásárokat a kastélytól nem messze, a városban lévő piactéren tartották.³⁰ A termékek értékesítésére ott voltak a környező nagyobb települések piacai is. A már említett Varasd és Kaproncza mellett emeljük ki a Ludbregnél jóval nagyobb Légrádot, amelynek piacán gyakran felbukkantak ludbregi kalmárok.³¹

A Dráva menti magyar és horvát oldalon a népesség száma a török idők alatt alaposan lecsökkent. Szórt források alapján is látszik, hogy a ludbregi uradalom területén aprófalvak jöttek létre. Egy 1728. évi urasági összeírás alapján Ludbreg esetében (feltételezve, hogy a későbbi, fejenkénti 1 forintos cenzuráról van szó) még 205 adózót vettek föl, ám az uradalom falvaiban nagyon kevesen laktak, vélhetően a felvett és lakott 14 településen összesen csak 273 családot találunk, amely kb. 1200–1500 fős népességet jelenthetett.³² A későbbiekben az egész országot érintő nagy bevándorlás eredményeképpen emelkedett az uradalom népessége is. A II. József alatt készült népszámlálás eredménye szerint 1784-ben az akkor már 23 uradalmi településen 5244 fő élt,³³ egy településre átlagosan 228 fő jutott, ami azonban a korabeli Magyarországhoz képest alacsony szám. 1784-ben összesen 679 parasztot írtak össze, amivel nagyjából egy ugyanebben az időben készült úrbéri lista 617 jobbágyra vonatkozó adata.³⁴ Tekintélyes

²⁸ Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL VAML). VII/d bb. Gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai (1760) 1872–1948 (a továbbiakban BLHI). Ludbreg rajzképe, 1880.

²⁹ KÁLLAY, 1985. 31.

³⁰ MNL OL A 39. Libri regii. 56. kötet, 406–408.

³¹ BENCZE, 1983. 160.

³² MNL OL P 1322. Fasc. 102. No.108.

³³ DANYI-DÁVID, 1960. adatai alapján.

³⁴ MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 163–172.

számban voltak jelen zsellérek is, a népszámlálás szerint 341-en éltek ekkor a nagybirtok területén. A domínium legnagyobb települése Ludbreg volt a maga 677 lakosával, ami persze messze elmaradt a másik két hitbizományi központ népesség-számától.³⁵ Polgári népesség lényegében csak Ludbregen élt (12 férfi), az egész uradalom társadalmi szerkezete tipikusan agrárjellegű volt. Az egyetlen különlegességet Csukovecz falu adja, ahol a 17 jobbágy mellett 57 zsellért írtak össze, itt minden bizonnyal valamilyen na-gyobb tömegű telepítettről lehet szó.

A 18. század közepén a hitbizomány mindegyik uradalmában kiszélesítették a majorsági gazdálkodást, igyekeztek kihasználni az emelkedő gabona-, hús-és bor árakat. Mindegyik uradalomban nőtt a gabonatermelés, ahol a korban megszokott fajtákat, vagyis búzát, rozst, zabot és árpat termeltek. A ludbregi uradalomban ezeken felül az ottani népesség által kedvelt hajdinát és kölest is termesztették. Babot, borsót, lencsét, kukoricát mindegyik uradalomban termeltek, de foglalkoztak kender és len termelésével is.³⁶ Nőtt az állatállomány is: a szarvasmarhatartás mind a szántóföldi, mind a húsértékesítési funkciókat ellátta, de már elindult a juhtartás karrierje is. A majorátus birtokain nagyban foglalkoztak sertéstartással, aminek fontos oka lehetett, hogy a közel lévő Kanizsa hatalmas a térség legnagyobb sertéspiaca volt, bár hozzá kell tennünk, hogy a ludbregi majorsági sertésállomány jóval kisebb volt, mint a többi birtoké. A baromfitartás vélhetően csak házi szükségleteket oldott meg.

Egyre fontosabbá vált a szőlő- és bortermelés az uradalmakban, s ebből a szempontból a Dráván túli területeknek nagy szerep jutott. A szaporodó népességtől dézsma és hegyvámként elsajátított bormennyiség mellett kisebb méretű majorsági szőlőt is találunk. Ludbregen 1765-ben 933 akó hegyvamos bor mellett 524 akó majorsági borkészletet írtak össze. A ludbregi bor jó minőségű volt, amit az is bizonyít, hogy például 1752-ben Ludbregről vitettek Kanizsára a helyi bor feljavítására 250 akónyit.³⁷ Fontos jellemzője volt a majorságoknak a különböző iparosok alkalmazása, ami főleg az egyre inkább bővítendő építkezéseket, valamint a mezőgazdasági termelést szolgálta ki. Ludbregben is találunk már kádárt, téglást, alkalmoszerűen foglalkoztattak kőműveseket, ácsokat. A nagyobb településeken lévő földesúri malmokat bérbe adták.

³⁵ 1784-ben Kanizsa 5500, Körmenden 2500 lelket számlált. Egyedül az intai uradalom központjában volt alacsony népesség, mivel Inta csak praedium volt, így ott úrbéréseket egyáltalán nem találunk.

³⁶ MNL OL VAML BLHI. 41. doboz. Körmendi uradalom. 1765. Fundus instructus.

³⁷ MNL OL P 1313. Fasc.37. No. 514–520.

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS BATTHYÁNY FÜLÖP HERCEG IDŐSZAKA ALATT (1806–1870)

1806–1870 között, vagyis 64 éven keresztül Batthyány Fülöp herceg irányította a hitbizomány uradalmait, ami nagyban hozzájárult a gazdaság fejlődéséhez. Ez a korszak volt a majorsági termelés felfuttatásának időszaka, amire eleinte a napóleoni, később a reformkori, s végül az 1850–60-as évek világgazdasági konjunktúrája teremtette meg a lehetőséget. Fülöp herceg időszakában kezdődtek meg a nagyobb erdőirtások, illetve folytatódtak a korábban megkezdett a csatornázások és lecsapolások. A ludbregi uradalomban is sok pénzt fektetett a birtok állagának javításába. 1769–1863 között különböző fekvő javak megszerzésére (parcellák, telkek, házak stb.) 16 439 forintot, szabályozási költségekre 31 624 forintot, iratások kifizetésére és ároksásokra 16 662 forintot, míg folyók szabályozására 110 forintot, vagyis összesen 64 837 forintot költött.³⁸ A források alapján a cél az uradalom pénzügyi eredményességének növelése volt.

A majorsági bevételek növeléséhez szükség volt a művelhető terület kiszélesítésére, többek között a legelők bővítésére. A reformkor egyik sikerágazata – akárcsak a kanizsai és a körmendi uradalomban – az állattartás, azon belül főleg a juhászat volt. 1841-ben összesen 3700 font gyapjút nyírtak le, ami a korabeli átszámítási kulcs szerint (1,5 font/állat) mintegy 2500 darabos juhászatot feltételez. A hercegi uradalmak irányítása akkurátusan gondoskodott arról, hogy mindegyik uradalomban meginduljon a juhtartás fejlesztése, így például az 1836-ban Sziléziából vásárolt nemes kosokat úgy osztották szét, hogy Körmendre és Kanizsára hat-hat, míg Ludbregre nyolc állat kerüljön.³⁹ A hitbizományi uradalmakban egyes nagykereskedőknek szerződése volt a gyapjú átvételére, így az eladással sokat nem kellett bajlódni. A juhbőröket az 1840-es években a szombathelyi Grünwald Ignác kereskedőnek adták el.⁴⁰ A juhászat mellett a minőségi szarvasmarhatartás is fontos jellemzője volt a majorsági gazdálkodásnak, ezen belül főleg a svájccíriának jutott nagyobb szerep. Az ágazat fontosságát mutatja, hogy 1810-ben 6 darab svájcer marhát 6000 forintért tudtak értékesíteni.⁴¹ A földesúri bevételek fontos eleme volt a bérbe adott regálék után járó összeg. A hitbizományi uradalmak egységes gyakorlatot követtek: minden kocsmát, malmot licit formájában bérbe adtak. Ezeket az árlejtéseket nagyobb újságokban is meghirdették.⁴²

³⁸ MNL VAML BLHI. 42. doboz. Az 1769–1863. közötti hitbizományi költségek kimutatása.

³⁹ MNL OL P 1322. Fasc. 163. No. 573.

⁴⁰ MNL OL P 1333. 4. doboz. No. 281.

⁴¹ Augsburger Allgemeine Zeitung, 1810. augusztus 1. (No. 213.)

⁴² Pressburger Zeitung, 1831. május 5.

A 19. század első felének egyik nagy kérdése a jobbágyság helyzetének változása volt. Láthattuk korábban, hogy az uradalom településein viszonylag kevesen laktak. 1784–1828 között a 23 településen 5244 főről 6315-re, vagyis csekély mértékben emelkedett a lakosság száma; még Ludbreg mezővárosban is csak 824-en éltek.⁴³ Ebből következően az uradalomban nem volt túl nagy az úrbéri földek mérete: egy 1844. évi úrbéri összeírás (amelynek adatsora megegyezik az 1848. évivel) szerint összesen 265 úrbéres teleknyi föld volt. A falvak közül 16-ban volt jobbágyi-zselléri telek, a többiben azonban csak allodiális földeket találunk. Jókorra földek voltak ugyanakkor a szabadosok kezében, akik az úrbéresektől eltérően adóztak.⁴⁴ Számításaink és becsléseink szerint 1848-ban az uradalom területének (most a később szétosztandó erdőktől és legelőktől eltekintve) mintegy a fele lehetett paraszti kézben.

A század közepe felé összesen 575 jobbágy- és 59 zsellércsaládfő élt az uradalom területén.⁴⁵ A legtöbb jobbágy (97) Ludbregen élt, de tekintélyes számban fordultak elő Herseniczán (74 fő), Strugán (49 fő), Szeszvetén (48 fő) és Hrastovskóban (47 fő) is. Ezekkel szemben voltak alacsony úrbéri népességgel rendelkező falvak is, mint például Komarnicza (15 fő), Obrankovicz (12 fő) és Kuckáni (11 fő).⁴⁶ Az egy jobbágyra jutó átlagos telek mérete csaknem elérte a féltelék nagyságot, ami a magyarországi átlagnál magasabb arány. Az 575 telkes jobbágy között 28 jobbágy-nak volt egész, vagy annál nagyobb telke. A lakosság gyenge anyagi állapotára utal az 1814-ben a vidéken átutazó, s Ludbregben két napot eltöltő Richard Bright angol orvos megjegyzése, miszerint olyan szegénység jellemezte az embereket, hogy ledarált kukoricaszár és köles keverékéből sütöttek kenyeret, s ezzel próbálták elkerülni az éhséget.⁴⁷

A reformkor vége felé a földesúrnak ezen a vidéken nagy szüksége volt a robotosok munkájára. Az uradalom területén élők a kötelező robot formájában 33 579 gyalognappal tartoztak. Ehhez jött még a készpénzben beszedhető adó, aminek összege 1594 forint volt. (Ebben szerepel a Ludbreg mezővárosban élők ún. robotváltása is, aminek összege 236 forintot tett ki.) Érdekesség, hogy az egyes falvakban élő falubírók nem fizettek adót a telkük után.⁴⁸ Az 1848. évi jobbágyfelszabadítási törvénnyel a földesúr a fenti adót és robotost elveszítette, de a veszteségért járt a földtehermentesítési járulék, amit az 1860-as években az uraság megkapott, s aminek összege a továbbiakban a hitbizomány vagyonát képezte. A ludbregi uradalom után 133 009 forint névértékű kötvényt kapott Batthyány herceg, ami a

⁴³ 1784-hez: DANYI-DÁVID, 1960.; 1828-hoz: NAGY, 1828–1829. 2. k. 10–21.

⁴⁴ MNL VAML. BLHI. 42. doboz. "Ludbregi hitbizományi Uradalom ingatlanainak leltára".

⁴⁵ 1844-hez: MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.

⁴⁶ MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.

⁴⁷ BRIGHT, 1818. 495.

⁴⁸ Mnl Ol P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.

négy hitbizományi uradalom után járó összegnek a 22,4%-a volt, vagyis kb. területarányos volt a ludbregi földek után járó juttatás.⁴⁹ Úgy látjuk, hogy a 19. század közepe felé a térség lakossága elérte az adott technikai szint melletti földkihasználás optimumát. Ezt valószínűsíti az, hogy a nagybirtokon belül egyáltalán nem voltak a lakosok által bérelt földek, ami ugyanakkor más, nagyobb földdel rendelkező uradalmakban megszokott volt.⁵⁰ A szőlők megváltására is sor került: így például a Fülöp-hegy szőlőit az ottani birtokosok 13 435 forintért szerezték meg.⁵¹

Fontos sajátossága volt az uradalomnak a mezővárosban és a környék falvaiban élő zsidóság. Közismert, hogy a Batthyányok mezővárosaiban (Rohonc, Körmend, Kanizsa stb.) nagy számban éltek izraeliták.⁵² Kanizsán az 1770-es évektől indult meg az a nagy bevándorlás, aminek eredményeképpen a mezőváros 1848-ra a második legnagyobb zsidó közösséget tudhatta magáénak.⁵³ Ludbregen korántsem éltek ilyen nagy számban zsidók, de jelenlétük a forrásokból folyamatosan kimutatható. 1828-ban még csak 25 zsidót írtak össze,⁵⁴ de a 19. század közepe felé már egyre többen érkeztek. Szakirodalmi adatok alapján azt láthatjuk, hogy voltak, akik más Batthyány mezővárosokból telepedtek át Ludbregre, de sokan érkeztek a szomszédos horvát városokból és falvakból is. A magyar területekről érkezettek között volt csurgói, somogybükkösdí, keszthelyi, szalónaki, vasvári, őrtílosi és kanizsai származású, vagyis egyrészt a határ menti településekről, másrészt a nyugat-magyarországi vidékekről is sokan jöttek. A legtöbb bevándorló egyértelműen a Rohonc melletti Szalónakról érkezett. A jövevények nemcsak Ludbregre, hanem a környező uradalmi falvakba is telepedtek.⁵⁵ Foglalkozásuk szerint a letelepedett zsidók kereskedelemmel, regále-bérletekkel (sörfőzés), egyéb szolgáltatási tevékenységgel foglalkoztak. Számuk gyorsan nőtt, az 1857. évi összeírás szerint már több mint 100 zsidó család élt a ludbregi uradalom területén.⁵⁶

A közös földek (erdők, legelők) jogi szétválasztása után a hg. Batthyány-hitbizomány területe teljesen átalakult. Az úrbéres földek, valamint a lakosságnak átengedett erdők és legelők eredményeképpen 1870-ben a földesúr kezében összesen 29 435 hold föld maradt. Ennek a birtokkomplexumnak mintegy 23%-át tette ki a Dráván túli ludbregi uradalom, amelynek területe 1870-ben 6628 hold volt. Az uradalom földbirtok-szerkezetében sokáig megmaradt a Dráva menti természeti adottság: az uradalom területének csaknem felét (3131 hold) az erdőségek

⁴⁹ MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 260–291.

⁵⁰ Lásd: KAPOSÍ, 2000.

⁵¹ MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 454–455.

⁵² PRICKLER, 1994. 30.

⁵³ KAPOSÍ, 2009. 273.

⁵⁴ NAGY, 1828–29. 2. kötet, 238.

⁵⁵ MILIVOJ, 2010/a.

⁵⁶ Ugyanott. Lásd még: MILIVOJ, 2010/b.

alkották, bár kétségtelen, hogy a korábbi erdők mintegy eddigre már mintegy 500 holddal csökkentek. A kiirtott erdők helyén 81 hold szántót, 10 hold rétet és 425 hold legelőt alakítottak ki.⁵⁷ Még mindig volt azonban 570 hold ártér, amit mezőgazdaságilag nem tudtak hasznosítani. Viszonylag kevés területet foglalt el a kastély, a park és a gazdasági épületek. nagy probléma volt ugyanakkor, hogy az 1870-es évek elején – a gabonakonjunktúra ellenére is – a nagybirtok területének csak 26 %-át (1714 hold) tudták szántóföldi termelésre használni, vagyis jogosan merült föl a tulajdonos részéről a szántók növelésének igénye.

Szükség volt a közlekedési – szállítási feltételek javítására is. Ebből a szempontból említésre érdemes, hogy a Dráván való átkelés javítására szerződést kötöttek Perlak mezővárossal. Az 1865. évi contractus szerint az uradalom és a mezőváros, amelyek a „*Dráva vizén hiányzó rendes átjárás nélkülözése által sínlódnak*”, fele-fele arányban viselve a költségeket Perlaknál egy révátkelőt épít. Szükség volt a révre, mert addig teljesen rendezetlenül folyt az átjárás. A révet oda építették, ahonnan mind Ludbreg, mind Perlak könnyen elérhető volt. A fát a ludbregi erdőből szállították, előre meghatározott áron. Az átkelő üzemeltetését bérbe kívánták adni, a bevételen fele-fele arányban osztottak. Kikötötték azt is, hogy ha a Dráva rohanása megváltoztatná a medret, ami miatt esetleg helyre kellene állítani az építményt, az is közös költség lesz.⁵⁸

A másik fontos előrelépést a térség vasútvonalainak kiépülése jelentette. Ebből a szempontból az uradalom nem volt rossz helyen. Egyrészt Nagykanizsa relatíve közel volt, így a Déli Vasút által megépített, a legnagyobb dél-dunántúli kereskedelmi központnak számító Batthyány-mezővároson (Nagykanizsán) keresztül a ludbregi domínium termékeit forgalmazhatták. Ezt a Kanizsát átszelő (Buda – Prágerhof) vasútvonalat 1861-ben helyezték üzembe.⁵⁹ Másrészt a magyar állam által felkarolt, s 1873-ra üzembe helyezett Buda – Fiume vonal⁶⁰ is Ludbreg közelében haladt el, hiszen ez a vasút Kapronczán haladt keresztül a tenger felé, amely város alig 25 km-re volt Ludbregtől.

AZ URADALOM A DUALIZMUS KORÁBAN

Mivel Batthyány Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, így halála után a hercegi cím visszaszállt a hitbizományt létrehozó Lajos nádor fiai közül Tivadar ágára.⁶¹ Ennek megfelelően 1871–1883 között Batthyány Gusztáv (1808–1883),

⁵⁷ MNL OL P 1333. 4. doboz. No. 319.

⁵⁸ MNL OL P 1313. Fasc. 44. No. 142–144.

⁵⁹ BARBARITS, 1929. 197.

⁶⁰ FEST, 1897. 239.

⁶¹ Az öröklést szabályozó irat: MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 863.

majd pedig fia, Ödön (1827–1914) viselte a hercegi címet s birtokolta a majorátust. Batthyány Gusztáv, s majd utána Ödön is igen idősen kapta meg a birtokokat. Batthyány Gusztáv 1833 óta nem élt Magyarországon, ezért hitbizományi birtokaikat (az erdőterületek nélkül) egy pontos, uradalmanként 20–25 oldalas bérleti szerződés mellett egyben 1871-ben 25 évre bérbe adta Karczag Bélának és Istvánnak, illetve Nádosy Istvánnak és Kálmánnak.⁶² A nagybérlet miatt átalakították az uradalmak működési modelljét is, hiszen most csak az erdők maradtak meg földesúri kezelésben, így nem volt már szükség a korábbi személyizetre. A továbbiakban az erdőhivatalok vezetői voltak felelősek az uradalmakat érintő döntésekért; s az erdőhivatal intézte helyben az uradalom ügyeit. Az erdőhivatalok kis létszámmal dolgoztak, a nagykanizsai erdőhivatali vezető egyben ellátta a ludbregi erdőszet irányítását is. Az uradalmi erdőhivatalok feleltek a körmendi igazgatóságnak, ahol az ügyeket egyre inkább az ún. hitbizományi gondnok vitte. S említsük még meg, hogy minden lényegi, a hitbizomány egészét érintő döntést jóvá kellett hagyatni a szombathelyi hitbizományi bírósággal.⁶³

Az erdők mellett földesúri kézben maradt számos kisebb haszonvételi forrás is. A dualista korszak elején a hazai földesurak általában mindenhol igyekeztek megszabadulni az ún. kisebb királyi haszonvételektől, amit most a bérleti kezelés mellett különösen nehezen lehetett volna ellenőrizni. Ezeket 1880-ban felmérték: a ludbregi uradalom területén 30 olyan haszonvételi jog volt, amit értékesíteni akartak. Köztük a többséget az italmérési jog adta, de szerepelt köztük révjog, vendéglő működtetése, hídvám stb. is. Az értékesítendő jogok pénzben 108 038 forintot tettek ki.⁶⁴ Érdekes ugyanakkor, hogy a kezdeti szándék ellenére a haszonvételek közül végül is többet megtartottak. Egy 1900. évi felmérésből tudjuk, hogy a megmaradt kisebb haszonvételi jogokból éves szinten 20 840 korona bevételt értek el. Ezek között volt az igen nagy pénzt hozó ludbregi és a lókai malom, számos vendéglő, az ún. szlavóniai földek, a kastélyban lévő második emeleti lakás, illetve a kastély mellett lévő melléképületek (utóbbit a járásbíróság bérelte ki) bérleti bevétele. Szintén jókora summát hozott a ludbregi hídvám- és helypénzszedési joga.⁶⁵ Az iratok szerint a kisebb bérletek után néha jelentős tartozások gyűltek fel, de előbb-utóbb mindenki kifizette a tartozását.

⁶² MNL OL P 1313. Fasc. 138. 1871. évi bérleti szerződés.

⁶³ Egy igazságügyi miniszteri rendelet határozata szerint a hitbizományok ügyeit annál a bíróságnál kell lefolytatni, ahol az uradalom központja található, így a körmendi irányítású majorátus ügyeit a szombathelyi bíróságnál folytatták le. Ez magyarázza azt is, hogy források közül igen sok a Vas Megyei Levéltárból került elő, amelyek kutathatóságáért köszönetemet fejezem ki Tilcsik György igazgatónak és munkatársainak.

⁶⁴ MNL VAML BLHI. 42. doboz. 1880.

⁶⁵ MNL OL P 1333. 4. doboz. No. 385–386.

Ludbreg település a századforduló táján már egyre jelentősebb településsé vált, s egyben járási központként is működött. Lakossága a korabeli népszámlálások alapján 1890-ben 1400, 1910-ben már 1700 fő volt.⁶⁶ Az 1871. évi 18. tc., vagyis az ún. községi törvény bevezetése után Ludbreg községnek minősült.⁶⁷ A századfordulón volt már Ludbregnek postája, távíróhivatala, postatakarékpénztára, ugyanakkor járási szolgabírói székhely volt.⁶⁸ A település gyorsan fejlődött, s már kisebb ipari üzemeket is alapítottak. A 20. század elején sor került arra is, hogy Ludbreg település megvegye a vásártartási jogot a hg. Batthyány Ödöntől. 1904-ben a község megegyezett a herceggel a város közepe felé lévő vásártér és az ott történő helypénzszedési jog megvásárlásáról. Ennek ára 40 000 korona volt, amit Ludbreg 10 éven keresztül részletekben törleszthetett.⁶⁹ A törlesztéssel persze sokszor voltak problémák, számos olyan iratot találtunk, amikor a hitbizományi bíróságnak kellett felszólítani a községet a részletfizetés teljesítésére.⁷⁰

A Karczag-Nádasy-féle negyed százados nagybérlet lejárta után változtattak az addigi uradalomkezelési rendszeren. A továbbiakban együttes bérbe adás helyett a hitbizomány négy uradalmának erdő nélküli területeit külön-külön adták bérbe, ami – bár jelentősebb adminisztrációt kívánt – jóval többet hozott a konyhára a földesúrnak.⁷¹ A ludbregi uradalmat 1916-ban két vállalkozó kapta meg: Gayér Lajos a terület 85, míg Hild Ferenc 15 %-át bérelte ki.

A bérbe adott ludbregi uradalom területe 1896-ban (holdban)⁷²

Gazdasági terület	Szántó	Belső-ség	Kert	Legelő	Rét	Földadó alá nem eső	Szőlő	Összesen
Ludbreg	1198	4	6	19	67	23	12	1328
Hrastovsko	367	3	1	7	37	4	-	419
Hersenicza	848	2	3	21	5	30	-	909
Összesen	2413	9	10	47	109	57	12	2656

⁶⁶ A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 1893.; illetve A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1912. adatai alapján.

⁶⁷ Ettől persze még szinte minden forrásban Ludbreget továbbra is városnak nevezték.

⁶⁸ A Pallas Nagy Lexikona, XI. kötet. 1895. 709.; Révai Nagy Lexikona XIII. kötet. 1915. 31.

⁶⁹ MNL VAML BLHI. 19. doboz. Ez egyébként nem volt egyedi, 1901-ben a körmendi vásárteret is eladták.

⁷⁰ MNL VAML BLHI. 19. doboz. 1911. év.

⁷¹ MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 535–549.

⁷² MNL VAML BLHI. 43. doboz. 1895. április 2. Bérleti hirdetmény.

Az 1896. évi bérleti szerződés mindenképpen újdonságot jelentett a ludbregi birtokra nézve is. Ennek oka pedig a gabonatermelés és az állattartásból nyerhető jövedelem volt. Ebben az időben (az 1870-es évekhez hasonlóan) újra jelentős erdőirtásokat hajtottak végre a hitbizomány birtokain. A folyamat egyik oldala a szántók gyors növekedése. Láthattuk, hogy 1870-ben még csak 1714 hold szántó volt az uradalom területén, ezzel szemben 1896-ban már 2413, a világháború előtt pedig már 3475 holdról van tudomásunk.⁷³ Ehhez hasonló átalakulást láthatunk ebben az időben a többi hitbizományi uradalomban is. Kapcsolódik ehhez, s magyarázza is a változásokat, hogy az 1896-ban bérbe adott 2656 holdas területtel együtt járt a bérlőknek a ludbregi és a herseniczai kerületben összesen 1003 holdas erdő, amit a szerződés szerint ki kellett irtani.⁷⁴ Ez közvetlenül az ún. Czelek, Rapnicok, Sigetec és Dolincsek nevű erdőket érintette.⁷⁵

A folyamat másik oldala az erdőket, mint gazdálkodási lehetőséget érinti. Az uradalmi erdők, amelyek 1871-ben még 3023 holdat tettek ki, a századforduló éveiben végrehajtott irtások után 1914-ben már csak 2143 holdat foglaltak el.⁷⁶ Ebben az időszakban Magyarországon az 1879. évi erdőtvény szerint a hitbizományi tulajdonosoknak is üzemtervet kellett létrehozni, s azt jóváhagyatni.⁷⁷ A hitbizományi uradalmakban el is készültek az ideiglenes, majd az 1880-as években véglegesített üzemtervek, ám ez az erdőtvény Horvátországra nem vonatkozott, így oda csak az egy ideiglenes üzemterv készült el.⁷⁸ Míg a magyarországi uradalmakban kialakult egy minőségi erdőgazdálkodás, addig a Dráván túli területeken majd csak a 20. század elején kényszerültek arra, hogy ott is engedélyezett üzemterv szerint gazdálkodjanak. Hangsúlyozzuk, hogy az erdők értéke jóval kisebb volt, mint a mezőgazdasági termelésre alkalmas területeké, de ez így volt a többi uradalomban is. A ludbregi nagybirtokon 1885-ben az erdők becsértéke 66 041 forint, míg a többi területé 262 555 forint volt.⁷⁹

Az uradalom erdősegei 1903-ban összesen 2017 holdat tettek ki. Területileg két egysége volt az erdőknek. Az egyik az ún. „hegyi erdő”, amely Ludbreg és Dukaréka községek határában helyezkedett el (1291 hold). Ezek voltak az értékesebb, főleg gyertyánból és bükkből álló erdők. Ezt az erdei területet a dukarécai országút kettévágta, de a magasabban fekvő, s egyben nehezebben kezelhető és

⁷³ Az 1896. évi adathoz lásd az előző jelzetet; az 1914. évi adat forrása: MNL OL P 1333 Fasc. 4. No. 403.

⁷⁴ MNL VAML BLHI. 43. doboz, 1895. április 2. Bérleti hirdetmény.

⁷⁵ MMNL VAML BLHI. 17. doboz, 1907. március 3.

⁷⁶ 1914-es adathoz: MNL OL P 1333. 4. doboz, No. 403.

⁷⁷ Lásd: 1000. év törvényei. 1879.

⁷⁸ MNL VAML BLHI. 19. doboz. 1903.

⁷⁹ MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 278

kitermelhető területen voltak az értékesebb részek. Ezek a hegyi erdők az ideiglenes üzemterv szerint 40–60 éves fordára voltak osztva, a végleges üzemtervben viszont 80–100 éves fordát javasoltak. A másik erdős terület, a 786 holdas ún. „drávai füzesek” a folyó mellett, főleg Hersenicza körül terült el. Az állomány ez esetben döntően fűz, éger és nyárfa volt, ezeknél a végleges terv is meghagyta a korábban javasolt 20 éves fordát.⁸⁰ Az uradalom erdőállománya persze nemcsak piaci célokat szolgált, hiszen innen származott az a famennyiség is, amit az alkalmazottaknak fizettek konvencióként. Természetbeni juttatásként 1871-ben a tisztartó 30, a számtartó 24, az ügyvéd 15, az ispán 12, az orvos 10 öl fát kapott.⁸¹

A ludbregi uradalom gazdasági felszereltsége nem versenyezhetett a méretben nagyobb, talajban jobb kanizsai gazdasággal; ugyanakkor éppen elérte a nála jóval kisebb méretű intai uradalomét. 1869-ben a ludbregi élő- és holt felszerelés értéke mintegy 39 847 forintot tett ki, ami az összes uradalom felszerelésének csak 15%-a volt.⁸² Az is tény, hogy a nagyobb beruházások a Dráván túl területeket általában elkerülték. Az 1888–1917 közötti időszakban felvett kölcsönök között alig találunk olyat, amelyik a ludbregi uradalomra vonatkozott volna, csak egy-két híd javítása, vihar utáni károkat követő helyreállítás szerepel stb. a listán.⁸³ A nagy ráfordítások egyértelműen a kanizsai és körmendi uradalomra jutottak. Pedig néha ráfért volna a renoválás a majorságra, főleg az állóeszközök sínylették még a bérlői profitmaximalizálási hajlamot. Jellemző eset, hogy amikor 1888. augusztus-szeptemberben a hitbizományi gondnok végiglátogatta az uradalmakat, a ludbregi birtokon igen sok hiányosságot figyelt meg (általában elhanyagolt épületek, várbéli lakások állapota, vincellérház rossz karban, a vár melletti Bednya-híd már évek óta hiányzott, a hrasztovskói majorban az ököristálló fedélszéke beszakadással fenyegetett, s ehhez hasonló megjegyzéseket találunk a jelentésben).⁸⁴

⁸⁰ MNL VAML BLHI. 19. Doboz. 1903. Február 28.

⁸¹ MNL OL P 1333. 4. doboz, No. 320–321.

⁸² MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 374.

⁸³ MNL OL P 1320. Fasc. 8. No. 715–727.

⁸⁴ MNL OL P 1322. 109. doboz, No. 244–249.

A földek becsértéke és a terület nagysága a hitbizomány uradalmaiban 1885-ben⁸⁵

Az uradalom neve	Területe (kat. holdban)	A föld becsült értéke (forintban)	Holdankénti becsült érték (forintban)
Kanizsa	9910	640 710	64,7
Körmend	9389	407 352	43,4
Ludbreg	6758	328 596	48,6
Inta	2280	147 840	64,8
Összesen	28 337	1 524 498	Átlagosan: 53,8

Látható, hogy hg. Batthyány Ödönnek az 1880-as évek közepén a 28 337 holdat kitevő hitbizományi uradalmi több mint 1,5 millió forintot értek. Ez csak a földérték, vagyis nincs benne az uradalmakban lévő gazdasági épületek, egyéb ingóságok, a gazdasági felszerelés, s nem utolsósorban a városi házak értéke sem. Hogy ez mekkora volt valójában, arra egy analógia segítségével tudunk következtetni. A szomszédos nagykanizsai uradalomban 1885-ben 316 000 forintot tett ki a gazdasági és egyéb épületek értéke, vagyis a földekének csaknem 50%-át érte csak el a felszerelés és az épületek becsértéke.⁸⁶

A 19. század vége felé a bérletben működő ludbregi uradalomban már egyértelműen látszanak az agrármodernizáció eredményei. Az 1895. évi gazdacímtár adatai szerint az ekkor 10 falu hátárában elterülő mintegy 3700 holdas gazdaság alapján szántóföldi növénytermelésre és állattartásra rendezkedett be. Az uradalmi gazdaság 51 cselédet foglalkoztatott. Jelentős gép- és eszközállománya volt az agrárnagyüzemnek. Volt már egy gőzgépe, járgánya, 2 cséplőszekrénye, 5 vetőgépe, 32 ekéje, de mellette boronák, hengerek, szecskavágók és 31 ígás szekér szolgálták a gazdálkodást. Az állattartás területén az egyik legfontosabb üzemág a birkatartás maradt: 1895-ben 1300 darabos állományt találunk, amely mellett 424 sertés, 70 szarvasmarha és 51 ló is a gazdasághoz tartozott.⁸⁷

A dualizmus kori változásoknak voltak olyan gazdaságon kívüli folyamatai is, amelyekkel hosszú távon számolni kellett, hiszen néha komoly hatást gyakorolhattak az üzemi működésre. E tényezők között az egyik legfontosabb 19. század második felében egyre erősödő horvát nacionalista és más szélsőséges politikai tevékenység volt. A századforduló táján a Dráván túli területeken igen sok paramilitáris szervezet gerázdálkodott, amelyek időnként nagy pusztítást vé-

⁸⁵ MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 260–291. adatai alapján.

⁸⁶ MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 276.

⁸⁷ Gazdacímtár, 1897. 618–619.

geztek. 1903. június végén például egy 300–400 száz fős banda tört rá Ludbreg városra. A martalócok gyakorlatilag szétverték a várost, megrohamozták a járásbírósi és a főszolgabírói hivatalát, a takarékpénztári elnöknek a virágzó boltját felgyújtották, s közben a „*Le a magyarokkal, agyon kell verni őket*” jelszavakat skandáltak.⁸⁸ Hozzá kell tenni, hogy Ludbregben nagyon kevés nem horvát élt. Az 1910. évi népszámlálás szerint az ottani 1724 főből mindössze 39 volt magyar anyanyelvű. Hasonló volt a helyzet a népesebb uradalmi településeken is: Hrastovskóban 760 főből 8, Herseniczán 991 főből 2 magyar volt mindössze, ezek is általában az uradalom vezetéséhez tartoztak.⁸⁹ A zendülés után katonaságot vezényeltek Ludbregbe, s ezzel együtt statáriumot vezettek be.

A HÁBORÚ ÉS TRIANON KÖVETKEZMÉNYE: LUDBREG ELVESZTÉSE

Batthyány Ödön halála után (1914) unokaöccse, Batthyány-Strattmann László (1870–1931), a híres szemorvos vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet.⁹⁰ László hercegnek nem volt könnyű dolga, hiszen a korábbi kiszámíthatóan működő gazdasági környezetet egy teljesen bizonytalan, s állandóan változó helyzet vette át. Az első világháború alatt több tényező is kikezdte a hazai nagybirtokok működését. A problémák részben a jelentős infláció miatti reáljövedelem-csökkenésből fakadtak, hiszen az erdészeti bevételek és a házbérek is lassan csordogáltak, s jelentős hátralékok is fölhalmozódtak. Ráadásul a munkaerő egy részét behívták katonának.⁹¹ Fennállt a veszélye a bérlők távozásának, esetleges halálának. Ugyanakkor az adatokból úgy tűnik, hogy az uradalmi bérletekre mindig volt jelentkező, 1915-ben még a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank is bérbe akarta venni a kanizsai és a ludbregi uradalmat.⁹² Valószínűleg az állami termékelvásárlásokban sokan jó üzletet szimatoltak.

Végül is 1916-ban a ludbregi uradalmat Riedl Jenő kanizsai vállalkozónak adták bérbe. A bérleti szerződés ugyanolyan kaptafára készült, mint a korábbiak: hasonló jogok és kötelezettségek terhelték a bérlőt. Tény, hogy a korábbi díjat sikerült csaknem megduplázni, s 80 000 koronás bérleti összeget kikötni.⁹³ (Azt persze nem lehetett tudni, hogy az infláció miatt a többlet hamar elolvad.) Ez az összeg a hercegnek tiszta jövedelem volt, hiszen a szerződésben kikötötték,

⁸⁸ Az eset részletes leírása: Zala, 1903. június 25. (51.szám)

⁸⁹ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1912. 705–706.

⁹⁰ KAPOS, 2012. 206.

⁹¹ Burgenlandisches Landesarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee (a továbbiakban BLA. HAK.) Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. 1917. november 23.

⁹² BLA. HAK. Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. Haszonbér, házbér. Fasc. 2. 1915.

⁹³ MNL VAML BLHI. 26. doboz. 1916. május 15. Pachtvertrag.

hogy minden adó és egyéb járulék a bérlőt terheli. A leltár mellett átadott birtokon a szerződésben igyekeztek a folytonosságra helyezni a hangsúlyt, mondván a korábbi üzemeltetés alapjaiban megfelelt az elképzeléseknek. A contractusban a bérlő kötelezettséget vállalt az okszerű gazdálkodás folytatására. A szántóföldi művelés mellett jól mutatja az állattartás jelentőségét az a pont, amelyben a bérlő kötelessége legalább 500 szarvasmarhát, vagy azzal egyenértékű állatot tartani. Előírták azt is, hogy a cselédség részére biztosítani kell az ún. „conventios szántóföldet”, valamint a legelőt, illetve azok tartásához szükséges takarmányt. A földesúr céljait szolgáló, a várkastély második emeletén lévő szobák, valamint az irodahelyiségként működő földszinti helyiségek nem képezték a bérlet tárgyát.⁹⁴

A drágaság miatt a földesúrnak egyre nagyobb szüksége volt a pénzbevételekre. Erre tekintettel Pálffy Alajos erdőmester 1918 áprilisában összeírta azokat a ludbregi és kanizsai uradalomban lévő, addig bérbe adott kisebb földeket, telkeket és kerteket, amelyeket szerinte el kellene adni, hiszen bérbe adásuk nem nagyon volt lehetséges. Úgy számolta, hogy ezzel mintegy 145 000 korona bevételre lehetne szert tenni.⁹⁵ Az eladandók többsége a ludbregi birtokokra esett.

A háború vége felé jelentős politikai és társadalmi változások mentek végbe a déli vidékeken. A horvátországi területeken (is) egyre jelentősebb politikai mozgalom alakult ki, amely az elszakadást hirdette Magyarországtól. Nagyjából lehetett sejteni, hogy az évtizedek során erősen elszlávosodott közegben a magyar földbirtokosoknak nehézségeik lesznek. Az 1910-es évek végére 90–95%-ban már katolikus horvát lakosság élt az uradalom falvaiban.⁹⁶ A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918. december 1-jei kikiáltása miatt a ludbregi uradalom új államban találta magát. Az új állam igényt tartott teljes területére, így a nem horvát tulajdonosok földjei veszélybe kerültek. Ugyanakkor a jugoszláv törvények nem ismerték el a magyarországi hitbizományi törvényeket saját országukban, így az uradalom a továbbiakban egyszerű polgári tulajdonként működhetett csak. A kialakult magyarelles mozgalmak miatt Licsár István körvadásznak magyar honosságá miatt menekülnie kellett (a továbbiakban a kanizsai erdőszetnél foglalkoztatták). Az uraság szerencséjére a készpénzt még ki tudta menekíteni. A hitbizomány gondnoka 1919. július 8-iki beszámolójában azt írta a hercegnek, hogy „a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan”.⁹⁷

Kétségtelen, hogy a trianoni béke, valamint a jugoszlávoknak a megszállt déldunántúli területekről való kivonulása (1921. augusztus) után némileg normalizálódtak a viszonyok. A herceg célja a birtokok megtartása, majd pedig az értékesítése volt. Ez természetesen azért is fontos volt Batthyány Lászlónak, mert a

⁹⁴ MNL VAML BLHI. 26. doboz. 1916. május 15. Pachtvertrag.

⁹⁵ BLA. HAK. Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. 1918. április 17.

⁹⁶ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1912. 705–706.

⁹⁷ BLA. HAK. Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. 1919. július 8.

hitbizományi alapítólevél világos felelősséget ruházott a mindenkori tulajdonosra, s végső soron famíliája vagyonáról volt szó. Ráadásul a délszláv állam létrejötte érintette a herceg magánvagyonát is, aki addig nem tudott végleges testamentumot készíteni, amíg a ludbregi és a Bánátban lévő 8500 holdas oroszlámosi birtok sorsa nem rendeződött.⁹⁸ A herceg egy zágrábi ügyvéddel védte érdekeit, s ottani birtokát, ami viszont igen nehezen ment. A kezdeti lépésben minden birtok az új államra szállt, hiszen Batthyány herceg nem volt helyi állampolgár. A délszláv állam más területein, így a Bánátban is megindultak a parcellázások, s ez érintette a fent említett Oroszlámot is.⁹⁹ 1925 után, amikor is az optáns kérdésben több országgal is sikerült előre lépni, lehetőség nyílt arra, hogy a herceg megmaradt földjeit értékesítse. Batthyány László töredékeiben fennmaradt naplójából az derül ki, hogy végül is tulajdonjogilag sikerült az uradalmat megtartani, ám olyan helyzetet teremtettek, hogy a magyar birtokos azt kénytelen legyen eladni. Éveken keresztül tartott a huzavona, míg végül is az 1920-as évek vége felé sikerült eladni a ludbregi uradalmat, amit egy horvát báró, Amon Rukavina (akit a Monarchia történetéből is lehet ismerni) vásárolta meg.¹⁰⁰ A vételár a későbbi örökségi tárgyalások adataiból következően 123 000 dollár lehetett, amit – mint a hitbizomány vagyonát – részvényekbe fektettek. Az új tulajdonos kezén a világgazdasági válság alatt azonban rosszul működött a gazdaság, így azt tovább adta a zágrábi Berger Testvérek Kereskedőháznak, amely cég a volt uradalmi szántókat és réteket a városi parasztoknak felparcellázta. A kastély és a park 1939-ban Ludbreg város tulajdonába került.

IRODALOMJEGYZÉK

1000. év törvényei: <http://www.1000ev.hu/>

A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 1. kötet. Budapest, 1893.

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. kötet. Budapest, 1912.

A Pallas Nagy Lexikona XI. kötet. Budapest, 1895.

⁹⁸ A szegények orvosa, 1987. 151.

⁹⁹ Ez történt a bánáti oroszlámosi Novi Knezevaci-i Újság, 2010. április 22. 17.

¹⁰⁰ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ludbreg>

A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László. Eisenstadt, 1987. Prugg Verlag.

Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Budapest, 1965. KSH. Történeti Statisztikai Kötetek

Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Budapest, 1929.

Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. In: Zalai gyűjtemény, 23. Zalaegerszeg, 1983.

Benda Borbála – Koltai András:
Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában. In: Lymbus, 2008. 429–460.

Bright, Richard: Travels from Vienna through Lower Hungary; with some remarks on the state of Vienna during the Congress, in the Year of 1814. Edinburgh, 1818.

Danyi Dezső – Dávid Zoltán:
Az első magyarországi népszámlálás. Budapest, 1960.

Dretar, Milivoj: Doseljavanje Židova u ludbreški kraj. Megjelenés éve: 2010/a. In: <http://povijest.net/v5/hrvatska/regionalno/2010/doseljavanje-zidova-u-ludbreski-kraj/> Letöltés ideje: 2013. 01. 22.

Dretar, Milivoj: Židovi u Ludbregu. Dragutin Novak Kiadó. Ludbreg, 2010/b.

Fest Aladár: Fiume kereskedelme. In: Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.): Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai, 7. kötet. Budapest, 1897.

Gazdacímtár, 1897: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Gazdacímtár. 2. kötet. Budapest, 1897.

Hajdú Zoltán: A magyar-horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig. Balkán Füzetek 4. Pécs, 2006.

- Hunfalvy János: A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, 1865.
- Ihrig Dénes (szerk.):
A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1973.
- Kaposi Zoltán: A hitbizományi működés nehézségei a piacosodás korában. In: Szirácsik Éva (szerk.): Birtokosok és birtokok. Salgótarján, 2012. 189–220.p.
- Kaposi Zoltán: Die Funktionsänderungen der adeligen Gesellschaft in Südtransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: G. Pferschy – P. Weisflecker (szerk.): Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 35. Graz, 2007. 48–60.
- Kaposi Zoltán: Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa, 2009.
- Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest-Pécs, 2000.
- Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Budapest, 1985.
- Mórocz Péter: Batthyány Lajos (1696–1765). Körmend, 2005.
- Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum. 2. kötet. Buda, 1829.
- Palugyay Imre: A kapcsolt részek (Slavonia –Croatia) történelmi- s jogviszonya Magyar-Országhoz. Pozsony, 1863.
- Polster, Gert: Von Soldaten, Pralaten und Magnaten. Wien, 1998. http://www.umiznet.com/de/datenbanken/ddb/diplomarbeiten/Von_Soldaten_Praelaten_und_Magnaten.pdf
- Prickler, Harald: A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések. In: Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva (szerk.): „...és hol van a vidék zsidósága?” Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi és a mezővárosi zsidók és nem-zsidók együttéléséről. Budapest, 1994.
Révai Nagy Lexikona XIII. kötet. Budapest, 1915.

Scitaroci, Mladen Odab: Kastélyok és történelmi ker-
tek a horvátországi Zagorjében. In. [http://jupiter.elte.hu/
aacikkek/356zagoje.htm](http://jupiter.elte.hu/aacikkek/356zagoje.htm)

Sokcsevits Dénes: Horvátország története a 7. századtól napjainkig. Budapest, 2011.

Zimányi Vera: A hg. Batthyány-család levéltára. Budapest, 1962.

Zsámbéky Mónika:

A Batthyány hercegek ősanja, Strattmann Eleonóra. In: Vasi
Szemle, 2006. 6. 713–722.

HIVATKOZOTT SAJTÓANYAGOK

Augsburger Allgemeine Zeitung

Pressburger Zeitung

Novi Knezevac-i Újság

Zala

Developments in the Area and Economy of the Estate of Ludbreg (1746–1918) by Zoltán Kaposi

The lecture deals with the economic and areal changes of the Ludbreg Estate by the river Drava belonging to the Batthyány-entailed landproperties. The large estate was situated on an area part of which was flooded several times a year by three rivers (Drava, Bednja, Plitvice). Because of this until the Age of Dualism natural farming had a significant impact both on the estate and the serfs living there. In the 1860-70s the appearance of the railway and the formation of large-scale agricultural farm gave growing importance to arable farming within estate management. High grain prices urged area development. Forest clearings gave way to grain fields. Larger and larger areas were reclaimed from the rivers. Up to World War I the three bigger manors (having an area of 3,700 acres) managed in lease agreement meant an important source of income for the princely fideicommissum. But in 1918 the economic prosperity ended: after World War I the Ludbreg Estate got under the authority of the new South Slavic state. A part of it was divided into strips of land, Prince László Batthyány managed to sell the other part.

ORCZY ISTVÁN HEVES MEGYEI BIRTOKAI A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

B. GÁL EDIT

A török hódoltság időszakának megszűnése után meglehetősen, kusza, rendezetlen birtokviszonyok alakultak ki az ország területén. Jelentősen megváltozott az előző évszázadok birtokosi köre. Egyes családok kihaltak, mások elvesztették birtokaikat. I. Lipót a töröktől visszafoglalt magyarországi területeket 1688 áprilisában az Osztrák Udvari Kamara alá rendelte, s még ugyanezen év végén a Kamarán belül létrehozták az Újszerzeményi Bizottságot. Miután I. Lipót a felszabadító háborúk során visszaszerzett földeket „fegyver jogon” szerzett területnek minősítette, a régi birtokosokat kötelezte arra, hogy adománylevéllel vagy más hivatalos írással igazolják birtokjogukat, fizessék meg a földtulajdon becsült forgalmi értékének 10 százalékát s csak ezt követően válhatnak ismét ősi birtokaik urává. Ezeket a birtokigazolási eljárásokat volt hivatott végezni a Neoquistica Commissio. Az ügyek menete azonban nagyon lassan haladt, s olykor több évtizedet vett igénybe pl. a Nyáry család esetében. Ezen kívül sok esetben az egykori birtok szinte évtizedekre teljesen elnéptelenedett, s a tulajdonos a fegyverválságot nem, vagy csak igen nehezen tudta előteremteni. Így az ősi jussok nagyon sok esetben idegenek kezére kerültek.

ORCZY ISTVÁN A FELEMELKEDŐ KISNEMES

Az Orczyak a török és kuruc háborúk utáni újriformálódó főnemesség meghatározó figurái voltak. Ősi lakhelyüket, Somogy megyét, a török terjeszkedése miatt, valamikor a XVI. század közepén hagyták el és költöztek a biztonságosabb Vas vármegyébe. A korábban szinte ismeretlen kismanesi család István által emelkedett ki, s bárói rangot szerezve vált a XVIII–XIX. század egyik meghatározó dinasztiájává. Orczy István a feltörekvő kis- illetve közép-nemesség ama ágához tartozott, aki hivatali pályafutása során szerzett összeköttetéseivel, a politikai életben folytatott sikeres manővereivel vált kora, a XVIII. század első felének befolyásos főurává, s dinasztiája későbbi hatalmas vagyonának megalapozójává. 1694-ben szegődött Telekesy István mellé, s került vele együtt 1699-ben Egerbe, ahol először a püspöki javak provisor, majd egyre emelkedve a ranglétrán 1704-

ben a püspök tisztartója lett. Mint végrendeletében írja 16 évig állt Telekesy szolgálatában, de kapcsolatuk a püspök haláláig megmaradt. Gazdasági emelkedése 1708-tól, társadalmi felemelkedése 1710-től igen látványos. 1710-ben Pálffy János javaslatára -aki „méltó személynek tartotta a feladat ellátására”-, kinevezik Heves, Borsod, Gömör és Zemplén megyék fiskális javainak összeíró királyi ügyészévé. Szintén 1710. december 22-én a Telekesy főispán elnöklete alatt összeült megyei közgyűlésen egyszersmind tisztújító széklet is tartottak. Miután a tisztikar lemondott, a szokásos jelölés után Dévay Pál eddigi alispán helyébe Orczy Istvánt választották meg. Ezt a tisztséget 1715-ig viselte. A Jászkunságot, mivel császári fegyverek szerezték vissza, s Buda visszafoglalásával szabadult fel a török hódoltság alól az újszerzeményi javak közé számították. A szép nagy területtől csinos hasznot várt a kamara. A Jászkunság értékesítése az 1699. év nyarán már elhatározott dolog volt.¹ Lipót király 1702. március 22-én az összes kun pusztát 500 000 frt-ért Ferencz Lajos hercegnek, a jeruzsálemi rend nagymesterének, a porosz-német lovagrend igazgatójának, wormszi és wratislawi püspöknek, illetőleg a Német Lovagrendnek elzálogosította.² 1714. május 10-én Ferenc Lajos visszarendelve a lovagrendi adminisztráció eddigi kiküldötteit, Orczy Istvánt, Heves- és Külső-Szolnok vármegye alispánját, nevezte ki a kerületek főkapitányává és bízta meg a lovagrendi inspektori feladatok ellátásával.³

Orczy István a Jászkunság történetében kiemelkedő szerepet játszó, de méltatlanul elfelejtett személyiség volt, aki főkapitánysága idején Gyöngyösről, illetve Tarnaörsről irányította a jászkunsági kerületeket, városokat, községeket.

1724 és 1730 között a királyi tábla bírása, majd 1732-ig aloroszágbíró. 1731-ben római szent birodalmi bárói címet kapott, életrajzírói szerint azért, mert sikeresen és minden zökkenő nélkül megoldotta a Jászságnak a Pesti Invalidus Házhöz való átkerülését. 1735-ben a Szegedinác Jovánovics Péro nevével fémjelzett, zömmel szerb és magyar parasztok által vezetett felkelés leverésére szerveződő nemesi felkelés vezére. Ezért a tettéért 1736-ban magyar báróságot és királyi tanácsosi címet nyert.

ORCZY ISTVÁN A BIRTOKSZERZŐ

Orczy István nem csak a társadalmi felemelkedést biztosította családjának, hanem birtokszerzeményeivel megalapozta dinasztiája gazdagságát is. Vagyoni kiteljesedése 1708. április 17-től, Petrovay Zsuzsannával kötött házassága, illetve a Rákóczi szabadságharc leverése után kezdett felfelé ívelni. 1708 előtt „csupán”

¹ ILLÉSSY, 1905. 25.

² REIZNER, 1899–1900. 301–302. <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/index2.html>

³ KISS, 1979. 97.

egy, a püspöki rezidenciával szemben álló egri házat tudhatott magáénak, melyet 1703-ban Telekesy püspök adományozott számára.⁴ 1708 után a felesége hozományként hozzá került Nyáry-javak visszaszerzésén munkálkodott.

A NYÁRY-VAGYON

1569. november 5-én kelt oklevél szerint, a fiágon kihalt guthi Országh Kristóf Heves és Nógrád megyei birtokait enyingi Török Ferenc, Hunyad vármegye főispánja, dunántúli főkapitány, valamint felesége Országh Borbála és gyermekei István, Eufrozina, Zsuzsanna és Ilona kapta királyi adományul. Ezek a következők voltak:

Sírok vára a hozzátartozó településekkel, Oroszlánkő és Nána vár tartozékai, valamint Tar, Ágasvár, Szécsény, Hollókő, Somoskő és Fejérkő várakat a hozzájuk tartozó Heves és Nógrád vármegyei falvakkal, úgymint:

1. Heves megyében: „Syrok; Orozlankew; Syrokallya; Werpeled; Naghberek; Tarmapathaka; Raczfalw; Zayla; Rosnok; Terebes; Dorogh; Nawna; Domozlo; Markazd; Detk; Wysontha; Ugra; Zarank; Erews; Peel; Roph; Kewthelek; Kerew; Gyanda; Karachond; Gyewrk; Wysznek; Kewkwth; Athkaar; Athan; Zakalos; Mosohalom; Zentyakab; Thar; Fegywernek; Wanya; Patha; Taryan; Gyenges; Zazberek; Alchy; Tokord; Zentyhywan; Kelkes; Agaswar; Matra; Thar; Matrahegye; Pyspeky; Paztho”

2. Nógrád megyében: „Jobbagy; Zechen; Farkasffalwa; Pathwarcz; Dragh; Hras; Warbo; Kowachy; Endreffalwa; Dolyan; Rymolcz; Wassan; Kereztwr; Kyschytar; Naghchytar; Sypek; Hollokekw; Echyegh; Konczhyda; Pwzthasalmas; Saon; Locz; Batka; Farkasalmassa; Somoskew; Warallya; Wyfalw; Lapwtkekw; Baglas-Wendegh; Chyered; Hydegkwth; Obast; Stregghwa; Abelehotha; Madaczka; Negyelistye; Syle; Karmanhaza; Zwynyebanya; Lyberche; Thapaz; Samsonhaza; Feyerkekw; Lwchyn; Kysbarkan; Nagybanken”.

3. Pest megyében: „Megier; Ratold”.

4. Hont megyében: „Rymazombath; Wylk; Perezlen; Zemerred; Stalnok; Felsewstalnok; Crasko; Krakowa; Haczlehota; Fyrez; Rymabanya; Tyzolcz”⁵

Az Orczy család levéltárában lévő felsorolás szerint várakra lebontva:

- Szécsény vára tartozékaként: Szécsény mezőváros, Farkasfalva, Patvarcz, Drahi (Drágh), Strás, Varbó, Kovácsi, Endrefalva, Dolyán Rimóc, Varsány, Keresztúr, Kiss-Csitár, Nagy-Csitár és Sipek;

⁴ Az épület a mai Széchenyi utca 4. sz. ház helyén állt, illetve alapjaiban ma is áll. In.: Heves megye műemlékei.

⁵ MOL A57 Libri Regii 3. köt. 953–954 ; DIV Adattár Soós Imre jegyzetei;

- Hollókő vára tartozékaként: Ecseg, Kenczhida, Pusztá-Almás, Súr, Lócz, Batka, Farkas-Almás

- Sólmoskeő (Somoskő) vár tartozékaként: Várallya, Újfalu, Lapuitő, Baglyasallya, Vendég, Czeréd, Hidegkút, Ó-Bást, Rima-Szombath, Visla, Pereszlény, Zemeréd, Sz. Kálnok, Felső-Sz. Kálnok, Kraszkó, Kokora, Huz Lehota, Túrész; Rima-Bánya, Tiszolcz, Sztregova, Abelehora, Madacska, Negyelistye, Sülye, Karmanháza, Szenyő Bánya, Szibercze, Megyer, Patha, Tarian, Gyöngyös, Szászberek, Aleki, Fokoro, Sz. Ivány és Kesked;

- A siroki Castrumhoz tartozott: Sirolallya, Verpelét, Nagy-Berek, Rácz-falu, Zajla (Szajla), Rosnok cum Praedio similiter Rosnok, Terebes és Dorog;

- Oroszlánkő várának és Nánának tartozékai: Domoszló, Markaz, Detk, Visonta, Ugra, Zarank, Eörs, Roff, Péll (Pély), Kőtelek, Kürü, Gyanda, Karácsond, Gyerk (Györk), Viznek (Visznek), Kőkút, Atkár, Atyan (Átány), Szakállos, Mosóhalom valamint Sz. Jakab;

- Tar várának tartozéka: Heves, Fegyvernek, Ványa és Jobbágyi;

- Az ágasvári castrum részei: Mátra, Tar, Mátrahegyi, Püspöky, Pásztoha, Tapacz és Sámsonháza;

- Fevikő (Fehérkő) castrum részei: Luczin, Kiss-Bárkány, Nagy-Bárkány és Rátóth; Ezen kívül övék volt Saár, Halász, Bóth, Kompolt, Tarnócz és Báby, valamint a Túróc vármegyében lévő Szent Mihály, Toth Próna és Szucsány település.⁶

Török Ferenc lányát - Zsuzsannát - Nyáry Pál egri várkapitány vette feleségül, így e hatalmas birtokegyüttessel 1620-ig ő rendelkezett. Halála után két gyermeke, Borbála és Miklós örökölte ingó és ingatlan javait, s így a birtokok is két részre szakadtak.

A Nürnbergből származó Haller család a XVII. században házasság révén lett birtokos többek közt Heves megyében, amikor is a század elején Haller I. György szatmári várkapitány, III. Ferdinánd királyi tanácsosa, a Tiszán inneni részek főkapitánya feleségül vette Varkoch György özvegyét, bedeghi Nyáry Borbálát, Nyáry Pál és enyingi Török Zsuzsanna leányát. Felesége kezével örökölte a birtokok 1/16-od részét, mely rész egészen a XVIII. század közepéig egy kézen, a Hallerek kezén maradt.

A Hallerek bárói címüket 1699-ben, míg grófi diplomájukat 1713-ban nyerik, illetve a kapjoni ágnek 1753-ban állítják ki. Haller (I.) György, apja halála után, a birtokosztás alkalmával örökölte a kapjoni uradalmat, így a családon belül a tőle származó ágat kapjoninak szokták nevezni.⁷ Egyetlen fia (I.) Sámuel diósgyőri várkapitány, 1643-ban, 30 évesen vesztette életét Eger mellett a törökök ellen vívott harcban. Haller (I) Sámuelnek Károlyi Évával kötött házasságából -a Hallerek nemzetségekönyve szerint- csak egyetlen fia, (II) György született. 1665-ben

⁶ MOL P519/6. 217.

⁷ SZÁDECZKY, 1886.

Lónyay Anna –Kemény János özvegye- és Haller György osztoznak a diósgyőri jószágban, oly módon, hogy a gyöngyösi részeket közösben tartották, az adókat pedig felosztották egymás között.⁸ Haller (II) György második feleségének, Bethlen Évának halála után, 1693. február 13-án fiai (II) Sámuel és (III) György megosztóznak a birtokon. Az osztás során Sámuel kapja a diósgyőri és erdőszadai, míg György a kapjoni és balástelki jószágot. Ettől kezdve Sámuel és leszármazottai jelennek meg, mint a vármegye életének egyik meghatározó földesurai.

Nem véletlen tehát, hogy az 1693. évi összeírásban – amely a papság és a birtokos nemesség javait volt hivatva meghatározni – Heves megyében egyedül csak báró Haller „Samu” nevével találkozunk, akinek ekkor Gyöngyösön 10, Sárón 7, Tarjánban 8, Patán 17, Györkön 2, Visontán 4 és Szajlán 1 sessiója volt. Ezen kívül rendelkezett 8 praediummal úgymint: Verpelét, Markaz, Fegyvernek, Gyanda, Tarnócza, Eörs, Ugra és Domoszló pusztákkal.⁹

(II) Sámuel Barkóczy Júliát vette nőül, kitől három fia: Zsigmond, Mihály és (III) Sámuel születtek. 1737-ben, báró Haller Samuel, mint bátyjának Zsigmondnak és öccsének Mihálynak a plenipotentáriusra vesz részt azon a családi gyűlésen, ahol az 1701-ben elvesztett, s a Szepesi Kamarához került diósgyőri uradalom fejében, valamint a Neoquistikának, a siroki jószágért kifizetett költségek fejében a család erdélyi ága 8000 Réhnes forintot ítél a három testvérnek és azok örököseinek. Ezen kívül átengedték nekik a Török-Nyáry jogon bírt siroki, valamint az „*ahhoz tartozandó több jószágot*”.¹⁰ Haller Sámuel –mint erről végrendeletében is megemlékezik- 1717-től szolgálta fegyverrel az „*Austriai Házat*”.¹¹ Fiatalkorát az ország határain kívül töltötte, s csak szülei halála után próbálta a szétszóródott, s több kézen lévő, részben őt, részben az erdélyi ágat illető Török-Nyáry jussat visszaszerezni. 1750-ben a Wesselényiekkel kötött szerződést, amelynek értelmében 50 ezer magyar forintért kezéhez váltotta az őket illető részeket is.¹²

A Nyáry Miklóstra testált rész azonban – négy gyermeke lévén – tovább aprózódott és a „négy línea” között osztódott.¹³ Ez a Petrovay, Szunyogh, Bossányi és Huszár örökség azután az évek folyamán további részekre esett, a XVIII. században már a Jósák, Tarródyak, Gosztonyiak, Orczyak, Fraysaysenek valamint a gr. Esterházyak és más rokon családok között oszlott meg, így sok esetben az örökösök valós, jövedelmező birtok helyett a számtalan faluban csupán egy-két jobbágypusztát urai lettek. Amikor Orczy István 1708-ban Petrovay Zsuzsannát feleségül veszi e Nyáry-javak 1/48-ad részét, mint birtokjogot tudhatta magáénak.

⁸ MOL P519./6 2–11.

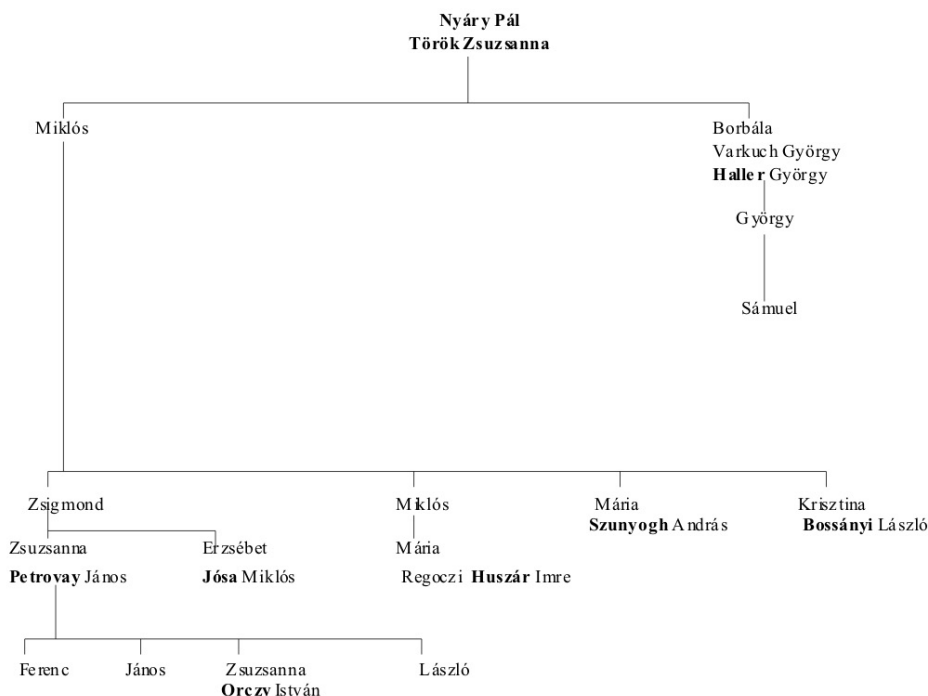
⁹ SZEDERKÉNYI, 1893b 50.

¹⁰ MOL P519/6. 62–65

¹¹ MOL P519/6 265–268

¹² MOL P519/6 213–216

¹³ DIV Adattár Soós Imre jegyzetei

1739-ben a Heves vármegyei birtokokat –kivéve Tart, Pásztót és Szt. Jakabot – osztják föl egymás között a Hallerek, illetve Nyáry Zsigmond, Miklós, Mária és Krisztina örökösei. A jószágot két osztályba sorolták. Az első „classis”-t, amelybe Sirok, Rácfalu, Domoszló Oroszlánkő várával, Visonta, Ugra, Karácsond, Tarnócza, Szajla, Pata fele, Tarján, Átány és Györk tartozott a Hallerek kapták. A második, amelybe Verpelétet, Nagybereket, Alsó-Rosnokot, Felső-Rosnokot, Nánát, Kőkutat, Detket, Markaszt, Sárt, (Tarna)Örsöt, Babit, a Bodi portiót, Halász felét, Kompoltot, Ványát és Gyandának felét sorolták a fent megnevezett Nyáry örökösöknek jutott.¹⁴

A BIRTOKOK HELYZETE A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚK UTÁN

Az uradalmakban fekvő helységek jelentős része az egykori hódoltság területén feküdt. Az 1685-ös összeírás¹⁵ a következő birtokosokat, lakott és lakatlan sessiókat találta a megyében:

¹⁴ MOL P519/6. 76–79.

¹⁵ MOL UC 10:2 In: <http://mol.arcanum.hu/urbarium>

Birtok	Birtokos	lakott	deserta
Poroszló	Homonnay, Rákóczi és az egri káptalan	16	24
Keszi	Tornay Ferenc	3	7
Bura	Borbély Balázs	12	8
Kisköre	Rákóczi Ferenc, Török Ferenc, és Fay György	10	3
Pély.	Wesselényi Pál, Deák János	10	10
Heves	Wesselényi Pál	4	36
Átány	Haller György, Vay György és Lósy	6	54
Erdőtelek.	Gellerffy	3	17
Bod	Huszár Imre	4	12
Kál	Rákóczi Ferenc és Erdődy György	1	0
Füged	Bekeny, Almásy János, Sötér Ferencz, Tassi István, Balogh Mihály	6	12
Adács	Koháry gróf	6	34
Halász	Bossány László és Almásy János	4	26
Visonta	Eszterházy István. Haller György, Bossány László Batta Pál	7	33
Sár	Eszterházy István, Haller György, Bossány László, Sötér Ferenc, Fay Ádám	44	66
Réde	Rákóczi Ferenc	8	17
Tarján	Koháry, Vécsey, Haller György	18	12
Oroszi	Mocsáry Balázs, Fobrari(?) özvegye, Berky Miklós	8	9
Tas	Taky György özvegye	6	10
Csány	Berthothy Gábor, Vay Ádám, Fehérpataki	2	38
Hort	Koháry István	5	25
Ecséd	Fay Ferenc	8	42
Fancsal	Fejérpataky és Szalay György	14	11
Apc	Raday, Vay Ádám, Balássy István, Darvas János	10	10

Birtok	Birtokos	lakott	deserta
Tar	Bossány László	6	24
Szücsi	Mocsáry Balázs	9	6
Maconka	Báthori Wolfgang	6	8
Mindszent	Nemes Pál	1	7
Dorogháza	Dorogházi István özvegye	3	3
Parád	Rákóczi Ferenc és Erdődy György	6	4
Bodony	Rákóczi Ferenc és Erdődy György	6	3
Balla	Rákóczi Ferenc és Erdődy György	6	7
Derecske	Rákóczi Ferenc és Erdődy György	6	9
Recsk	Recsky György	6	4
Pétervására	Keglevich Miklós, Semsey Pál, Csanády	14	26
Szajla	Szopeky Pál	4	8
Erdőkő- vesd	Légrády István, Báthory László	4	21
Váraszó	Szilasy István	0	0
Szent-Er- zsébet	Eösz Gábor	13	7
Lelesz	nemesek	8	5

A területen nagyon sok a deserta sessió és az elhagyott, lakatlan pusztá, így a fenti táblázatban nem említett Verpelét, Nána, Markaz, Domoszló, Szent Erzsébet, Vécs, Örs, Erk.¹⁶

A felszabadító háborúk után fegyverrel szerzett jog címén a terület a kincstárra szállt, s 1689-ben a budai kamarai igazgatóság kezelésébe került. 1698-ban I. Lipót az 1696-ban indigenátust nyert Enzinger János tüzérségi felügyelőnek adományozta a volt Nyáry birtokokból Nánavár, Visonta, Markaz, Domoszló, Verpelét, Fegyvernek, Tarnaszentmária, Vécs és Nagykürü helységeket.¹⁷ A birtokok értéke – hozzávéve Monosbél is, – egy 1695. december 29-én készült összeírás szerint 10 831 fl. 36 8/12 kr. volt.¹⁸ Ugyanebből az összeírásból tudható a „lakottsági foka” is

¹⁶ MOL UC 145:32 In: <http://mol.arcanum.hu/urbarium>

¹⁷ A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár - Libri regii - 24. kötet - 114–115. In: www.arcanum.hu

¹⁸ MOL UC 145:32 In: <http://mol.arcanum.hu/urbarium>

a településeknek: e szerint Verpelét – „a terület teljesen lakatlan”; Vécs – „a helység 20 egész telekből állna, de jelenleg ezek is valamennyien lakatlanok”; Nanavár – „a helység már hosszú idő óta lakatlan, telkei is puszták”; Szent-Mária – „ez a puszta falu már 200 év óta lakatlan”; Domoszló – szintén lakatlan; Markaz – „már emberemlékezet óta puszta.”; Visonta – „30 egész telke közül már 6 betelepített”; Nagy-Kürü – „14 egésztelekből áll, ezekből 4 lakott”; Fegyvernek – „20 puszta egésztelekből áll”.¹⁹ A birtokba iktatásnak elsőként Haller II. Sámuel mondott ellent 1696-ban, de három év múlva, megfelelő fizetség ellenében kiegyezett Enczingerrel, aki így háborítatlanul csak az ún. Haller részt bírta. A Nyáryak benyújtották keresetüket a Neoaquistica Commissiohoz és kifizették a rájuk eső fegyverváltság összegét. Ezt követően saját birtokrészeit elméletileg visszakapták, de a fenti birtokok, települések Enczinger János kezén voltak és a király 1696-ban megerősíti azon Heves megyei birtokaiban, melyeket az Újszerzeményi Bizottság megítélt neki s oltalmába veszi őt Bossány László, Haller Sámuel, Huszár József, Batta Zsigmond és Sótér Benedek hatalmaskodásai ellenében.²⁰ 1701-ben Haller Sámuel – azért, hogy diósgyőri uradalmát visszaszerezhesse – 2900 forintért zálogba adta Enczingernek Nána pusztát és a többi 9 falut, amiről 1737-ben báró Haller Zsigmond tanúságot tett. 1725-ben Orczy Istvánné Petrovay Zsuzsanna kéri a vármegyét, hogy folytassa le birtokrészének kiadásával kapcsolatos hivatalos eljárást. Néhai báró Haller Sámuel ugyanis bizonyos összegért zálogba adta az ő Verpelét Nána, Domoszló Visonta és Markaz községekben fekvő birtokrészeit is, s most kéri ezen birtokrészek különválasztását, s zálogból való visszabocsátását. Az Enczingernek átadott birtokrészek egy idő múltán Tarródy István kezére kerültek. Haller Zsigmond 1731-ben ezeket visszaváltotta. Már csak a kishánai erdő volt idegen kézen, de mivel az összes Nyáry birtok után az Újszerzeményi Bizottságnak a fegyverváltságot lefizették kérte saját kezére Kishánát is.²¹

Szintén a Nyáry-birtokokból kapott adományt Glöcklsberg János Dietrich ezredes. Egy 1697-es összeírásból kiderül, hogy Tisza-Szöllősen 17, Poroszlón 50 fundust bírt, Heves, Csász praedium és Pély egészen hozzá tartozott, Kötelken 32, Erdőkővesden 22 fundusa volt, Átánynak pedig 1/3-ad részét mondhatta magáénak.²² A birtokok jövedelme 722 frt-ot tett ki, 5%-kal tőkésített értéke 22 629 fl. 80 kr volt.

Hosszas küzdelem indul meg a birtokok visszaszerzéséért, melyekért Petrovay László – Orczy későbbi sógora – már 1699-től rendre protestál a megyénél és a magasabb hatóságoknál. Miután László 1707-ben, testvére János 1708-ban meghalt, ezt a feladatot 1708 után Orczy István vette át, aki egyrészt, mint felesége

¹⁹ MOL UC 145:32 In: <http://mol.arcanum.hu/urbarium>

²⁰ A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár - Libri regii - 24. kötet - 208–209. In. www.arcanum.hu

²¹ HML HML IV–1/b 19. No 29 Soós jegyzetek Domoszló 1737

²² MOL UC 31:37(d) In: <http://mol.arcanum.hu/urbarium>

Petrovay Zsuzsanna, másrészt, mint az egész Nyáry család meghatalmazottja harcolt a családi javak visszaszerzéséért. Hosszas küzdelem után végül az 1715. évi decretum 10. cikkelyének 10.§-a a következőképpen rendelkezett: „A Nyári családot pedig, mely azt állítja, hogy őt az előbbi visszaszerzési bizottságban felmentették, mihelyest eziránt az ő felmentő levelét (a milyeneknek az udvari kamara útján azonnal való kiadását Ő felsége úgy ennek, mint más netalán hasonló követelőknek számára is kegyelmesen elrendelte, az esetre, ha az ő jogaik bizonyossága kiderül, a mi állítólag az előbbi bécsi bizottságban megtörtént) az ujonnan felállítandó fönn említett bizottság előtt felmutatni tudja, fekvőjóságainak teljes birtokába azonnal vissza kell helyezni.”²³ A per azonban úgy elhúzódott, hogy csak 1726-ban „fogadtattak el a jóságok igaz örökösének lenni.”²⁴ Ekkor, Orczy már nagyhatalmú úr, a Német Lovagrend jászkun kerületi főkapitánya, 1724-től a királyi tábla bírása. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy végül a család „törvényesen” is visszakapta jóságait.

A BIRTOKOK MEGSZERZÉSE

Orczy már házassága évében, 1708-ban hozzáfog a Nyáry birtokok visszaszerzéséhez és magához váltásához. Érdekes kép rajzolódik ki, ha megvizsgáljuk a megyében 1708 március-áprilisában megjelent dicalis adóbevétel kivonatát²⁵ és összevetjük az 1709 januárjában észült kimutatással²⁶. Ha összehasonlítjuk a Nyáry-jusst öröklő birtokosokhoz 1708-ban, majd 1709-ben tartozó dicaösszeget, a következő képet kapjuk Heves megyében:

²³ Magyar Törvénytár 1657–1740 445.; <http://www.1000ev.hu>

²⁴ MOL P585 Fasc. M.36. No. 7.

²⁵ MOL E158. Tom. LXII. 308–313.p.

²⁶ MOL G28 V2d 526–533.p

NÉV 1708	DICA 1708	NÉV 1709	DICA 1709
Mgca. Dna. Halleriana	62		
L. familia Nyariana	20		
D. Johan. Petrovay	16 1/2		
R.D. Mag. Lad. Bossány	12 1/2		
Orczy István	9 1/4	Orczy István	49
R. Spbs. M. D. Samuel Haller	4	Sp. Dna. Relicta Mgn. Dni Samuelis Haller	14
G.D. Jos. Huszár	2	Portio Huszariana	1 2/4
R.D.Georg Szemere	1/2	Bottyanyiana et Szemeriana D. relictæ	8 2/4

Az 1709-es összeírásból az is kitűnik, hogy a feltüntetett 73 nemesi családból mindössze 7 birtokos lakott állandóan a megyében.²⁷ Ezek az egri püspök, az egri káptalan, Orczy István *capitaneus comitatensis*, Csala Sándor *districtus comissarius*, Szabó Mátyás *capitaneus* Horváth István *capitaneus* és Markó Balázs *annoarius Gyöngyösiensis*.

Orczy részéről e nagymérvű dicanövekedés – jóllehet az 1708. évihez képest 1709-ben már csökkentett adókulcs szerint vetették ki – azt mutatja, hogy megkezdte a házassága révén hozzájutott birtokjogok valós földtulajdonná tételét.

Már 1708-ban Abasáron vendégfogadó építésébe kezd. Sáron 1719-ben megvette a Varga testvérektől kőbe vágott pincéjüket, majd 1733-ban Takács Jánostól és ennek szomszédjától Duda Ferencztől a Jóvilág nevű szőlőt, 1737-ben pedig a Szabó Judit-féle szőlőt. 1732-ben a Bene patakon váltja magához Veréb Györgytől egy malom 3/4 részét. 1712-ben beiktatják a gyöngyöshalászi részek birtokába, ahol ettől kezdve ő a legnagyobb birtokos.

Gyöngyösön első csereügyletéről 1708 júniusában hallunk. Ekkor már felesége révén birtokos a városban, és a „Solmos” (Solymos) utcában lévő háztelkét elcseréli II. Rákóczi Ferenc „Piarczy” sorban lévő házával, melyet végrendeletében Lőrincre hagy.²⁸

1710. október 10-én a megye behódolt a császáriaknak. Valószínűleg ez sarkallta Orczyt arra, hogy felajánlja szolgálatait gróf Pálffy János fővezérnek. Egerből

²⁷ „In inclito comitatu residentium”

²⁸ „Az gyöngyösi házamat, minthogy más Familiáktól aquiráltam, mely Somberi házának nevezetik, s kiben magam laktam ... Lőrincznek maradjon.” MOL P518 1.cs. Nr. 23. Boy

keltezve, 1710. november 19-én írja meg első levelét, melyet aztán több is követ. Hűségének jutalmául 1712-ben először 10 éves zálogként 1500 Rhénus forintért megkapja a gyöngyösi Thököly javakat,²⁹ melyekre 1717-ben királyi adományt nyer,³⁰ így ezek a részek összesen 2600 Rhénus forintért kerülnek örökösen a család birtokába. Szintén 1712-ben köt szerződést Pinnyeiné Eszterházy Katalinnal, melyben 6 évre 3000 forintért zálogba veszi a városi porcióit.³¹ A zálog azonban valószínűleg meghosszabbodott, hisz az 1742-es végakarat még rendelkezik róla. Tudunk egy Eszterházy Katalin és Orczy István között lezajlott házcseréről is, melyben a Pinnyi részről Orczynak adatott Goda successor fundusa, a piactér sarkán, a templom déli oldalának szomszédságában, s cseréltetett érte Nyáry jussból kés csináló Alput Mihály telke³². A Goda féle funduson lévő épületért 300 forintot fizetett a család. Ezt az épületet valószínűleg lebontották, mert az 1736-os végrendeletben az szerepel, hogy „most építék a városban Goda háza féle nevűt, az szegleten az templom szomszédságában ... azt is Lőrincznek hagyom.”³³

1. kép: A Goda-féle ház Gyöngyösön egy 1878-as felvételen

1722-ben Orczy István már a város leggazdagabb birtokosai közé tartozik. 1723-ban a tanács tiszteletből neki ajándékozza a férfi ispotálytemplom felül, az or-

²⁹ MOL P518 1cs. Nr. 44

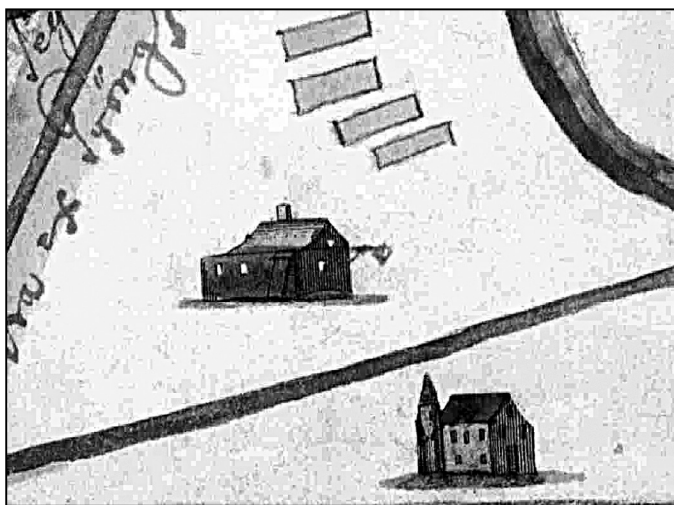
³⁰ MOL P518 1cs. Nr. 77

³¹ MOL P szekció Elenchus

³² MOL P szekció Elenchus

³³ MOL P519 13. cs. Boy Nr. 43

szágútja melletti üres telket, ahol a 18. század második felében a barokk kastély épül. 1736-ban azonban itt a szőlőhegyek alatt még csak kert van, melyet a báró „ex fundamenti” épített.

2. kép: A kerti épület ábrázolása egy 1735-ös térképről

A másik, Szabadiné Réz Katalin féle kertet a piactéri ház megszerzésével közel egyidőben 75 Rhénus forintért vásárolja. Az 1736-os végrendeletben már szerepel egy, a városon kívül lévő, kőből újonnan épített vendégfogadó is, de hogy ez hol volt, arról nincs adatunk. 1734-re a Sárhegyen már nagy szőlőterülettel rendelkezik, melynek egy részét „Loskovács uramtól” 800 forinton vette,³⁴ míg másik részéhez az Orczy Sándor-féle Petrovay juss megvásárlásakor jutott. Ehhez a részhez viszonylag olcsón jut hozzá, hiszen amikor 1708-ban sógora Petrovay László meghal, ő a saját pénzén temeteti el a gyöngyösi ferencesek kriptájában. 1712-ben, a piac utcában Viola Ignáctól 1000 forintért házat vásárol, mely valószínűleg azonos a később Ujváry fundusként emlegetett épülettel, ahol 3000 forint költséggel új boltokat építtet, melyeket görögöknek ad bérbe.³⁵ 700 forintért megszerzi az ún. Szilvási-házat Orczy Sándor özvegyétől. A teljes birtok átadásra azonban csak 1789. május 29-én kerül sor, amikor is Marsovsky Anna, Orczy Sándor fiának, Antalnak özvegye a Petrovay jogon bírt gyöngyösi részeket 1140 forintért eladja Orczy Lőrincnek és Józsefnek.³⁶ István halála után, fia Lőrinc elkészíti a

³⁴ MOL P518 1cs. Nr. 129

³⁵ MOL P518 1cs. Nr. 129

³⁶ MOL P szekció Elenchus

„Gyöngyös városában üdvözült Édes Atyám által tett investitiók specifikációját.”³⁷

Az Pinneyi rész aquiráltatott zálog képen 3000fl
épületekre adatott: 300fl

Sine omni investitione concambiáltatott ezen

Pinneyi részül az Goda fundussa és adatott érette Nyáry fundusból kés csináló Alput Mihály teleke, mely Goda fundussán levő épületért a

Goda successor urnak adott: 300fl

Az Thököli rész örökösen aquiráltatott: 2600fl

Nyáry jussból Gyöngyös városában Petrovay portiójából reám háramló rész kiváltatott

Orczy Sándortól: 1140fl

Következik a házak aquiratiója:

1. Szabadiné háza féle, mely másképpen Réz Kata házának is mondatik aquiráltatott: 300fl

2. Somberky háza félért, az mi az fundust illeti ez cseréltetett néhai fejedelem Rákóczi Ferenczel és adatott érette ex fundis Nyáryáni más fundus de ez super aedificatumért adattak Somberky Gergelynek, Almásy János özvegyének és a városnak: 710fl

Ezen házra succesiva in forma több is adatott

3. Ujváry háza féle, aquiráltatott: 1000fl

melyen most új bótók építettek, kik alkalmasint 3000 forintokba kerültek.

4. Szilvásy háza féle aquiráltatott: 700fl

Kertek, szőlők a városon kívül, Püspöki

szomszédságában aquiráltattak: 75fl

de ismét ezen summáért eladattak. - 75fl

Sárhegyen levő szőlőért adattak: 800fl”

Ezt a feljegyzést nyugodtan tekinthetjük a 18. század eleji gyöngyösi javak összegzésének. Orczy István azonban nem csak e városban gyarapította vagyonát. 1717-ben Pesten az Uri utcában vásárol egy házat, majd 1728-ban megszerzi a mellette levőt.³⁸ Valamelyiket valószínűleg átépítteti, mert végrendeletében, mint „*ex fundamenti építtetem*” - hivatkozik rá.

A Rákóczi szabadságharc leverése után az egykori Rákóczi birtokok fele a kamara kezébe került. Orczy e javakból Mád, Ond és Vilmány települések egy részét zálogban bírta. A mádi hegyen megvette a Becsek nevű szőlőt 1716-ban Rác Anától, 1717-ben szintén tőle Tályán az Őszed hegyen levő szőlőt, valamint Svábi

³⁷ P518a (1.cs.) G. Nr. 129

³⁸ BFL IV.1215. f Telekkönyvek 1694–1821 2. kötet Belvárosi telekkönyv

Imre ugyanott lévő szőlőjét is. 1719-ben megszerezte Zinzendorff Ferdinand gróftól annak mádi házát, 1724-ben Kakuk György házát, 1731-ben Kis Miklós Virgás nevű szőlőjét, 1740-ben Szepessy Pál Pertre nevű szőlőjét, 1743-ban a Medveczky testvérek házát, 1734-ben Mada pusztán Hankus András és osztályos atyafiainak részét. Egy 1723-as összeírás szerint a három településen – Mád, Ond és Vilmány quartalitása – lévő birtokrészeinek éves jövedelme 33 965 Rhénes forintot tett ki.³⁹

1737-ben adományul nyeri Erdőköveden a Popovics-féle részeket.⁴⁰ A Pest megyei Dunakeszi falu szintén 1737 táján kerül Orczy István tulajdonába, aki 1749 körül Grassalkovich Antalnak adta el. Vadkert (Soltvadkert) 1727-ben kerül kezükhöz.⁴¹ Újszász 1690-ben a Bullik család birtokaként, de az elpusztult helységek között szerepel. 1723-ban kezdi az Újszászi birtokot megvásárolni a számtalan örököstől, de csak 1747-ben mondhatja azt teljesen magáénak.⁴² Még 1727-ben is pusztá volt, de ekkor már Orczy István bírta.

TARNAÖRS – AZ ÚJ CSALÁDI KÖZPONT

Tarnaörs község Heves megye déli részén, a Tarna folyó két ága között fekszik. Bél Mátyás a következőképpen ír róla: „... a Tarna kiöntései gyakran okoznak károkat, amikor a Zagyvába való betorkollása helyén a Zagyva nagy víztömege visszanyomja a Tarna megdagadt vizét.” A település 1682 és 1686 között néptelenné vált és csak a kuruc harcok után népesült újra. „Elnéptelenedett, de már a helyi földesúr Orczy vezetésével napról-napra jobban gyarapodik.” Orczy a tarnaörsi részekre már 1708-ban szemet vetett. 1708–1709-ben még, mint Petrovay Jánosné, Nyáry Zsuzsanna és Petrovay János meghatalmazottja Eörs pusztá elzálogosításáért többek között Deák Pálné Almásy Ágnes ellen protestál,⁴³ de folytatva a megkezdett pereskedéseket egyre nagyobb és nagyobb területekre tett szert a településen. Először, csak mint gazdálkodásra különösen alkalmas részbirtokot tekintette fontosnak Orczy a települést. 1710-ben majorüzemet hoznak létre Örsön, ahová Haller és Orczy zselléreket és majorsági alkalmazottakat telepített. 1714 májusától, jászkun főkapitányi kinevezésétől azonban Orczy számára világossá vált, hogy a rábízott területeket Örsről, a Jászság szomszédságából sokkal könnyebben, biztonságban lehet vezetni, mit az eddig családi rezidenciaként működő Gyöngyösről. Ezért – felhasználva összeköttetéseit is – egyre határozottabb lépéseket tesz az

³⁹ MOL UC 62:3 In: <http://mol.arcanum.hu/urbarium>

⁴⁰ Az 1800-as évek elején a környékbeli falvakban lévő Orczy-birtokok uradalmi központja lesz a település.

⁴¹ 1800-ban zálogba adják Lukáts Antalnak, aki 1872-ben 960 000 fl-ért megveszi a települést.

⁴² MOL P531 Diplomák 8. köt.

⁴³ MOL P szekció Elenchus

egész terület megszerzéséért. 1734-ben már állt az örsi residencia, melyet a folyamatos átépítések, bővítések révén gyönyörű kastélyegyüttessé alakított. „Ékesíti a (falut) a tekintélyes férfiú Orczy István háza, ami várkastély formára épült a patak partján. Amerre az folyik öntözi az igen sok fával beültetett híres kertet. A kerthez kapcsolódik az úr sok szobájával és lakosztályával az épület előkelőbb, emeletes része, aminek díszére válik a kertre és a Mátra előtt fekvő széles síkságra nyíló kilátás. Ez után délről szabad tér magyarul udvar következik, napkeletről és napnyugatról fallal elzárva, ezen túl ismét épület van az előbbivel szemben, délre középen magasabb torony díszíti és ezen a részen falak veszik körül, kapuja fölött kőbe vésett betűkkel olvasható, ki az építtető, úgymint tekintetes és nemes Orczy István úr, a tekintetes Királyi Ítéltő Tábla ülnöke, a kunok és jászok főkapitánya az 1722. esztendőben építtette. Az épületet körbefutja egy árok, hogy szükség esetén ellendállhasson a támadásnak.” - írja róla Bél 1735-ben.⁴⁴

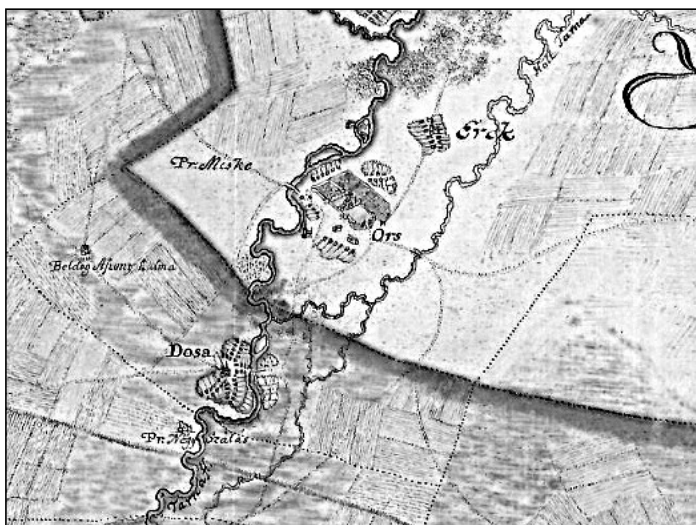

3. kép: A tarnaörsi kastély Mikovinyi térképén

Bécsi főhatósági körökben már 1730-ban ismertté vált, hogy a Német Lovagrend hamarosan megválílik a Jászság földesúri tulajdonjogától. 1731 márciusában gr. Gundacker ab Althan tábornok a Hofkammer belső titkos tanácsosa szerző-

⁴⁴ BÉL, 2001 166.

dést kötött Mikovinyi Sámuellel a terület felméréséről.⁴⁵ Mikovinyi Pestről először Orczy Istvánt kereste fel Tarnaörsön, aki maga is sürgette a térképező munkát. Aligha vitatható, hogy Orczy elkötelezettséget vállalt Mikovinyi földmérő munkálatai iránt. Mindketten tudták, hogy a jászkunsági helyhatóságok sehol sem rendelkeztek telekkönyvi nyilvántartásokkal, s ezért a kerületek, a mezővárosok, a községek és puszták határvonalait csak a korábbi terepbejárások és helyhatósági szemlék eredményei alapján tartották nyilván. Így Mikovinyi, csak szóbeli értesülésekre, a saját terepfelméréseire és adatfelvételeire volt kénytelen hagyatkozni. Mindez bizonyos részrehajlásra is utat nyitott. Orczy tarnaörsi birtoka, Mikovinyi jászkun-térképe szerint, mélyen átnyúlt a Jász Kerület területébe. A kerület északi határát tehát a fölmérő kb. egy osztrák mérfölddel 7,58 km-rel (magyar mérföldben 8,35 km) délebbre húzta meg. Ezzel a Gyöngyös és Tarna folyók közötti alsó szakaszon fekvő Tarnaörs község területének déli határvonalát mélyen kiterjesztette Jászdózsa, Jákóhalma és Jászapáti északi peremrészeinek rovására. Orczy ezeket a részeket már tulajdonképpen az 1720-as évektől önkényesen használatba vette, így a „térképi igazolás” csak megerősítette a kialakult helyzetet. Ez a jogsértő, de megtűrt gyakorlat egészen 1733-ig, Orczy földesúri adminisztrátori tisztségéről való lemondásáig tartott. Akkor barátságos megegyezéssel lemondott e határrészek használatáról.⁴⁶

4. kép: Mikovinyi térképének részlete

⁴⁵ Kiss, 1979. 26.

⁴⁶ Kiss, 1979. 27.

Orczy István egész életére a folyamatos birtokszerzés jellemző. Különösen Heves megyei szerzései szembetűnők. 1742-ben az alábbi településekről, ingatlanokról rendelkezik: Pest vármegye: Újszász major, Szászberek, Péderi pusztá, Szt. Iván, Vadkert, Bőszér, Csábor. Heves vármegye: Heves, Pély, Átány, Kőtelek, Ivánka, Terpes, Poroszló fele, Erdőkövesd fele, Abád, Tomaj épületekkel és majorsággal, Sokoro, Vezekény, Posvár, Filimes pusztá, Túrpásztó, Szászberek fele, Bocs, Kisbátor, Váraszó része, Recsk, Bodony, Ivád harmada, Pásztó. Ezek szinte mindegyike részbirtok. Bács vármegye: Mada pusztá, Kisszállás pusztá, Ivánka pusztá. Abaúj vármegye: Vilmány fele, Zombori pusztá. Zemplén vármegye: Mád negyede, Ondi falu negyede. Pesten két háza van. Örsön rezidenciális ház, Miske pusztá, malom, sörház, vendégfogadó. Egerben ház a püspöki rezidenciával szemben, Mandulás, József és Nagy szőlők. Gyöngyösön a rezidenciális ház a mellette lévő épületekkel, szegletház, vendégfogadó a városon kívül, Thököli-rész, Pinneyi-rész, szőlők, vizek közt való kert. Visontán szőlők. Sáron (Abasár) malom, pálinkaház, pince, szőlő, serház, Sirokban épület, malom, serház és majorház. Végrendeletében a következőket olvashatjuk: „Jó lehet, hogy kéz pínzt nem hagyhatok, mert mint észrevehetitek az levelekből és aquitációimból, hogy szegén legén voltam, az házassággal is egy pínzt se nyertem. Hanem amit Isten adott sok fáradtságim után azt kívántam nektek reserválni. Kívánom az Ur Isten már egy kis fundamentumotok lészen az gazdálkodásra, terjessze bőséges áldását reátok és adjon ezer annyit.”⁴⁷

„ÚJ ÉLET” A BIRTOKOKON

A török alatt néptelenné vált síkvidéki falvak határát az új telepések szabad foglalással vették ismét birtokba. A szabad foglalás a síkvidéki gypföldek feltörése. Mivel a nagy határban bőségesen jutott hely mindenkinek, így minden évben a határ más-más pontján törhetett fel ki nem élt földet a gazda. Azt hogy mennyit tör fel csak az igaereje döntötte el, hiszen a gyp feltöréséhez legalább 6 ökör kellett. Mivel mindig a beköltözés évében a legkisebb a jobbágy igaereje, így hiába volt ott a hatalmas terület, viszonylag keveset tudott belőle megművelni. A szabad foglalással élt földek különböző kiterjedésűek és egyes fekvésűek voltak. A szabad foglalásnál a földdarabok más-más irányba „dőlnék”, ezért különálló foltokként, rendezetlenül jelennek meg. A Mátraalja és a Tisza közötti területen (Domoszló, Ugra, Kisanána, Pély, Poroszló, Heves, Erk, Tarnaörs, Zaránk), kisebb határuak a falvak, kevesebb a földterület, ezért a határt két nyomásra osztották, dűlők, parcellák azonban még itt sem jelentek meg.⁴⁸

⁴⁷ MOL P.518. 1.cs. NR. 34. BOY

⁴⁸ Soós, 1955. 89.

A szinte teljesen puszta területek a XVIII. század első évtizedeiben lassan benépesültek. Mivel a birtokok fele részén osztozkodó négy család az egyes falvakban igen csekély számú jobbágyot mondhatott magáénak, természetesen arra törekedett, hogy a spontán migráció során megtelepülni kívánókat megtartsa, és szolgáltatásra kötelezze. Segítséget nyújtottak a házépítésben, sőt gabonát is adtak. A betelepülő jobbágyok ezért inkább a nekik több kedvezményt nyújtó „négy línea” pástjaira szálltak, s így a közös jövedelem felére jogosult Haller földesúr hamarosan kevesebb jobbággal, kisebb mértékű földesúri szolgáltatással rendelkezett, mint a másik négy család, akik egyébként egyenként csak 1/8 részt mondhattak magukénak.

Abasár népességét a 1710-ben igencsak megtizedelte a pestis. 1711-től 1735-ig új lakosokkal települt be a falu. A jobbágyokkal való benépesítésében főleg Br. Bossányi Gáspár buzgólkodott, miután földesúri jövedelmeit így tudta növelni. Gömör megyei birtokairól érkeztek az új foglalkók, többek között 6 csapó mester is. A földesúri tégláégetőben sváb mesterek dolgoztak. Majorsági szántóföldjeit (100 mérős, kb 50 hold) jobbágyaival két nyomásban műveltette. Ezek a „különös jobbágyok” nem a beépített belterületen, hanem a faluszéli gyöpon építettek maguknak házat. *„Aki Sár helységben vagy akárhol az Nyáry-jószágban az helységeken kívül pástos és közönséges helyekre, vagy jobbágyok kertjeibe száll, oly mód tartatik, hogy akinek a letelepülő ember jobbágya kíván lenni, annak részére karót felütvén, mind a jobbágy, mind a fundus azé lésszen.”*⁴⁹ *„Ha a földesúrnak puszta és szállítatlan öreg fundusai nem voltak Sár helységben vagy akárhol a Nyáry jószágban az helységen kívül pástos és közönséges helyekre, vagy a jobbágyok kertjeibe is szállítottak. Sokaknak magok az földesurak házat építettek, sokakat gabonával segítettek, tápláltak mindaddig míg oly módba jutottak, hogy adófizetésre alkalmas jobbágyokká váltak. Ekkor azonnal kivetették rájuk a földesúri terheket.”*⁵⁰ A jobbágyföldök és rétek túlnyomóan irtás eredetűek ekkor, házhelyekhez felosztva nincsenek. Ha a jobbágy saját hasznára irtásra vállalkozik, azt a földet megtarthatja akkor is, ha más földesúr részére költözik, de annak fizeti az utána járó kilencedet, akinek földjén az irtást végezte. 1734-ben a jobbágyok megállapodtak a földesurakkal, hogy csak az urasági szőlők megmunkálását végzik robotban.⁵¹

Nánára 1706-ban Nyáry Zsuzsanna fia, Petrovay Ferenc telepített menekülteket. Egy 1708-as okmány szerint a falu *„jövevények által újonnan megszállott hely, nemkülönben az ellenség miatt helyeikből kibontakozott nép lakja”*.⁵² Vay azonban nem tűrte a Petrovay részére ideérkezőket és 1710-ben jószágigazgatója,

⁴⁹ HML IV–9/D/11 No. 244

⁵⁰ HML IV–9/D/11 No. 244

⁵¹ HML IV–1/B/42 No. 148.

⁵² HML IV–1/B/18 No. 18.

Horváth Ferenc fegyveresekkel próbálta meg elfogni a nánai bírót, hogy börtönbe vesse. 1716-ban végleg benépesült a terület, ekkor Enczinger, Eisperg Pál nevű jószágfelügyelője Árva megyéből szlovák telepeseket hozott a faluba. „Amely tótok is nem másnak, hanem Enczingernek részére szállottak.”⁵³ A 12 új gazdának 1 évig nem kellett adót fizetnie.

A Nyáry örökösök között tisztázatlan volt a birtokarány. Erőszakos eszközökkel vették el egymástól az adózó, robotoló jobbágyokat.⁵⁴ „Nánán lakozó 12 lakosok egy alkalommal 1737-ben, magok jóakarattyaiból, jobbágyi kötelességre, báró Bossányi Gáspár uramhoz menvén, magokat megjelentették s ő nagyságával meg is alkudtanak és szolgáltak is neki. Tarródy uram ezt megtudván, azonnal hármat közülük vármegye katonáival megfogatván, Eger város tömlöczeit, 14 napig kötözve tartotta s azután kettőnek 30 pálczát adatott és így hatalmasan kirekesztette Bossányi Gáspár uramot.”⁵⁵

Egy 1737-es tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint Domoszlón és Nánán „az urak közakarattal engedték, hogy szaporodhason a jobbágyság. Amint is az négy familia különös részeire többen szállítottak, mivel jobban kedveztek a jobbágyoknak, szaporodásukon jobban iparkodtak.” Amikor a tanú Rimaszombat tájékáról Domoszlóra jött lakni „mindgyárt második esztendőben, hogy az említett helyet megszállani kezdték mint akkor úgy most is (1737) az helység megszállításában oly szokás tartatott, hogy akár pástos, akár régi lakos telekben levő pusztára valamely jövevény jobbágy magát letenni kívánta, azon jobbágy az karót, ahol tetszett leütte és magát akár egy, akár más földesúr jobbágyságára tetszése szerint adta, s mind az jobbágy, mind az fundus azon földesúré lett az kinek jobbágysága alá az jövevény ember magát adni vallotta. Így pástos vagy telkes házhelyekben ki s melyik földesúré volt azelőtt semmi különböztetés nem volt, kiváltképpen Domoszlón és a szomszédságában lévő Nána nevű helységben, mert sem az domoszlai, sem az nánai lakosok nem a hajdani régi telken, hanem más tőlük felfogott telken már mostanság laknak, mely helyeken már annyira elszaporodtanak az jobbágyok és lakosok, hogy az jövevény ember magának majd csak alkalmas lakóhelyet sem kaphat. Midőn Tarródy uram kiváltotta Eger városátul azon juszt, melyet B. Haller Zsigmond bír, ott azon időben legtöbb Haller-jusson való jobbágyok laktanak. De idővel a felfogott fundusokat és viskójukat elhagyván, közülök ki Bossányi, ki Orczy uram fundussaira lakásokat elvették, így most már Orczy és Bossányi uraimék részén több jobbágy lakik, mint Haller részén. Haller Zsigmond

⁵³ HML IV–9/D/11 No. 244

⁵⁴ Soós, 1975. 323.

⁵⁵ HML IV–9/d/8 No. 177; DIV Adattár Soós Imre jegyzetek – Kisnána; <http://www.nanaivitezek.hu/index.php?page=erdekessegek&sub=kisnana>

*Domoszlón jussához képest igen keveset bír, mert csak 8 jobbágyot, Nánán pedig egyet sem bír csak a kertüllőnek parancsol.*⁵⁶

A XVII. században Nagyheves leányági öröklés révén a Nyáryak birtoka, Kishevesnek pedig Dorogfy István a földesura. A török kiűzése után a birtok nagy részét Glöcksberg Dietrich császári ezredes vásárolta meg az udvartól. Bár 1726-ban a Fiscus elismeri, hogy - többek között - a Heves megyei jószágok, köztük Heves városa is a Nyáry család igaz öröksége, mégis majdnem 20 évig folyik a pereskedés a birtok visszaszerzésén.⁵⁷ 1719-től Glöcksberg özvegye Popovics János Ferenc morva őrgófnak lett a felesége, így a birtok is az ő kezébe került, míg 1740 táján Szeleczy Márton használta e részeket. A XVIII. század közepén a folyamatos pereskedések eredményeként sikerült a Nyáry örökösöknek az őket illető birtokokat teljes egészében visszanyerniük. 1741-ben Haller Sámuel a főbirtokos, mellette a Nyáry leányági leszármazott „négy línea”, a Bossányi, Orczy, Szunyogh és Török család az egykori nagyhevesi részek földesura, míg a kishevesi Dorogfy-jogon a Csörgő, Ürményi, Nagy és Herczeg családok osztoznak.⁵⁸

1739-ben a Dorogfy-részt bíró Babocsay Judit örökösei kilépnek az addigi közös birtoklásból, s öt részre osztják a várost és annak minden tartozékát a következőképpen:

„Mi alól írt néhai Méltóságos Enyingi Török Ferencnek néhai Országgh Borbála Asszontul származot Maradéki egy részről, (ők a Nyáry örökösök) más részről pediglen Babocsay Judith Successori (örökösei) magunkra válalván mind két részről lévő s leendő utriusque sexus maradékink terheket adgyuk Tuttára mindennek az kiknek illik, ezen Transactionknak s Levelünknek rendiben,... ezen Nemes Heves Vármegyében ugyan Heves Várossában az Királyi Fiscus által Dorogffy Familiátul Törvénnel nyert és ... néküink cambialiter (csereként) adot, s általunk bírt Portionak qartalitása iránt, ...említett Heves nevű curiális mező városunkat minden néven nevezendő Pertinentiájval (tartozékaival) és hasznaival együtt Attyafiságossan eőt (öt) ráta és egyenlő részre szabtuk mellynek is négy része mi néküink Fölül írt Török Ferenc Maradékinak, az ötödik penigh emlitet Babocsay Judith successorainak örökössen és megh másolhatatlanul fog maradni s ez szerint ... fogjuk azt magunk közöt tum in Fundis, (telkenként) tum is appertinentiis (tartozékonként) fell osztatni. ...Költ Gyöngyös 31-a January 1739. Aláírók B. Haller Sigmond, B. Haller Samuel, Haller Mihály, Orczy István, B. Bossányi Gáspár(?), Orczy Sándor, Csörghő Bálinth(?) ugy is mint N. Szalattyán Kata Asszonytul született Gyermekeinknek naturális Tutora és Curatora, és Ürménj Nagy Györgynek saját keze X vonása”.⁵⁹

⁵⁶ HML IV–9/d /12 No. 244

⁵⁷ MOL P 585.Fasc. M.36. Nr.7.

⁵⁸ SOÓS, 1975. 259.

⁵⁹ MOL P 518 – a 4. d. R. No. 31.

Öt részre osztják az őszi vetés alá való földet, melyből az egyik a Vertzel nevezetű réttől a Vezekényi határban lévő Nagyhalom felé vezet, a másik tábla pedig a Hevesről Erdőtelekre járó úttól a városhoz közel lévő ároknál kezdődik, s hosszúsága a tenki út mellett egészen a Bodról Átányra vezető postaútig tart. A tavaszi alá való homokos föld Csász határától az erdő kerülete mellett a káli útig terjed. Az erdők felosztásánál *„által jövéen az Ország uttyán Hevestül vezető Frankok(?) útyára, jó darabon menvén az erdőbe a szőlő felé a szőlőbe vezető gyalogútig, innen a garágyig”*⁶⁰ - a Babocsay örökösök részére mérik. A marhalegelő a Bodról vezető postaúttól kezdődik, s tart mindaddig, míg a káli útba nem „szakad”. A rét az átányi úttól a Vezekényre járó útig, míg széle a vízen túl a hevesi szántóföldre tart. Ezek a külső területek kerülnek 1740-ben felosztásra, s megegyeznek a földesurak abban is, hogy a legelő megtartása miatt egyötöd rész csak 200 marhát tarthat és legeltethet a közös legelőn. A Dorogfy jogot birtoklók ettől kezdve önállóan kezelik részeiket, s szedik be azok adóját.⁶¹

A BIRTOKKÖZÖSSÉG MEGSZÜNTETÉSE

A Nyáry örökösök között 1743-ig megmaradt a birtokközösség. Ekkor a főbirtokosa Haller Sámuel, osztálypert indított a négy línea családjai ellen Heves megye törvényszéke előtt, melynek eredményeként a közös birtoklású falvakban az eredeti birtokaránynak megfelelően ismét felosztják a belső fundusokat külső tartozékaikkal együtt. Szükségességét az „indokolta”, hogy az Orczyak és Bossányiak által a jobbágyoknak biztosított kedvezőbb feltételek miatt a lakosok elhagyva a közös birtoklású telkeket az illető földesúr pástjain építettek maguknak házat, s ily módon az adott birtokos saját, „különös” jobbágyságai lettek. Mivel a Hallerek nem törődtek itteni birtokaik fejlesztésével, így az a furcsa helyzet állt elő, hogy a településnek olykor felét - illetve Heves esetében 2/5-öd részét - öröklő főbirtokos a valóságban kevesebb adófizető jobbágytelekkel rendelkezett, mint a kisebb rész-birtokosok. Ezen per eredményeként valamennyi érintett községben végre kellett hajtani a belső jobbágytelkek és külső tartozékaik szétválasztását, az eredeti birtokarányoknak megfelelően, vagyis úgy, hogy minden falu egyik fele a Halleré, a másik fele pedig további 4 részre osztva a 4 línea családjaié legyen. A földesúri birtokosztályok végrehajtása során a falu belsőiségeinek megosztására kétféle osztásmódot szoktak alkalmazni. Könnyebb és felületesebb osztási mód volt a tagos osztás, ahol minden földesúr összefüggő falurészt kapott, egész utcákat, házsorokat, de ebben az esetben sem az ott lévő jobbágytelkek számára, sem a telek vagyoni értékére nem voltak figyelemmel. Igazságosabb és na-

⁶⁰ Hevesi Múzeumi Kiállítóhely Hegedűs Gyula hagyaték

⁶¹ Soós, 1975. 260.

gyobb előkészületet igénylő eljárás volt a házanként, telkenként való felosztás. Ennek során a jobbágyháztartásokat végig járva felértékelik a házakat, majd a jobbágyfundusokat birtokarány szerint kisorsolják a belső részekben ugyanúgy, mint a külső pástokon. Így a földesúr bár szétszórva a településen, nagyjából hasonló értékű jobbágytelkekhez jut. A főbirtokos Haller kérésére ezt a házankénti, telkenkénti osztást alkalmazták. A perbeli megállapodás előírta, hogy az egyenlő értéken alapuló házankénti osztás mellett is igyekezni kell minden utcasonon mindegyik résztulajdonosnak összefüggően vagy legalább egymáshoz közel kijelölni a jobbágytelkeket. /A földközösség területén az igaerő volt a sorsolás legfőbb szempontja: 6 ökrös jobbágyot egész telkesnek, 4–2 ökröst féltelkesnek, a marhátlant gyalognak minősítették./ Akik már előbb is örökös jobbágyok voltak valamelyik részbirtokos magán-földesurasága alatt, azok lehetőleg maradjanak meg előbbi földesuruk nevén. A felosztás elsősorban a pástos vagy pusztá telkekre települteket és általában a szabad menetelű jövevény jobbágyokat érintette. Továbbra is közös maradt a paplak, katonai kvártélyház, csőszház, őrház, jegyzőlak, harangozó, községi mészáros, a pásztor és juhász háza és a bolt.⁶²

A határbeli külső telektartozékok közül csupán a szántóföldeket és réteket osztották föl, a legelő és erdő ezután is közösben maradt. A szántók esetében mindegyik nyomást ketté osztották, s ettől kezdve az egységes földközösség két földközösségre - Haller-család és négy línea - bomlott szét, de maga az újraosztásos rendszer mindkét birtokrészen megmaradt, a földeknek az egyes jobbágytelkekhez való kiszabását ekkor még nem végezték el.⁶³

Az osztályos egyezség Hevesen 1743. június 17-én kezdődött, s a szántó-, kender- és rétföldeknek a kimérése több mint két év után 1754. november 23-án záródott le. Az egyes határokat különböző hosszúságú (38, 42, 48 bécsi öles⁶⁴) kötéllel mérték ki. A kimért területek kiosztása nyílhúzással történt. Így mindenki azonos nagyságú részekhez jutott. A fennmaradó kivételes földeket a plébános, a kántor és a nótárius kapta.⁶⁵

⁶² Érdekességként megemlíthető, hogy az összeírás szól többek között három kocsmáról, ahol az egyikben pálinkát mérnek, a másikban mészárszék van, a harmadik pedig a Csörgő família részén található. Van itt a Hallereknek kovácsműhelyük, s a településen belül egy fiúiskola (schola puerorum).

⁶³ Soós, 1958. 84–88.

⁶⁴ Egy bécsi öl kb. 1,9 m

⁶⁵ HML IV-9/d – 11 No. 244

A XVIII. század közepére, minden faluban megszilárdul a birtokrendszer. Amikor Orczy István 1749-ben meghalt, fiára közel 250 000 holdnyi birtokot hagyott.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bél Mátyás: Heves megye ismertetése, 1730–1735. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2001
- B. Gál Edit: Az Orczy család társadalmi és gazdasági felemelkedése a 18. században és a 19. század első felében. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös, 1993.
- Illésy János: A Jász-kunság eladása a német lovagrendnek. Budapest, 1905.
- Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731). Budapest, 1979.
- Reizner János: Szeged története 1899–1900. <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/index2.html>
- Soós Imre: A jobbágyszőlő helyzete a szolnoki Tiszatájon: 1711–1770. Szolnok, 1958.
- Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger, 1955.
- Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975.
- Szádeczky Lajos: A Haller grófok nemzetség-könyve. In: Turul. 1886/2.
- Szederkényi Nándor:
Heves vármegye története IV. 1893.

The Estates of István Orczy in Heves County in the Early 18th Century
by Edit B. Gál

István Orczy belonged to the layer of aspiring lesser and middling nobility, who, through the social relations made during his office career and successful manoeuvres in political life, became an influential magnate of his age, the early 18th century, and a founder of his dynasty's subsequent enormous riches. His wealth began to prosper after his marriage with Zsuzsanna Petrovay on 17 April 1708 and following the suppression of the Rákóczi freedom fight.

After 1708 he was busy acquiring his wife's dowry, the share of the Nyáry-properties, since with the marriage he came into possession of the 1/48th part of the Nyáry-lands.

The study gives a detailed list of the properties either redeemed by Orczy himself or granted to him during his lifetime. The Nyáry-estates in Heves county were distributed among the Haller family and the heirs of Zsigmond, Miklós, Mária and Krisztina Nyáry i.e. the „four lines”. The settlements involved: Sirok, Rácfalu, Domoszló with the fortress of Oroszlánkő, Visonta, Ugra, Karácsond, Tarnócza, Szajla, half of Pata, Tarján, Átány and Györk, Verpelét, Nagyberek, Alsó-Rosnok, Felső-Rosnok, Nána, Kőkút, Detk, Markaz, Sár, (Tarna)Örs, Babi, portio of Bod, half of Halász, Kompolt, Ványa and half of Gyánd. A great number of the settlements in the demesne lands were situated on one-time Ottoman territory having a lot of deserted plots (*deserta sessio*) and abandoned, depopulated wasteland 'puszta'. After 1711 free occupation of new settlers took place within the lowland village boundaries gradually repopulating the almost deserted places in the first decades of the century.

As the four families sharing half of the estates could count only on few serfs in certain villages, their aim naturally was to keep the spontaneous migrants, settlers and obliging them for performing services. The serfs chose the areas of the 'four lines' offering more allowances, and so landowner Haller soon had fewer serfs and landlord's services than the other four families, each of whom otherwise possessed only 1/8th part of the estates. In 1743 this situation ended with an agreement on the division of the estate redistributing the inner fundus with the outer belongings in the jointly owned villages according to the original proportions of possession.

GAZDÁLKODÁS A TERMÉSZETBENIEKKEL A KOHÁRYAK NÓGRÁD VÁRMEGYEI KÖZPONTÚ BIRTOKAIN (1726–1731)¹

SZIRÁCSIK ÉVA

Nógrád vármegye egyik legnagyobb földesura a Koháry család volt a XVII. század végén és a XVIII. század elején, bár a Rákóczi-szabadságharc idején is császárhű földesurak a földjeiket átmenetileg elvesztették. A birtokaik Fülek, Szécsény, Balassagyarmat mezővárosokban és a környező falvakban, pusztákon húzódtak. Innen irányították a Heves és Külső-Szolnok vármegyében fekvő gyöngyösi birtokrészt is.

A Koháry család birtoklásának jellegzetessége volt a tárgyalt korszakban, hogy a birtokaik részben a család közös, részben pedig az egyes családtagok tulajdonában voltak. Az 1720-as években Koháry II. István országbíró és testvérének a fia, Koháry András mondhatott ezen a tájon saját birtokot, illetve kettejük közös birtokáról beszélhetünk a források alapján.

A birtokok nagy változáson estek át az említett időszakban. Az urbáriumokban még gyöngyösi és szécsényi birtokoknak nevezett javak egy része zálogbirtok volt, amit a Forgách család 1724-ben visszaszerzett. Mindennek hatására a birtok területe nem csupán lecsökkent, hanem igazgatása is megváltozott. 1724-előtt a „szécsényi és füleki” uradalmakról szóltak a források, azt követően pedig a „(karancs)sági és füleki” uradalmakról.²

A birtokok működésének leginformatívabb forrásainak a számadásokat tekinthetjük. A számadások jelentőségét magyarázhatjuk azzal, hogy ezt a forrástípust számos tudományág tudja hasznosítani. Fontos birtoklás- és gazdálkodástörténeti szempontból, hiszen a „*gazdálkodás egész körét felöleli*.”³ Más vélemény szerint is a számadások alkalmasak az „*üzem milyensége, a gazdasági élet fejlettsége és fejlődése*” kérdéskör vizsgálatára. Egy 1952-ben alakult munkaközösség a számadásokat a „néprajz történeti adattáraként” értelmezte, megjegyezték viszont, hogy a „*számadások amellel lehetővé teszik, hogy bepillantást nyerhessünk az*

¹ A jelen írás az OTKA (F 68089) támogatásával készült, amelyért köszönetet mond a szerző.

² Štátný Archív v Banskej Bystrici, L. RODY A PANSTVÁ, I. Rody, Koháry-Coburg, Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove, Rationes 1720–1731.

³ SZÁDECZKY, 1911. V–XII.

egész akkori életbe.”⁴ Mindezen túlmenően a számadásokat a helytörténészeken kívül a „társadalom- és gazdaságtörténet, de az egyháztörténet is hasznosíthatja.”⁵

A Nógrád vármegyei központú Koháry-birtokok számadásai az 1720-as esztendővel kezdődnek. A dátum nem véletlen. Az 1716-ban készült urbárium összeírásából tudjuk, hogy a földbirtokos Koháry Istvánnak és tiszttartójának, Gömrey Jánosnak a lakóhelye Szécsényben volt.⁶ Szécsény nagy részét 1719-ben tűz pusztította el.⁷ Ennek eshetett áldozatul többek között a földesúri rezidencia is. Feltehetően az uradalmi ügyintézés fontos dokumentumai is a tűz martalékaul eshettek, hiszen a Koháry-birtokok iratai közül csak a Nógrád vármegyei központú uradalmak számadásai hiányoznak az 1720-as év előtt.

A birtokigazgatás az 1720-as évektől viszont jól nyomon követhető a számadások alapján. A család közös tulajdonában lévő birtokok mellett Koháry István birtokrészéről is vezettek számadást, Koháry Andráséről pedig az első ilyen irat 1727-ből való. Egy évben tehát több számadás is készült, de nem mindegyik maradt meg az utókor számára. A számadásokat 1725-ben bekövetkezett haláláig Szűcs András készítette, azt követően Trajtler István gondoskodott a számadások vezetéséről.

Noha a háromféle tulajdonú birtokok közös tiszttartójának számadásai 1720-tól maradtak fenn, a természetbeniekről csak 1726-tól vezettek számadást. A természetbeni számadás megjelenése a Koháryak birtokain igen késeinek mondható, hiszen például a Zichyek közeli divényi uradalmában már 1687-től kimutathatóak a pénzről és a természetbeniekről vezetett külön számadások.⁸ Minden bizonynyal az 1726-tól tiszttartóként működő Trajtler István felfogásának köszönhetőek a természetbeniekről felvett számadások. Trajtler a természetbenieket is éppen olyan fontosnak tarthatta számba venni és lejegyezni, mint a pénzmozgást. A tanulmány e természetbeni számadások feldolgozására épül Koháry II. István 1731. évi haláláig.

A tiszttartók számadását a korabeli ország bizonyos részein szigorúan ellenőrizték. Az alsólendvai és regéci uradalmakban például a tiszttartó számadásait a számadó megvizsgálta, a számadáskönyvet összehasonlította a nyugtákkal, majd a felmerült kérdésekre a tiszttartónak felelni kellett egy bizottság előtt, mulasztásait pedig jóvá kellett tennie.⁹ Nógrád vármegyében nem volt ilyen erős a kontroll. A divényi uradalom számadásait például nem ellenőrizte senki.¹⁰ A Koháryak tiszt-

⁴ BELÉNYESI, 1959. 4–7.

⁵ KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSSI, 1997.

⁶ SZIRÁCSIK, 2007. 26.

⁷ RADVÁNYI, é.n. 154–155.

⁸ SZIRÁCSIK, 2005. 31–32., 172.

⁹ BAKÁCS, 1930. 90–93.; CSAPODY, 1933. 20–22.

¹⁰ SZIRÁCSIK, 2005. 36.

tartójának sem kellett a számadótól tartania. Mindezek ellenére a számadásokban csak egy helyen, 1726-ban mutatható ki tévedés az árpa esetében. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy nem mindenről vezethetett számadást a tiszttartó. Füleken nagyléptékű építkezés mutatható ki a pénzmozgást vizsgálva, viszont építőanyag egyáltalán nem szerepel a természetbeniek között. Az ugyancsak Nógrád vármegyei divényi uradalomban ezzel szemben a legutolsó zsindelelszegről is számadást készítettek.¹¹ Másfelől nem minden esetben lehetett következetes a Koháryak tiszttartója. Például annak dacára, hogy Koháry István birtokán teheneket tartottak, csak egy évben vezetett a tiszttartó vajról számadást. Mindezek figyelembevételével kezdhethetjük el elemezni a Koháryak tiszttartójának, Trajtler Istvánnak a természetbeniekről vezetett számadásait.

A GABONA

A természetbeniek közül 1726 és 1731 között a tiszttartó a gabonakészletről részletes számadást vezetett. A Koháryak három birtoka közül a Koháry család közös birtokáról csak egy esetben maradt a természetbeniről számadás, méghozzá a gabonakészletről, amely 1726-ban 152 kila volt. A készlet a felső- és alsónyitrai malmok vámjára, valamint arra a dézsmára vezethető vissza, amelyet 1726-ban Fülekről, Csákányházáról szedtek be. A közös birtokon termett gabonát a későbbiekben is úgy osztották fel a családtagok között, hogy 1/6-át kivették Koháry Istvánnak, majd a maradékot megfelezték, egyik fele ugyancsak az országbíróé lett, míg a másik fele Koháry Andrásé. A közös birtokkal kapcsolatosan több említésről csak Koháry István országbíró és Koháry András részirtokai kapcsán számolhatunk be a természetbeni számadások alapján.

1. táblázat: A közös családi birtok gabonakészlete

é v / k i l a	k é s z l e t
1726köz	152,00

A búzakészletet tekintve 1726 és 1730 között Koháry István búzakészlete (5203–12 774 kila) jóval nagyobb volt Koháry Andrásénál (121–314 kila). 1731 folyamán Koháry István birtokát Koháry András megörökölte, ennek megfelelően a búzakészlete jelentősen megnőtt 10 483 kilára.

A gabonakészlet az előző évi maradványból, a közös birtok folyó évi terméséből, a dézsmából, a majorból és a malmokból származott. Feltűnő, hogy Koháry István birtokán, majd 1731-ben Koháry András birtokán minden évben a gabona-

¹¹ SZIRÁCSIK, 2005. 183–184.

készlet döntő részét az előző évből származó búza tette ki, ám számottevő volt ez az arány Koháry András birtokán a korábbi időszakban is. Hasonló volt a tendencia a közös birtokról származó búza, a dézsmabúza¹², a malomból járó búza¹³, a majorságban¹⁴ termett búza esetében is, vagyis 1731. év kivételével Koháry István búzamennyisége nagyobbra bizonyult. A két részbirtok eltért egymástól abban, hogy Koháry András birtokán a közös birtokból származó búza arányaiban nagyobb, fontosabb volt.

2. táblázat: A búzakészlet eredete Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsmá	malom	major	major és dézsmá
1726KI	12774,00	11539,00	88,50	271,50	201,50	673,50	
1727KA	121,25	20,00	22,00		4,50		74,75
1727KI	5203,00	2928,00		819,00	397,00	1059,00	
1729KA	313,63	128,00	36,13	17,00		132,50	
1730KI	9501,25	7177,50	176,75	987,50	148,00	1011,50	
1731KA	10482,75	8947,50	112,50	577,00	237,75	608,00	

év / kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsmá	malom	major	major és dézsmá
1726KI	100%	90%	1%	2%	2%	5%	0%
1727KA	100%	16%	18%	0%	4%	0%	62%
1727KI	100%	56%	0%	16%	8%	20%	0%
1729KA	100%	41%	12%	5%	0%	42%	0%
1730KI	100%	76%	2%	10%	2%	11%	0%
1731KA	100%	85%	1%	6%	2%	6%	0%

¹² Koháry István birtokán 1726–1727 folyamán dézsmát szedtek a füleki jószágából, onnan is Fülekről, valamint a (karancs)sági jószágából, vagyis Karancsságról, Ságújfaluból, Etesről, Litkéről, Törincsről, (Karancs)Apátfalváról, (Szécsény)Halászból és a birtokhoz nem tartozó (Nógrád)Megyerből, Sóshartyánból is. 1730-ban Bolgárom, Sávoly, Sid, (Ipoly)Nyitra, (Fülek) Kovácsi nevét is említik Uhorszka, Garáb, Nagydaróc, Perse, (Ipoly)Galsa, Bolyk mellett. Koháry András birtokáról részletesebb adataink csak 1731-ből származnak, amikor dézsmabúzákat adtak Perséről, Sávolyról, Bolgáromból, Galsáról, (Karancs)Ságról, Ságújfaluból, Halászból, Törincsről, Litkéről, (Karancs) Apátfalváról és Etesről.

¹³ A malomból származó búza során több malmot is említett a tisztartó. Koháry István birtokán 1726–1730 között a litkei és az (ipoly)galsai malmokat jegyezte le. Koháry András birtokán az (ipoly)nyitrai két malomvámat nevesítette 1727-ben, majd mellettük 1729-ben a füleki malom neve is szerepelt. Az országbíró birtokának megöröklése után Koháry Andrásé lett 1731-ben az (ipoly)galsai és litkei malmokból származó búza is.

¹⁴ A majorok közül Koháry István füleki és (karancs)sági majorságáról szerezhetünk értesülést, amit 1731-ben Koháry András megörökölt.

3. táblázat: A búzakiadás összetétele Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	833,00	6884,00	3660,00	1397,00	12774,00
1727KA	43,58			77,67	121,25
1727KI	553,75	105,00	1707,00	2837,25	5203,00
1729KA	20,25	27,75		265,63	313,63
1730KI	475,50	68,00		8957,75	9501,25
1731KA	879,00	1101,50	657,50	7844,75	10482,75

év / kila	muködési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	7%	54%	28%	11%	100%
1727KA	36%	0%	0%	64%	100%
1727KI	11%	2%	33%	54%	100%
1729KA	6%	9%	0%	85%	100%
1730KI	5%	1%	0%	94%	100%
1731KA	8%	11%	6%	75%	100%

Ha a búzakészlet fogyását tekintjük, akkor meg kell jegyeznünk, hogy Koháry István országbíró és Koháry András birtokán is jelentős készlet maradt meg a következő esztendőre. A maradvány 1727 és 1731 között jóval 50% fölött volt, Koháry István birtokán ez az arány 1730-ban a 94%-ot is elérte.

Értékesítést Koháry István 1726. és 1730., majd örökösének 1731. évi számadásában találtak. Értékesítésre jobbára akkor került sor, ha „régi”, rosszabb minőségű búzát adtak el, „mert nem tartani való volt.” A több helyen tárolt búzát döntően a környék lakossága vásárolta meg, olykor a saját dézsmájukat vették meg.¹⁵ Egy esetben ismert, hogy távolabbra vittek búzát eladni, ugyanis Koháry András prefektusa 1731. július 27-én hat régebbi vermet felnyitattott, a búzát pedig Besztercebányára vitette eladni.

Működési kiadásra mindkét birtokon viszonylag kevés búzát szántak, az országbíró birtokán a búzakészlet 5–11%-át érintette ez a tétel, Koháry Andrásén 6–36%-át. A minden évben rendszeresen jelentkező működési kiadások 1731-ig

¹⁵ Koháry István birtokán 1726-ban uhorszkai, ságújfalusi, (karancs)apátfalvi, litkei, törincsi, (ipoly)galsai lakosok vettek az uradalom búzájából. 1731-ben is uhorszkai lakos vásárolt Koháry András örökség révén kibővült uradalmában a búzából. 1727-ből tudjuk, hogy Koháry István birtokán a saját dézsmájukat is megvehették az uradalom lakosai, ez meg is történt a törincsiek, a litkeiek és az (ipoly)galsaiak esetében, 1731-ben pedig az (ipoly)galsaiak szintén a saját dézsmabúzájukat vették meg Koháry András engedélyével.

léptékekkel magasabbak voltak Koháry István birtokán, azt követően a Koháry András kezében összpontosult birtokokon jelentősen megnövekedett. Mindkét birtokon a fizetések és munkadíjak természetbeni részeként adták ki a legtöbb búzát. Csupán néhány esetben mutatható ki eseti munkáért kapott búza.¹⁶ A konvenció természetbeni részeként viszont gyakorta járt a két uradalom alkalmazottainak búza.¹⁷ Koháry István birtokrészén a füleki és a (karancs)sági majorföl-

¹⁶ Koháry István birtokán 1727-ben Szablik kőművesnek a „sütőház[an] csinált kéménytől” 4 kila búza járt, ugyancsak 4–4 kila búzát kaptak 1730-ban az egész évi kéményseprésért, illetve május 15-én Rihács Tamás füleki malom mellett *“bizonyos posványos úfnajk kőből való kirakásáért”*. A Koháry András örökölte, egyesített birtokokon 1731-ben 6 kila búza járt a kovácsnak, míg a malomköveknek a litkei malomba való szállításáért 20 kila. Ugyanebben az esztendőben 2 kila búza vált munkadíjjá a Koháry Andrásához került füleki *„szőlejeének őrzéséért, mely[ben] időnek soványága miatt semmi sem termett”*.

¹⁷ A számadást lejegyző Trajtler tisztartó Koháry Istvántól minden évben 40 kila búzára számíthatott, majd az országbíró halálának évében, 1731-ben a birtokot öröklő Koháry András is ugyanilyen mennyiséget állapított meg számára.

Lendvay Imre (karancs)sági ispán Koháry Istvántól évi 12 kila búzát kapott, miközben a (Nógrád)Szakalban élő ispán 1727-ben 5 kila búzát. Koháry András a meg nem nevezett ispánjának évi 4 kila búzát adott 1731 előtt.

Koháry István hajdúját 1727-ben említették. Ekkor évi 12 kila búzával viszonyozták szolgálatait. Koháry András 1731 előtt a *„korcsmárosnak”* évente 1,25 kila búzát adatott.

Koháry István számos majorsági alkalmazottjának juttatott búzát. A füleki majoros évi 14 kila búzát érdemelt ki, Bratinka János kondás és bojtárja pedig 19 kilát, bár 1726-ban még további 1,5 kila búzát is kaptak a lencse, borsó és kása helyett. A füleki kertész fizetsége évi 10 kila búza volt. A csordás változó mennyiségű búzára számíthatott, az évi 9–18 kila búza a csorda nagyságával lehetett összefüggésben. 1726-ban Koháry István juhászának konvenciójához, *“mely Sz[ent] Miklós nap tájb[an] érkezett Excell[entia]d juhaival”*, 10 kila búzát írtak. A következő évben 31 kila jutott a juhászának és bojtárjának *„amidőn juhokat Ságon teletették.”* A borjak és a szamarak pásztora 1727-ben 6,25 kila, míg 1730-ban 6 kila búzát fogadhatott el. 1727-ben a borjúpásztornak az előző évben ki nem fizetett 3 kila búzáját törlesztették.

Mindeközben Koháry András 1731 előtt csak egy majorsági alkalmazottat, a kondását fizette némi búzával. 1727-ben 4 kila búzát, 1729-ben 7 kilát juttatott kondásának. Az 1731-ben kibővült birtokán már több majorsági alkalmazottja is kaphatott búzát: a borjak és a tehenek pásztora 2 kilát, Bratinka kondás és a bojtárja továbbra is 19 kilát, a füleki kertész is a korábbi 10 kilát, a füleki majoros már 16 kilát, ekkor már biztosan ő gondozta a szarvasmarhákat is, a csordás viszont csak 7,25 kilát, miközben a major méhek őrzéséért 2,75 kilát fizetett.

A lovakkal és szamarakkal foglalkozók részben éves fizetést kaptak, részben pedig az állatok hajtásával összefüggően nyerhettek fizetésül és ellátásukra búzát. Koháry István kocsisa Stevo György volt, aki 1726-ban 11 kila, a következő évben 6 kila búzát mondhatott így a magáénak. Ugyancsak 6 kila búza lett a fizetsége az új kocsisnak, Dubroviczky Andrásnak 1730-ban. Ko-

dekbe vetett búza mennyisége jelentősnek számított, a vizsgált időszakban 200 kilánál több volt. Némely esztendőben a majorsági állatállomány is részesült a megtermelt búzából.¹⁸ „Possadt és megaszott semmire való búza” veszteségként kisebb mennyiségben két esztendőben jelentkezett a számadásokban.

4. táblázat: A működési kiadásra fordított búza Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	fizetés, munkadíj	majorsági állatállomány	majorsági vetőmag	veszteség	egyéb
1726KI	1773,00	290,50	306,00	212,50	24,00	
1727KA	43,58	18,25		25,33		
1727KI	587,50	257,00		290,50		
1729KA	20,25	20,25				
1730KI	475,50	191,00	22,50	262,00		
1731KA	879,00	143,00	397,00	272,00	65,50	1,50

5. táblázat: A földesúri búzajövedelem Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	földesúrnak	épületre	egyház	vendégek	másoknak	egyéb
1726KI	6884,00	6753,00	31,00			98,00	2,00
1727KA							
1727KI	105,00			100,00		5,00	
1729KA	27,75	27,75					
1730KI	68,00		43,00	25,00			
1731KA	1101,50		21,50	1074,00	6,00		

A földesurak is igényt tartottak birtokaik búzájára. Az általuk kért búza mennyisége évenként meglehetősen szélsőségesen változott annak ellenére, hogy

hály István halálának évében, vagyis 1731-ben csak járandósága negyedét kapta meg Dubroviczky, valószínűen a negyed évig még az élők sorában lévő Koháry Istvánnak tett szolgálataiért. 1726-ban előző évi munkájáért Lengyel Mihály lovásznak 12 kila búzát utaltak ki, miközben január 10-e és szeptember vége között a földesúr két szolgájának és október elseje és december vége között hat szolgájának 81 kila búzát. A következő évben Lengyel Mihály 6 szolgálával 84 kilát kapott. 1730-ban a szamaras és a fullajtár konvenciója évi 20 kila búza volt, miközben a négy lovászlegénynek 48 kila járt.

Koháry András lovása 1727. október 13-án érkezett a birtokra *“kanca lovakkal és csikókkal”*, aki december végéig kenyérre 4 kila búzát kapott, míg a másik két lovász január elseje és március 9-e között 5 kila búzát. 1729. március 12-e és május vége között Koháry András két szolgájának *“kenyerekre és téisztás ételekre”* 8 kila búzát adtak. 1731-ben a földesúr lovai mellett lévő kocsisnak, fullajtárnak és két lovásznak kenyérre fejenként havi 1 kila búzát, összesen 16 kilát juttattak.

¹⁸ Koháry István tisztartója 1726-ban 306 kila rosszabb minőségű búzát adott a majorságban gondozott sertéseknek, *“melyek a nagy havaknak miatta ki nem járhattak.”* 1730 decemberében tíz malacos sertésnek 22,5 kila búzát juttatott. 1731-ben a Koháry András örökölte birtokon 397 kila búza *“volt veremalja, mely nem lévén embernek való az sertésnek adatott.”*

minden esztendőben jelentős mennyiségű fel nem használt búzamaradványról számolnak be a források lapjai. Koháry István birtokán a búzakészlet 1–54%-át kérte a földesúr 1730-ig, miközben Koháry András a szerényebb búzakészletének 0–9%-ára tartott igényt, de 1731-ben is az öröklött birtokon csak 11%-ot ért el a földesúr által felhasznált mennyiség.

A földesúri búza esetében több esetben ismert a felhasználás célja. Koháry István a füleki templom és kolostor épületére nemcsak pénzt költött, hanem a munkáért búzát is adatott. 1731. évi halálakor pedig rezidenciáját meszelték ki vélhetően már az örökös, Koháry András parancsára.¹⁹ Nagylelkű volt Koháry István az egyházzal nem csupán az építkezések terén, hanem jelentős mennyiségű búzával támogatta a ferences szerzeteseket.²⁰ A fülekre érkező vendégek ellátására is 1731-ben szükség volt kivételesen búzára.²¹ Olykor ismeretlen okból kapott több személy Koháry István búzájából.²² 1726-ban pedig két kila búza járt azért, mert a földesúr konyhaszekerére kast fonatott a tisztartó.

¹⁹ Koháry István a templomban és a kolostorban végzett munkálatokban 1726-ban résztvevő Ri hács kőművesnek a munkájáért 25 kila búzát adatott, a füleki mésző vágó embereknek pedig 6 kilát. 1730-ban minden 6–6 öl kő vágásáért 3–3 kila búzát, összesen 28 kilát ígért, miközben a templom nagy ablakainak és a kolostor ajtajainak, ablakainak készítéséért 15 kilát. Koháry István halálának évében, 1731-ben a mészővágók 24 öl mésző után 12 kila búzát kaptak, a földesúr füleki „szobái kifelhéjtéséért” viszont 1,25 kilát, miközben a füleki asztalos a templom ablakrámaínak készítéséért a pénzfizetségen felül 8 kilát.

²⁰ Koháry István parancsára 1727-ben a füleki ferencesek 40 kila búzát kaptak, miközben a szécsényi és szendrői ferenceseknek 30–30 kilát juttatott. 1730. április 8-án a füleki ferencesekhez 25 kila búza került. A tisztartó Koháry István 1731. március 29-ei halála előtt tíz nappal a földesúr parancsára a füleki ferenceseknek 50, míg a szécsényi ferenceseknek 24 kila búzát adatott. Ugyanebben az évben további 1000 kila búza került a füleki ferencesekhez.

²¹ 1731-ben az „év folyamán megszálló urak kenyérére” 6 kila búzát adott a tisztartó.

²² 1726-ban Koháry István Tharodi úrnak Egerbe küldetett 15 kila búzát. Február 27-én Jánossy Jánosnak adtak 50 kila búzát, szeptember 12-én újabb 12 kilát kapott akkor, amikor Kecskeméthy Pál is 12 kilát. A szécsényi Varga Mihály 3 kila búzát mondhatott így magáénak, miközben Pécsi János anyja 6 kilát.

A Koháryak zálogában lévő Forgách-birtok, a szécsényi uradalom 1724-ben került ki a Koháry család kezeléséből. Az 1716-ban felvett úrbéri összeírás a Koháryak által birtokolt Szécsény városi birtokán jegyezte fel az ott lakó Jánossy Jánost és Kecskeméthy Pált is, valamint a céhbéli varga mesterembert, Varga Mihályt. Jánossy János és Kecskeméthy Pál személyükben nemesek voltak. (SZIRÁCSIK, 2007. 27–28.)

Kecskeméthy egyébként II. Rákóczi Ferenc fejedelem államához tartozó Nógrád vármegye szolgabírája volt 1707-től 1709-ig, miközben 1706 és 1709 között szécsényi alharmincadasként is tevékenykedett. A nemes Jánossy János, aki Bercsényi mellett ezerskapitány, majd parancs-

6. táblázat: Az árpakészlet eredete Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726KI	1177,00	984,00				193,00	
1727KA	4,33						4,33
1727KI	664,50	313,00		57,50		294,00	
1729KA	37,33	37,33					
1730KI	287,50	184,50		10,00		93,00	
1731KA	390,25	160,00	2,50	28,50		199,25	

év / kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726KI	100%	84%	0%	0%	0%	16%	0%
1727KA	100%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
1727KI	100%	47%	0%	9%	0%	44%	0%
1729KA	100%	100%	0%	0%	0%	0%	0%
1730KI	100%	64%	0%	3%	0%	32%	0%
1731KA	100%	41%	1%	7%	0%	51%	0%

A búzához képest az árpa és a zab éves mennyisége gyakorlatilag messze elmaradt Koháry István és Koháry András birtokán is egyaránt. Hasonlóan a búzáéhoz az árpa mennyisége Koháry András birtokán 1731-ig számottevően kisebb volt, mint Koháry Istvánén, míg az 1731. évi növekvő tendencia –a birtoköröklés miatt– az árpa esetében is megjelent. Ugyancsak nagyarányú volt az előző évből megmaradt árpamennyiség. Az árpakészlet többi része a földesúri kezelésben lévő füleki és (karancs)sági majorföldről és a paraszti termelésből származó dézsmából állt össze.²³ Koháry István birtokán kimutatható, hogy a majorárpa jelentősebb volt a dézsmaárpánál. 1731-ben kis mennyiségben a közös birtokról származó gabona is kimutatható.

nok volt, 1726-ban nem tudjuk miért, de 25 Rft-ot kapott földesúri parancsra. (HECKENAST, 2005. 194., 224., Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML) IV. 1/a. 13. köt. 1711. február 9. Szakal faluban tartott általános nemesi közgyűlésen készült összeírás 33–38., MNL NML IV. 1/a. 11. köt. 8–10., 13–22., Štátný Archiv v Banskej Bystrici, L. RODY A PANSTVÁ, I. Rody, Koháry-Coburg, Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove, Rationes 1726.)

A mindvégig császárhű Koháry István birtokán tehát egykori rebellisek is éltek, sőt a szécsényi uradalom kikerülése után is egykori földesurukkal kapcsolatban maradtak. Talán szolgálatot tettek neki a többiekhez hasonlóan, vagy a kegyes földesúr bőkezűségére támaszkodtak?

²³ Az árpadézsma Koháry István birtokán jelent meg 1726 és 1730 között, majd a birtokát öröklő Koháry András uradalmában 1731-ben. Dézsmát szedtek a (karancs)sági jószágából, vagyis (Karancs)Ságról, Ságújfaluból, Etesről, Litkéről, Törincsről, (Karancs)Apátfalváról, (Szécsény)Halászból.

7. táblázat: Az árpakiadás Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	769,50	615,00	115,50	-323,00	15000,00
1727KA				4,33	4,33
1727KI	82,00	251,00	61,00	270,50	664,50
1729KA	13,00			24,33	37,33
1730KI	127,50			160,00	287,50
1731KA	128,50			261,75	390,25

év / kila	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	65%	52%	10%	-27%	100%
1727KA	0%	0%	0%	100%	100%
1727KI	12%	38%	9%	41%	100%
1729KA	35%	0%	0%	65%	100%
1730KI	44%	0%	0%	56%	100%
1731KA	33%	0%	0%	67%	100%

A tisztartó igyekezett pontosan vezetni a természetbeniekről a számadást, de 1726-ban Koháry István birtokán jelentős kiadástöbbletet könyvelt le, aminek okát nem ismerjük. Számolási hibáról lehet szó?

Az árpa értékesítése a két birtokra nem volt jellemző. Csak Koháry István birtokán mutatható ki 1726–1727 folyamán, hogy a tisztartó évente egy alkalommal némi árpát adott el a (karancs)sági vermekből.

Az árpakiadás részben az uradalom működése miatt vált szükségessé. Árpát nem adtak a fizetések, vagy a munkadíjak természetbeni részébe, veszteség sem mutatható ki a számadások alapján. Koháry István birtokán, majd az örökösé 1731. évi birtokán füleki és (karancs)sági majorföldbe szánt vetőmagot különítettek el minden esztendőben. A lovaknak, szamaraknak rendszeresen adtak árpát kisebb-nagyobb mennyiségben, míg a sertések hizlalására rosszabb minőségű árpát biztosítottak.

8. táblázat: A működési kiadásra fordított árpa Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	fizetés, munkadíj	majorsági állatállomány	majorsági vetőmag	veszteség	egyéb
1726KI	769,50		667,50	102,00		
1727KA						
1727KI	82,00		12,00	70,00		
1729KA	13,00		13,00			
1730KI	127,50		73,00	54,50		
1731KA	128,50		62,00	66,50		

Koháry István minden évben igényt tartott árpára, miközben Koháry Andrásnak még 1731-ben sem kellett. Jelentős mennyiségek kerültek azonban Koháry István más uradalmaiban lévő megbízottjaihoz vélhetően az ottani sörfőzés alapanya-

gának biztosítása érdekében.²⁴ Kivételesen fordult elő, hogy vendégek kaptak árpát.²⁵

9. táblázat: A földesúri jövedelem az árpából Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	földesúrnak	épületre	egyház	vendégek	másoknak	egyéb
1726KI	615,00	109,50			4,00	501,50	
1727KA							
1727KI	251,00					251,00	
1729KA							
1730KI							
1731KA							

Noha az éves zabkészlet némileg magasabb volt az árpáénál, de ugyanúgy elmondható az árpáról és a zabról is éppen úgy, hogy nagyobb mennyiséget regisztráltak Koháry István birtokán, illetve Koháry András készlete csak 1731-ben az örökség révén emelkedett meg. Az előző évi maradvány jelentősége a másik két gabonafajtához hasonlatosan jelentős volt. Általában a füleki és (karancs)sági majorzab mennyisége jelentősen meghaladta a dézsmazabét mindkét birtokon.²⁶ Koháry István birtokán 1727-ben a két (ipoly)nyitrai malom után kisebb zabbevétel mutatható ki. Koháry András birtokán pedig 1727-ben és 1731-ben jelentkezett a közös családi birtokról begyűjtött szerény zabmennyiség.

²⁴ Koháry István Bánhidya Ferencnek, Koháry István csábrági tisztartójának 1726-ban 371,5 kila árpát, a szitnyai uradalmához tartozó prencsfalvi sáfárnak pedig 130 kilát küldetett. A következő év október 17-én a szentantali sáfárnak a „*serfőző házhoz*” adott 251 kilát. Valószínűen a többi uradalmának sörfőzési alapanyagát a Nógrád vármegyei központú birtokáról is beszerezettette.

²⁵ 1726. január 14-én „*midőn Csábrágba ment*” Károlyi Sándor emberei 4 kila árpát kaptak.

²⁶ A zabdézsma Koháry István birtokán jelent meg 1726 és 1730 között, majd a birtokát öröklő Koháry András uradalmában 1731-ben. Dézsmát szedtek a (karancs)sági jószágából, vagyis (Karancs)Ságról, Ságújfaluból, Etesről, Litkéről, Törincsről, (Karancs)Apátfalváról, (Szécsény)Halászból, valamint a füleki birtokhoz tartozó Uhorskáról, Perséről, Sávolyról, Bolgáromról, (Ipoly)Galsáról és a birtokhoz nem tartozó (Nógrád)Megyerből, Sósartyánból is.

10. táblázat: A zabkészlet eredete Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726KI	1672,25	1487,75		93,50		91,00	
1727KA	80,50		9,50				71,00
1727KI	2553,50	982,50		363,00	52,50	1155,50	
1729KA	102,25	52,25		5,00		45,00	
1730KI	1939,50	1606,50		47,00		286,00	
1731KA	3117,42	2113,50	27,42	266,50		710,00	

év / kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726KI	100%	89%	0%	6%	0%	5%	0%
1727KA	100%	0%	12%	0%	0%	0%	88%
1727KI	100%	38%	0%	14%	2%	45%	0%
1729KA	100%	51%	0%	5%	0%	44%	0%
1730KI	100%	83%	0%	2%	0%	15%	0%
1731KA	100%	68%	1%	9%	0%	22%	0%

11. táblázat: A zabkiadás Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	272,00	18,00		1382,25	1672,25
1727KA				80,50	80,50
1727KI	855,00	45,00		1653,50	2553,50
1729KA	54,00			48,25	102,25
1730KI	766,00	60,00		1113,50	1939,50
1731KA	484,50	30,00	120,00	2720,67	3355,17

év / kila	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	16%	1%	0%	83%	100%
1727KA	0%	0%	0%	100%	100%
1727KI	33%	2%	0%	65%	100%
1729KA	53%	0%	0%	47%	100%
1730KI	39%	3%	0%	57%	100%
1731KA	14%	1%	4%	81%	100%

A zabbevételből jelentős hányad maradt a következő évre mindkét birtokon. Értékesítés csupán 1731-ben mutatható ki.²⁷ A birtoka zabjából 1731-ig Koháry András nem kért, de Koháry István birtokán is a földesúri igényeket jelentősen meghaladta az uradalom működését biztosító kiadás.

²⁶ 1731. március 15-én báró Zilinszki kapitánynak adtak el zabot.

12. táblázat: A működési kiadásra fordított zab Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	fizetés, munkadíj	majorági állatállomány	majorági vetőmag	veszteség	egyéb
1726KI	272,00	40,00		232,00		
1727KA						
1727KI	855,00	40,00	514,50	300,50		
1729KA	54,00		54,00			
1730KI	766,00	40,00	449,50	276,50		
1731KA	484,50	40,00	210,50	234,00		

A működési kiadásokat a következőkkel írhatjuk le. A füleki és (karancs)sági majorföldre szánt vetőmag Koháry István birtokát jellemezte, majd 1731-ben a birtokát öröklő Koháry Andrásét is. Hasonló mondható el a lóhátan közlekedő Trajtlér tiszttartó fizetésének természetbeni részéről, az évi 40 kila zabról. A majorállatok közül télvíz idején zabot kaptak a lovak, szamarak, miközben a sertéseket rosszabb minőségű zabbal hizlalták. 1727-ben Koháry István birtokán a juhok mellett lévő kuvaszok is zabot kaphattak.

13. táblázat: A földesúri jövedelemre fordított zab Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / kila	összesen	földesúrnak	épületre	egyház	vendégek	másoknak	egyéb
1726KI	18,00				18,00		
1727KA							
1727KI	45,00				45,00		
1729KA							
1730KI	60,00				60,00		
1731KA	30,00				30,00		

A földesúri zabkiadások teljesen a vendégek lovainak ellátását szolgálta Koháry István birtokán 1726 és 1730 között, míg Koháry Andrásén 1731-ben.²⁸ A mennyisége egy évben sem volt számottevő.

²⁸ Koháry István birtokán 1726-ban Draskóczy, december 15-én Berény Tamás és neje szállt meg, december 17-én pedig Bánhidý Ferenc. A lovaikat a birtok zabjával látták el. November 25-én törvényszék volt Rimaszombatban, ezért Foglár Imre jegyző, Kelio Adam szolgabíró, Palásty István alispán, Bene István, Kubinyi Miklós lovainak adott szénát és abrakot a tiszttartó. 1729-ben is juttattak zabot az év során *“megszálló böcsületes Uri emberek lovai számára.”* Kiemelték, hogy ekkor gróf Károlyi Ferenc és felesége a földesúrhoz Csábrágba menve Füleken három napig tartózkodott. 1730-ban az év folyamán megszálló vendégek lovait látták el. A megnevezett vendégek között volt gróf Zichy nagyszombati kanonok, néhányszor Vécsey Sándor úr, Mattyasovszky tanácsos, Hont vármegye tagjainak és *“több uri emberek.”* 1731-ben is az év folyamán megszálló urak lovainak adtak zabot.

A SZÉNA

A szénakészlet összeírása 1726 és 1731 között Koháry István és Koháry András birtokán is fontos lehetett. A készlet változó mennyiségű volt, de Koháry István birtokán (97–164 öl) jelentősebb mennyiségű volt, mint Koháry Andrásén (8–17 öl), igaz, 1731-ben, amikor Koháry András megörökölte az országbíró birtokát, Koháry András szénájának mennyisége 130 öltre emelkedett. A széna a füleki, persi, (ipoly)galsai, (karancs)sági, litkei, (karancs)apátfalvai rétekről származott.

Mindkét birtokon feltűnő a készlet összetételének vizsgálata során, hogy előző esztendőből jelentős készletet halmoztak fel, ami különösen Koháry István birtokán, majd 1731-ben az örököse, Koháry András birtokán volt jelentős, aránya 40–92% között mozgott.

14. táblázat: A szénakészlet Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / öl	összesen	előző évi	az évi
1726KI	155,50	62,5	93
1727KA	8,00		8
1727KI	164,00	104	60
1729KA	17,00	5	12
1730KI	97,00	89	8
1731KA	130,00	62	68

év / öl	összesen	előző évi	az évi
1726KI	100%	40%	60%
1727KA	100%	0%	100%
1727KI	100%	63%	37%
1729KA	100%	29%	71%
1730KI	100%	92%	8%
1731KA	100%	48%	52%

A széna értékesítésével nem igazán törődtek.²⁹ Koháry István birtokának nagyobb volt a működési kiadásra és az attól gyakran el nem választható földesúri jövedelemre fordított szénája (35–91 öl), mint Koháry Andrásé (5–8 öl, de 1731-ben 35 öl). A birtokokon szekeres és háts lovaknak rendszeresen adtak szénát,

²⁹ A tisztartó Koháry István birtokáról 1727-ben 13,5 öl (ipoly)galsai szénát adott el, *“mivel gyarló vala”*, Koháry András szénájából pedig 37 ölnyt értékesített 1731-ben.

gyakorta szarvasmarhák, szamarak és juhok is kaptak belőle.³⁰ A vendégek lovainak fogyasztására 1730-ban és 1731-ben tettek említést.

A maradvány a szerénynek mondható felhasználás és értékesítés miatt magas volt mindkét birtokon. Kivételt képez ez alól az állítás alól az 1727. évi készlet, amikor Koháry András kis mennyiségű szénáját teljes egészében felhasználták.

15. táblázat: A szénakiadás Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / öl	működési kiadás és földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	45		110,5	155,50
1727KA	8		0	8,00
1727KI	91	13,5	59,5	164,00
1729KA	5		12	17,00
1730KI	35		62	97,00
1731KA	35	37	58	130,00

év / öl	működési kiadás és földesúri jövedelem	értékesítés	maradt	összesen
1726KI	29%	0%	71%	100%
1727KA	100%	0%	0%	100%
1727KI	55%	8%	36%	100%
1729KA	29%	0%	71%	100%
1730KI	36%	0%	64%	100%
1731KA	27%	28%	45%	100%

A SZARVASMARHÁK

Szarvasmarhákat csak Koháry István birtokán vettek számba 1726 és 1730 között, illetve az országbíró 1731. évi halálát követően örököse, Koháry András birtokának számadásában. A csorda 60–75 szarvasmarhából állt, 1731-ben viszont csak 39 állatot jegyeztek le. Két évben szaporodott a csorda 15–15 állattal. 1726-ban 7 szarvasmarhát, köztük teheneket, kétéves üszöket és bikákat hajtatott Bánhidý Ferenc Csábrágból, az országbíró másik uradalmából a Nógrád vármegyei birtokra.

³⁰ Koháry István parancsára 1727-ben június és augusztus között szamaraknak és szarvasmarháknak adtak szénát, *“mivel kevés szalma volt, s az is szaporátlan.”* 1726-ban a Csábrágból (Karancs)Ságra hajtott juhoknak is jutott széna, ezeket az állatokat egészen 1727. április végéig látták el. Koháry András a lovainak szánta a szénát. Az 1727. évről például tudjuk, hogy március 12-től május végéig 8 lovát látták el szénával, 1731-ben pedig január elseje és április vége között a földesúr 6 szekeres lova, 4 paripája fogyasztotta. Trajtler tisztartó lováról is megemlékeztek az 1731. évi kiadások között.

16. táblázat: A szarvasmarha-állomány Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	összesen	előző évi	szaporulat	Csábrágból
1726KI	65	58		7
1727KI	75	60	15	
1730KI	60	45	15	
1731KA	39	39		

év / db	összesen	előző évi	szaporulat	Csábrágból
1726KI	100%	89%	0%	11%
1727KI	100%	80%	20%	
1730KI	100%	75%	25%	
1731KA	100%	100%	0%	

A szarvasmarhát nem eladásra tenyésztették, csak a szükségtelen és az öreg állatokat adták el. Az állatállomány gyakorlatilag tehenekből és borjaikból állt. Bikát csak tenyésztés miatt hagytak.³¹ A csorda fogyását a fentiekén kívül csak az elhullás okozta.³²

³¹ A tisztartó ezért adhatott el 1726. március 13-án Füleken a három bikából egy “szüségtelen” bikát. 1727-ben –amint a tisztartó írta– 11 “*vén görcs teheneket eladtam.*” 1730. november 19-én a tisztartó a füleki mészárosnak eladott majortehenekből és “*rossz tinókból*” négyet. A szarvasmarhák közül két tehenet és két tinót adatott még Koháry István 1731-ben a szentantali vámosnak.

³² 1726-ban „dög által vezett el” egy tehen, „köszikláról leesvén” elpusztult egy másik, 2 harmadévi borjú “hersnyés lévén el vezett”. 1727-ben még több állat is elhullott, ahogyan azt a tisztartó a számadásban megjegyezte: kettőt a “vad meg emésztet”, négy “tályogban elveszett, és dög által”, és ekkor “a bika egy 2” fű bikácskát által verte szarvaival.” 1730-ban “környösem körül esni kezdet az marha, a’ mint már az nyári borjúk mind elestek”, s a „3füre járó üsző” elhullt, összesen 17 állat. 1731-ben 15 szarvasmarha „dög által elesett, melyek[ne]k bőrei megvannak”, amint írta a tisztartó.

17. táblázat: A szarvasmarha állomány csökkenése Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI			1	4	60	65
1727KI			11	7	57	75
1730KI			4	17	39	60
1731KA		4		7	28	39

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI	0%	0%	2%	6%	92%	100%
1727KI	0%	0%	15%	9%	76%	100%
1730KI	0%	0%	7%	28%	65%	100%
1731KA	0%	10%	0%	18%	72%	100%

A VAJ

Annak ellenére, hogy szarvasmarhákat több évben is lejegyezték, vajról csupán egy évben készítettek számadást. 1730-ban Koháry István birtokán a tehenek „*na-gyobb részint előhasók voltak, gyűletett vaj*” 70 icce, amit azonnal a földesúr konyhájára küldtek.

18. táblázat: A vajkészlet Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / icce	földesúri jövedelem	maradt
1730KI	70	0

A SZAMARAK

Szamarokról három évben vezettek kimutatást Koháry István birtokán, számuk 1726 és 1730 között 12 és 19 között mozgott. Minden évben 2–4 állattal szaporodott az állomány. 1726-ban 4 szamarat Csábrágból küldött Bánhidya, az ottani tisztartó, majd ugyanabban az évben a földesúr parancsára két szamarat Csábrágba vittek. Az állatokat nem értékesítették. Az 1726-ban Csábrágba vitt állatokon kívül az állomány csökkenését 1731-ben mutathatjuk csak ki, amikor két csikó elpusztult, „*mínthogy későn csikóztak.*”

19. táblázat: A számárállomány Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	összesen	előző évi	az évi	Csábrágból
1726KI	12	6	2	4
1727KI	13	9	4	
1730KI	19	16	3	

év / db	összesen	előző évi	az évi	Csábrágból
1726KI	100%	50%	17%	33%
1727KI	100%	69%	31%	
1730KI	100%	84%	16%	

20. táblázat: A számárállomány csökkenése Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI		2			10	12
1727KI					13	13
1730KI				2	17	19

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI	0%	17%	0,00%	0%	83%	100%
1727KI	0%	0%	0,00%	0%	100%	100%
1730KI	0%	0%	0,00%	11%	89%	100%

A SERTÉSEK

Koháry István birtokán 1726 és 1730 között a sertések száma 203-ról 114-re csökkent. Koháry András birtokán ennél szerényebb létszámú kondát tartottak 1727 és 1731 között, amelyben a legtöbb, vagyis 32 sertés 1729-ben mutatható ki. Dézsmáról csak 1731-ben Koháry András birtokán tettek említést. Különösen Koháry István birtokán jelentős volt a folyóévi szaporulat.

21. táblázat: A sertésállomány Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	összesen	előző évi	előző évi dézsma	az évi	előző és az évi
1726KI	203	193		10	
1727KA	16	10		6	
1727KI	108	53		55	
1729KA	32				32
1730KI	114	74		40	
1731KA	13		10	3	

év / db	összesen	előző évi	előző évi dézsma	az évi	előző és az évi
1726KI	100%	95%	0%	5%	0%
1727KA	100%	63%	0%	38%	0%
1727KI	100%	49%	0%	51%	0%
1729KA	100%	0%	0%	0%	100%
1730KI	100%	65%	0%	35%	0%
1731KA	100%	0%	77%	23%	0%

A sertéseket különféle betegségek támadták meg, s gyakorta ragadozók marta-lékául váltak.³³ Értékesítést két évben lehetett megfigyelni.³⁴ Ritkán az uradalom alkalmazásában állók, vagy alkalmi munkát végzők kaptak egy-egy sertést a kon-venciójukba.³⁵ A földesurak pedig gyakorta kértek sertést.³⁶

³³ Koháry András birtokának 1729. évi számadásában említettek két *“elveszett südőt [süldőt].”* Koháry István kondájából 1726-ban 10 sertés *„dög által elveszett”*, 5 állatot pedig a *“farkas meg-rontott”*, majd 1730-ban is 6 *“dög és vad által elveszett”*, sőt az is előfordult ekkor, hogy *“amidőn Fülekre hajtottak volna, egy elszaladván elveszett.”*

³⁴ Koháry István birtokáról 1726-ban 112 sertést adtak el, míg Koháry András birtokáról 9 sertést 1731-ben.

Koháry István birtokán 1726-ban Rihács kőműves, 1730-ban a kondás és a bojtárja, míg Ko-háry András birtokán 1731-ben a szamaras és a kertész kaphatott pénzbeli fizetsége mellé sertést.

³⁵ A tisztartó az országbíró birtokán 1726-ban 10 sertést, 1730-ban pedig 12 állatot *„szalonnába vágatott”* a földesúri konyha számára. Koháry András szentantali konyhájára szalonnának 1727-ben 5 sertést, 1729-ben viszont 12 állatot szántak. 1731-ben még halála előtt Koháry István adományozhatott egy sertést a koldusoknak.

22. táblázat: A sertésállomány csökkenése Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év/db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI	1	10	112	15	65	203
1727KA		5			11	16
1727KI					108	108
1729KA		12		2	18	32
1730KI	2	12		6	94	114
1731KA	2	1	9	1	0	13

A BÁRÁNYOK

Koháry István birtokán 1726-ban 48 bárányt vettek föl a számadásba, 1731-ben pedig Koháry András birtokán 28 bárányt. Ezek a bárányok mindkét esetben dézsma eredetűek voltak. A dézsma a (karancs)sági jószágból származott, 1731-ben pontosan is tudjuk, hogy (Karancs)Ságról, Ságújfaluból, Etesről, (Karancs)Apátfalváról és Törincsről. Az országbíró bárányait 1726-ban kivétel nélkül értékesítették darabját 30 dénárért, „mivel gyarlók voltak.” 1731-ben még Koháry István adományozott a halála előtt 3–3 bárányt a füleki és a szécsényi ferenceseknek, de egyéb kiadás nem mutatható ki a számadás alapján.

23. táblázat: A bárányállomány Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	összesen	dézsma
1726KI	48	48
1731KA	28	28

év / db	összesen	dézsma
1726KI	100%	100%
1731KA	100%	100%

24. táblázat: A bárányállomány csökkenése Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI			48		0	48
1731KA		6			22	28

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI	0%	0%	100%	0%	0%	100%
1731KA	0%	21%	0%	0%	79%	100%

A KECSKEGIDÁK

A tisztartó ugyancsak a bárányoknál említett két évben kecskegidákat is följegyzett, vagyis Koháry István birtokán 1726-ban 8 gidát, míg Koháry András birtokán 1731-ben 19 állatot. Mindkét esetben dézsmaállatokról volt szó a nagyobb számban összeírt bárányokhoz hasonlóan. A dézsma a (karancs)sági jószágból származott, 1731-ben ismert, hogy (Karancs)Ságról, Etesről, (Karancs)Apátfalváról és Törincsről. 1726-ban az országbíró tisztartója a kecskegidákat értékesítette, darabját 30 dénárért, „mivel gyarlók voltak”. 1731-ben semmilyen kiadást nem jegyeztek le.

25. táblázat: A kecskegida-állomány Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	összesen	dézsma
1726KI	8	8
1731KA	19	19

év / db	összesen	dézsma
1726KI	100%	100%
1731KA	100%	100%

26. táblázat: A kecskegida-állomány csökkenése Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI			8		0	8
1731KA					19	19

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1726KI	0%	0%	100%	0%	0%	100%
1731KA	0%	0%	0%	0%	100%	100%

A MÉHKAPTÁROK

A méhkaptárok kimutatásával csak 1731-ben találkozhatunk, amikor Koháry István folyóévi halála után Koháry András örökölte meg a méhest is. Ekkor összesen 42 kaptárt számoltak össze, amelyből 37 volt majorsági eredetű, míg 5 kaptár a dézsmából származott. Ugyanebben az esztendőben 3 kaptár méh pusztult el, más kiadást nem írt le a számadást készítő tisztartó.

27. táblázat: A méhkaptárok Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	összesen	major	dézsmá
1731KA	42	37	5

év / db	összesen	major	dézsmá
1731KA	100%	88%	12%

28. táblázat: A méhkaptárok csökkenése Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1731KA				3	39	42

év / db	működési kiadás	földesúri jövedelem	értékesítés	elhullott	maradt	összesen
1731KA	0%	0%	0%	7%	93%	100%

A SZESZES ITALOK

A szeszes italok esetében csupán a készleteket rögzítették, a készlet fogyását már pénzben követték. A kocsmákban tartott bor, égettbor és pálinka a közös családi birtokokon jelentkezett, noha 1720-ban Koháry István, 1729-ben pedig Koháry András birtokának számadásába kerültek a szeszes italok, amelyek nagy valószínűséggel a közös birtokról származhattak.

1724-ben az addig Koháry zálogában lévő szécsényi uradalom visszakerült a Forgáchokhoz, a zálogbirtok részeként kikerült a szécsényi és varbói kocsmá, ezt követően csak a füleki kocsmá tartozott a Koháryakhoz. Ráadásul ugyanekkor a Forgáchok visszakapták a gyöngyösi birtokaikat, a híres borvidék kikerülése is hatással lehetett a Koháryak megmaradt birtokaira. A két kocsmá kiválásával számottevően csökkent a bor (22–33%-ra) és az égettbor (7–14%-ra) éves mennyisége, miközben a pálinka készlet kétszer, vagy háromszor annyi lett, mint 1724 előtt.

Mindvégig megmaradt azonban a bor dominanciája az égettborral és a pálinkával szemben. A vizsgált korszakban a bor 7–13%-a borseprő volt, ami nem más, mint az erjedés után letisztult bornak az üledéke. Ahogy a számadásokban többször utalt rá a tisztartó borseprőből égettbor készült „*égettbor borseprőből égettetve*.” A Forgáchok zálogának kikerülése előtt a borseprű mennyiségének 9–10%-át érte el az égettbor mennyisége, míg azt követően csupán 3–4%-át. 1720 és 1731 között az égettbor mennyiségének csökkenésével egyidejűleg nőtt a pálinkaé. 1724 előtt az égettbor még a pálinka mennyiségével vetekedett, vagy annak duplája volt, majd 1724 után a pálinka mennyiségének 5–13%-át érte el az égettboré.

29. táblázat: A bor készlet Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / icce	borseprő	színbor	bor összesen
1720KI	5011	47149	52160
1721köz	3089	30737	33826
1726köz	1450	11549	12999
1727köz	1083	10405	11488
1729KA	1595	15365	16960
1731köz	965	13257	14222

30. táblázat: Az égettbor készlet Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / icce	égett bor
1720KI	510
1721köz	268
1726köz	38
1727köz	40
1729KA	69
1731köz	?

31. táblázat: A pálinka készlet Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726–1731)

év / icce	pálinka
1720KI	267
1721köz	259
1726köz	586
1727köz	792
1729KA	533
1731köz	836

A TERMÉSZETBENIEKKEL VALÓ GAZDÁLKODÁS JELLEMZŐI

1726 és 1731 között a Koháryak Nógrád vármegyei központú uradalmi esetében csak néhány természetbeniről vezetett Trajtler István tisztartó számadást. Elődje kizárólag a pénzmozgás követését tartotta feladatának minden bizonnyal a viszonylag nem szigorú kontroll következtében. A gabonáról, a szénáról, az állatállományról és a szeszes italokról vezetett Trajtler-féle számadások azonban nem minden birtokról és nem minden esztendőben maradtak fenn.

Koháry II. István országbíró és unokaöccse, Koháry András közös birtokán búzát, árpát és zabot is följegyeztek. A közös családi birtok esetében a gabona termesztésére való adatokkal rendelkezünk ugyan, de igazán pontos képet nem kaphatunk róla. Koháry István és Koháry András birtokain a gazdaságföldrajzi adottságoknak köszönhetően főként búzát, kisebb mértékben árpát, illetve zabot jegyzett le a közös tisztartó. Minden gabonafajta esetében a legnagyobb mennyiség Koháry István birtokán mutatkozott 1730-ig, 1731-ben ugyanis az országbíró halála miatt a Koháry András birtokához került birtoka öröklés révén.

Érdekes megfigyelni, hogy a két Koháry birtokán a paraszti eredetű dézsma szerepe nem volt domináns. Különösen az országbíró birtokán mutatható ki, hogy általában a földesúri kezelésben tartott majorföldön termelt gabona mennyisége jelentősebb volt a dézsmánál. Működési kiadásra és a földesúr magán céljaira viszonylag kevés gabonát használtak föl. A gabona értékesítése szinte kivétel-számba ment, sokszor a dézsmájukat vásárolta vissza a birtokok területén élő termelő parasztság. Mindennek következtében évről évre nagyarányú maradvány keletkezett.

A gabona mellett a szénát is lejegyezte a tisztartó Koháry István és Koháry András részirtokain. A széna esetében is jól kimutatható, hogy 1731-ig Koháry András szénakészlete eltörpült Koháry Istváné mögött. Értékesítésre gyakorlatilag nem igazán gondoltak. Az uradalmi működéshez és a földesúri igényekhez szükséges mennyiségnél általában a szénakészlet nagyobb volt, tehát jelentős szénakészletet vihettek át a birtokok a következő évre.

Koháry István birtokán az 1731. évi haláláig szarvasmarhákat, szamarakat, sertéseket, bárányokat és kecskegidákat is följegyeztek. Koháry András birtokán mindeközben csak sertésekről vezetett számadást a tisztartó. Koháry István halálát követően a Koháry András által örökölt birtokon már szarvasmarhákat, kecskegidákat és bárányokat is számba vettek a sertések mellett. Az állatok közül inkább a fölösleges és idős állatokat adták el. A csak egy évben rögzített vaját teljes egészében Koháry István konyhájára küldték.

A méhkaptárokat száma 1731-ben Koháry András birtokán inkább major eredetű volt, csak néhány kaptárt szedtek be dézsmaként a parasztságtól. A kaptárszám mérsékelt csökkenése az elhullással magyarázható. A két részirtokon legelő juhokról és lovakról viszont egyáltalán nem található ilyen jellegű kimutatás sem.

A szeszes italok készletét a bor, az égettbor és a pálinka alkotta. Noha a két Koháry részbirtokán is kimutathatóak voltak, mégis a közös családi birtok kocsmáiban tarthatták és forgalmazták azokat. Az 1724. évi birtokcsökkenés következtében a Koháryak kezéből kikerült a gyöngyösi borvidéken hózódó zálogbirtokrészük, a szécsényi uradalmukhoz tartozó két kocsmájuk. Ezt követően a többi szeszes italtól eltérően a pálinkamennyiség nagyban emelkedett, bár a bor dominanciája mindvégig megmaradt. A készletek fogyását már csak pénzben követte a tisztartó.

Összességében tehát jól látszik, hogy a három birtok közül a legjelentősebb természetbenivel Koháry István rendelkezett, de Koháry András birtokához képest is csak szerényebb, gabonán és szeszes italon alapulónak értékelhetjük a közös családi birtokot a természetbeni számadások alapján. A természetbenieket alig értékesítették. Főként a gabona és a széna esetében körvonalazódik igen markánsan, hogy sem az uradalom működése, sem pedig a földesúri célokra fordított természetbeni nem volt viszonylag jelentős, ezért a következő évre számottevő maradványt őrizhettek meg. A készletezés szelleme vezérelte tehát a gazdálkodást. Mindezek miatt fordulhatott az is elő, hogy a birtokok lakosságának pénzbeli kötelezettsége, a természetbeniek pénzben történő megváltása fontosabb cél lehetett a természetbeni kötelezettségek behajtásánál.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bakács István: Trautsohn herceg Regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században. In: Jármay Edit-Bakács István: A Regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Budapest, 1930.
- Belényesi Márta (szerk.), Kumorovicz L. Bernát és M. Kállai Erzsébet (közli): Történeti-Néprajzi füzetek. Tom. I-II. Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból Fasc. I-II. Budapest. 1959.
- Csapody Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest, 1933.
- Heckenast Gusztáv:
Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. [A szerző halála után] sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán. Budapest, 2005.

Kredics László, Madarász Lajos, Solymosi László (közéteszi):

A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javadalmak és javadalmak. In: Madarász Lajos: Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13. Veszprém, 1997.

Radványi Ferenc: *Collectanea ad historiam Comitatus de Nograd. é.n.* (Kézirat. Lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára VIII. 701/7.)

Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása 1. köt. Bornemisza Anna gazdasági naplója (1667–1690). Budapest. 1911.

Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787). Salgótarján, 2005.

Szirácsik Éva: A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai (1716, 1718). Salgótarján, 2007.

**Farming In-kinds on the Nógrád County Centred Estates
of the Kohárys (1726–1731)
by Éva Szirácsik**

The Koháry Family were one of the major landowners of County Nógrád at the end of the 17th century and the beginning of the 18th century, despite their temporary loss of properties remaining loyal to the emperor even during the Rákóczi freedom fight. Their real estates were located in the market towns of Fülek (Filakovo), Szécsény, Balassagyarmat and the surrounding villages and wastelands 'pusztas'. The Gyöngyös estate lying in Heves and Outer-Szolnok Counties was managed from this manorial centre. The most informative sources on estate running have been the manorial accounts. Although the steward's accounts of the estates have been preserved since 1720, records of in kinds were started only in 1726. The study is based on the analysis of these accounts until the death of István II Koháry in 1731.

„AMI KÖZTUDOTT AZ IGAZ IS?”¹
Gróf Andrássy Dénes birtokainak statisztikai vizsgálata
gazdacímtárak segítségével

HEGEDŰS ISTVÁN

Az Andrássy család története, hazánk 16. századot követő históriájában kiemelkedő és jelentős szerepet töltött be. Sajnálatos módon a hazai szakirodalomban, illetve más közleményekben eddig igen keveset tudhattunk meg a család gazdaságtörténeti jelentőségéről, birtokviszonyairól, hitbizományai történetéről, a szűkebben vett északkelet-magyarországi birtokaikról és azok lokális környezetükre gyakorolt ökonómiai hatásairól.

Tanulmányomban a gazdacímtárak és egyéb birtokstatisztikai kiadványok adatait vetem össze vizsgált alanyom hitbizományi okmányaival. Úgy vélem, hogy ennek segítségével képet kaphatunk az Andrássy Dénes tulajdonában levő birtokok állapotának, kiterjedésének, értékének változásáról, melyek a hitbizomány átvétele és a statisztikai kiadványok megjelenése közötti, közel 30 esztendőben történtek. Vizsgálatunkhoz a következő hipotézissel láttunk neki: véleményünk szerint a kataszteri tisztajövedelmi érték kiváló értékmérő volt a korban, melylyel Az Andrássy Dénes tulajdonába átment birtokok statisztikai elemzése előtt fontosnak tartom röviden bemutatni az Andrássyak általunk legfontosabbnak tekintett hitbizományi alapításait, id. Andrássy György és fia, Dénes életútját, hogy időben és a családi viszonyok között is el tudjuk helyezni vizsgálatunk tárgyát.

Az Andrássy-család két jelentősebb hitbizományt tett birtokaik egy részének meghatározott öröklési rend szerint való fenntartására. Az elsőt 1853 és 1855 között a fiatalabb ág tagjaként gróf Andrássy György, az idősebb ág részéről gróf Andrássy Károlyné (szül. gr. Szapáry Etelka) 1874-ben fiai számára. Jelenlegi kutatásunk szempontjából az előbbi lesz kiemelkedő fontosságú. A család másik ágát, annak hitbizományait és egyéb birtokviszonyait ez alkalommal nem tekintjük vizsgálatunk tárgyának.

¹ A cím választása szándékos utalás Scott M. Eddie magyarul megjelent könyvére.

Az Andrássy család hitbizományi alapításai Hajnal Hugó közlése alapján:²

ALAPÍTÁS ÉVE	ALAPÍTÓ NEVE	TERÜLET (kat. holdban)
1867	Gróf Andrássy György	45 780
1874	Gróf Andrássy Károlyné	8645
1874	Gróf Andrássy Károlyné	8936
1874	Gróf Andrássy Károlyné	4870
1892	Gróf Andrássy Gyula	25 570
1892	Gróf Andrássy Gyula	6774
1892	Gróf Andrássy Aladár	8534
1892	Gróf Andrássy Aladár	8918
1894	Gróf Andrássy Manó	27 064

Ugyanakkor szükségesnek érzem röviden összefoglalni az idősebb vagy betléri ág alapításait. Gróf Andrássy Károlyné gr. Szapáry Etelka fiai számára tett 1874-ben hitbizományi alapításokat birtokaiból, melyek mindegyike elsőszülöttségi volt. Fiai közül Manónak (1821–1891) Parnó, Gyulának (1823–1890) Tőketerebes, Aladárnak (1827–1903) Homonna központokkal (ehhez tartozott a letenyei uradalom is). A szigetvári hitbizományt gróf Andrássy Aladár és neje báró Wenckheim Leontin alapították 1892-ben Sándor fiuk, majd annak másodszült fia részére, ám elsőszülöttségi rend szerint. A két tiszadobi hitbizomány közül az egyiket ifj. gróf Andrássy Gyula, a másikat gróf Andrássy Aladár alapította, mindkettőt 1892-ben. 1887-ben gróf Andrássy Manó alapította a betléri hitbizományt, melyet 1929-ben egy budapesti házzal cseréltek fel örökösei.

Andrássy György 1797. február 5-én született Kassán. A reformeszmék harcosa-ként baráti viszony fűzte Széchenyi Istvánhoz, akit több külföldi utazásán is elkísért. 1828-ban még szemrehányással is illette jó barátját Széchenyi: „*Tegye rendbe gazdaságát, vigyen bele rendszert, művelődjön, utazzon, tanuljon angolul.*”³ A Magyar Tudóstársaság egyik alapítója,⁴ mely szervezet alakításához 10 500 forinttal járult hozzá. Életében a Tiszai Vaspályatársaság (mely pozíció alkalmat teremtett a haladó szellemű főúr számára, hogy 1855 elején elkezdhesse megvalósítani a Debrecen-Nyíregyháza-Miskolc-Kassa vonalú vasút kiépítésének előmunkálatait, melyre végleges engedélyt 1856. november 10-én nyert⁵), valamint a Felső-Magyarországi Bányaművelő Egyesület elnöke is volt. 1838. augusztus 1-étől Gömör és Kis-Hont vármegye, 1842. szeptember 28-tól pedig Sáros megye főispánja. Jelentős szerepet vállalt a Lánchíd építése körül, nevét még a talpkő-

¹ A cím választása szándékos utalás Scott M. Eddie magyarul megjelent könyvére.

² HAJNAL, 1913. 68–69.

³ OPLATKA, 2005.165.

⁴ BASTHY, 1836. 227–228.

⁵ HUNFALVY (szerk.), 1862.

ben található oklevél szövegébe is belefoglalták. A Lánchíd építése kapcsán 1832-ben Angliába is elutazott egy tanulmányútra Széchényivel. 1872. december 19-én hunyt el Bécsben.

1828-at, anyja halálát követően gróf Andrassy György kezébe került a monoki ág, ezzel együtt a hatalmas birtok- és vagyonállomány igazgatásának súlyos és felelősségteljes feladata. Kitűnő példával szolgált erdészetével, juhászatával, birtokkezelésével és rendezésével. Írt a bányászat tökéletesítéséről, a borászatról. Jelentős volt az „Állattenyésztés” című műve is.⁶ A krasznahorkai várban családi múzeumot létesített, melyet 1867. augusztus 19-én nyitott meg a nyilvánosság előtt.⁷

Hunfalvy János a következőképpen jellemzi a gróft: „.... gróf Andrassy György a haza javára szolgáló békeművekben tünteti ki magát, mint ősei a had műveiben.”⁸

Id. György fia, a nagyhírű és művészetkedvelő Andrassy Dénes 1835. november 18-án, a várhosszúréti családi kúriában látta meg a napvilágot. Életének korai szakasza kevésbé ismert, csekély felvilágosítással Sulyovszky István, a gróf jószágigazgatója szolgál számunkra.⁹ A család felváltva Monokon, Kassán, Eperjesen, Pozsonyban, Bécsben és a várhosszúréti kastélyban tartózkodott. Gyermekkorát leginkább a család gömöri birtokain töltötte. Korai éveiben édesapja méltó utódját látták benne, azonban már korán megmutatkoztak az eltérések is. Dénes igen közvetlenül viselkedett az uradalmi tiszttal, a cselédekkel. Gyakran vett részt azok közös mulatozásán is. Már korán megmutatkozott a gróf művészetek iránti érdeklődése. A család többi tagjához hasonlóan ő is korán megismerkedhetett a rajz, a festészet mesterségével. Ekkortól kezdett egyre nagyobb érdeklődést mutatni a képzőművészetek iránt. Ismertek már 12 éves korában készített vázlatrajzai is, melyek egy, a kisgyermek mellett oktató rajztanárra utalnak.¹⁰ Családjával az 1848–49-es szabadságharc alatt hagyták el a várhosszúréti kastélyt. Ideje érkezvén édesapja Bécsbe küldte fiát, hogy az udvari kancellárián és a Keleti Akadémián tanulhasson. 1856-ban a bonni egyetemen szerzett jogi diplomát. Ezután Bécsben dolgozott kancelláriai fogalmazóként. 1851 és 1853 között valószínűsíthetően szakműveltségben is részesülhetett, mivel a betléri múzeumban 55 darab gépészeti rajzot őriznek tőle.¹¹

⁶ DR. CSUCSOMI, 2005. 100.

⁷ GYÖRGY, 2003. 23.

⁸ HUNFALVY, 1860. 211.

⁹ SULYOVSZKY, 1908. 343.

¹⁰ BASICS, 2006. 22.

¹¹ BASICS, 2006. 5.

„Csak a szíve sugallatát követte”¹², amikor Bécsben ismerkedett meg, későbbi életét és családi kapcsolatait teljesen átalakító és formáló nővel, élete szerelmével, Hablawetz Ferenc bécsi zeneigazgató lányával, Franciskával. Aki „a szépség, a báj, a szív benső, meghatott gyöngédsége, az éltető érzés melege egyenlővé tett a királyi vérből származottakkal. Dénes életének legbecsesebb tartalma a szerelem lett, Franciska irányítója, pályamutatója és vezérsillaga volt.”¹³ 1866-ban, Pisában házasodtak össze, április 6-án. Amikor ez apja tudomására jutott, kitagadta elsőszülött fiát az örökségből, s hitbizományát második fiára, Györgyre ruházta.

Édesapja halála után feleségével Döblingben és külföldön (főleg a München melletti Planeggben) lakott, csupán a „szentkirályi” előnevet használta. Életének ebben a feltehetően legboldogabb szakaszában szinte minden percét a jótékony-ságnak, műpártolásnak és a feleségével történő utazásnak szentelte. Huzamos távolléte miatt uradalmait szakértő tisztek irányítására, valamint kijelölt hitbizományi gondnokára bízta. Ezt a gondnoki pozíciót 1890-ben bekövetkezett haláláig Andrássy Manó gróf, ezután Széchenyi Aladár gróf, mint hitbizományi örökös viselte. Birtokait először 1879. október 7-én látogatta meg, akkor is álnév alatt. 1898-ban négyszer járt birtokain.

1898-ban 206(?) vagy 256(?) ezer korona értékű nyugdíjalapot küldött magyar állampapírban a krasznahorkai uradalom tisztikarának, melyhez mellékelte a besorozási táblázatot is. A hírről egyébként az Országos Hírlap is tudósította olvasóit, mely a korban igen ritkának és kivételesnek számított.¹⁴ A korabeli sajtót jellemző, hogy a Vasárnapi Újság, mindössze három nappal később, július 31-én már 100 000 forintos nyugdíjalapról ír.¹⁵ Ezt az alapot minden bizonnyal később 700 000(?) koronára növelte. Hálából tisztje a krasznahorkai vár falán fekete márványtáblát helyeztek el a gróf tiszteletére. (Megjegyzem tiszti nyugdíj említéséről elsőként az Eszterházy-hitbizománynál találkozhatunk 1753-ban.¹⁶)

Felesége, Franciska grófnő 1902. október 26-án hunyt el a planeggi Hubertus villában. Andrássy Dénes életét ezután a Franciska-kultusz tölti ki. 1903-ban, a vár északnyugati részét átépítve, a rimaszombati királyi törvényszék engedélyével, február 16-ával ereklyemúzeumot létesített szeretett felesége emlékére.¹⁷ A kassai múzeum igazgatója, Mihalik József végzi a kiállítás berendezését, a tárgyak szakszerű katalogizálását és leírását.¹⁸ A vallás és közoktatásügyi miniszter 119154/907. számú leiratával az ereklyemúzeumot állami ellenőrzés alá helyezte,

¹² DR. CSUCSOMI, 2005. 101.

¹³ BASICS, 2006. 6.

¹⁴ Országos Hírlap 1898 (Júl. 28.) 5.

¹⁵ Bőkezű főúr. Vasárnapi Újság 45. (1898: 31. sz.) 537.

¹⁶ KÁLLAY, 1980. 119.

¹⁷ BASICS, 2006. 10.

¹⁸ MIHALIK, 1904.

a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőség felügyelete alatt. A múzeum által őrzésbe vett tárgya száma 1912-ben 1105 tétel volt.¹⁹ 1912. szeptemberében Dénes így nyilatkozik a kiállításról: „A feledhetetlen múltért és tanulságul a jövővendőknek, létesítem őseink emlékeit hűven őrző várunkban az ereklyemúzeumot, hogy e vári lakosztály tárgyaihoz fűzött kegyeletes emlékek sorozata áldott nőm gazdag multját úgy örökítse meg, hogy azt századok súlya ne érintse.”²⁰

1903. december 15-én, Dénes kezdeményezésére családi megegyezés született közte, mint átadó és Andrassy Géza gróf, Andrassy Gyula gróf és Andrassy Sándor gróf, mint átvevők között (az idősebb ág képviselőjeként). Ennek értelmében „a vár és felszereléseinek a tulajdonjog és a hitbizomány jogi természet érintése nélkül”, 1911. március 4-ével a család idősebb ágára bízta a vár kezelését.²¹ A hitbizományi bíróság ezt 4806/912 P. sz. alatt, 1912. június 2-án ismerte el. Ekkor hozták létre az állandó kiállítást is, amely során Mihalik József elkészítette a vár gyűjteményeinek korszerű leltárát 1912. augusztus 15 és 24-e között.²² A családi egyezmény III. e) pontja szerint a vár, mint történelmi műemlék díjtalanul kellett, hogy legyen látogatható az „érdeklődő értelmiségnek és a tanulói ifjúságnak”.

Váralja határában, a Kassára vezető út mellett mauzóleumot építtetett a szeretett asszonynak, mely később saját nyughelye is lett. A sírbolt Richard Berndl müncheni építész tervei szerint épült. A kivitelezés Eduard Schmucker és Maximilian Frick, valamint Karl Throll munkáját dicsérik. Az oltárfelszerelések Adolf Mayerhofer müncheni ötvös műhelyéből kerültek ki. Az áldozatkész gróf közel 1 millió koronát szánt az ókeresztény, román és szecsessziós stílusjegyeket hordozó épület elkészítésére. A különböző színű és származási helyű márványok (fehérmegyei és sósokúti kagylósmészkő) mellett a kupola belső felületeit aranyozott és színes üvegmozaik kockák díszítik.²³

A mauzóleum építése 1903. március 22-én kezdődött és július közepére már be is fejezték az alapozást. Az első lábazati falgyűrűt július 14-én helyezték el, melyet az ünnepélyes alapkőletétel követett a gróf jelenlétében július 23-án. A kedvező időjárás miatt október 24-ig már az ablakok magasságáig álltak a falak. A kupola tetejére november 25-én illesztették a kőkeresztet. A zárókő 1904. szeptember 28-i elhelyezése után a műemléket a magyar állam tulajdonába vette a fenntartására szánt alap letétele mellett.²⁴

¹⁹ MIHALIK, 1912. 8.

²⁰ MIHALIK, 1912. 10.

²¹ A Gömörkishont vármegyei Krasznahorka-vár összes tárgyainak és felszereléseinek leltára 1912. augusztus 24. gróf Andrassy Dénes hitbizományi birtokos megbízása folytán felvette Mihalik József múzeumi országos felügyelő. Kassa, 1913. 1.

²² GYÖRGY, 2003. 24.

²³ BASICS, 2006. 28–29.

²⁴ Krasznahorkaváralja, Andrassy Francisca mauzóleum. Bp. 1904. 19–22.

A mauzóleumnak szánt kiadványban így méltatják és jellemzik az építményt: „Így áll ma itt [...] a Vác-Kassai államút mentén Hárskút felé egy kilométer távolságban balra kiemelkedő dombon fenyves háttérrel bíró tíz holdas területen épült; mely kívülről sóskúti faragott mészkőből nyolcz hatalmas oszlop által nyolcz szegletre formált húsz méter magas kőkupolával s kőkereszttel bír, belül pedig színes márvánnyal borított és gazdagon díszített fallal s arany mozaik kupola dísszel van ellátva, mely méltó Pantheonja lesz az ország határain túl is áldva emlegetett <<Francisca grófné>> hamvainak.”²⁵

Képtárat is létesít a községben, Krasznahorkaváralján 1908–1909-ben. A szecessziós stílusú, felsővilágítással ellátott földszintes épületet Hüttl Dezső építész tervezte. Az épület teljes költségvetése 140 000 korona körül mozgott. A műalkotások elrendezésével és a tárlat kialakításával nem mást, mint a Szépművészeti Múzeum igazgatóját, Térey Gábort bízták meg. A tárlat megtekintése bárki számára megengedett volt. Az állandó kiállítás kalauzát Sulyovszky István jóságkormányszó készítette el. A képtár 1913-ig működött, mikor is annak anyagait átszállították Budapestre.²⁶

A gróf, halála előtt, 1912 márciusában írta meg végrendeletét, melyet egyes szerzők szenzációként mutattak be. Annak utasítása szerint ugyanis az utána maradó ingó és ingatlan vagyonok értékének igen nagy hányadát, életéhez hasonlóan, jótékony célokra adományozta. Hajnal Hugó szerint egyenesen a hitbizományok létének megkérdőjelezését támogatókkal szembeni „visszacsapás” a végrendekezés.²⁷ Ugyanis azon intézmény jövedelmének felajánlásáról volt szó a köz javára ez esetben, mely éppen a köz ellen hatott sok ember szemében.

Az élete végére magányos gróf, bár számos egyesület dísztagja és díszelnöke volt, Palermóban, bronchitisz utáni súlyos tüdőgyulladásban hunyt el 1913. február 26-án.²⁸ Balás Lajos rozsnyói püspök így búcsúztatta a gróft: „[...] utólért a kérlelhetetlen halál, hogy vele [Franciskával] örökre egyesülve aludjad sírálmodat a feltámadás világünnepéig, hazai földön, ezen művészihlet-alkotta, magasztos lelkeitekhez méltó műemlékű sírhelyen, amelynek falaihoz, mint a jótékonyosság és felebaráti szeretet oltárához fog az utókor zárandokolni!”.²⁹

Dénes halála után a hitbizományt kettéosztották az örökösök. A monoki részt gróf Andrassy Erzsébet fia, gróf Széchényi Aladár örökölte.³⁰ Krasznahorkaváralját gróf Andrassy Mária fia, gróf Maldeghem Ferenc kapta. Aladár, jussa mellett a

²⁵ Krasznahorkaváralja, Andrassy Francisca mauzoleum. Bp. 1904. 4.

²⁶ BASICS, 2006. 14–15.

²⁷ HAJNAL, 1913. 76.

²⁸ BASICS, 2006. 6.

²⁹ Gyászbeszéd csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrassy Dénes gróf hamvai felett – Statny archiv Levoca. fond Andrassy - Krásna Hôrka. Kr. 509. fasc. 1. fol. 1–2.

³⁰ ÖSTÖR-PETROVAY, 1937. II. 30.

krasznahorkai vár könyvtárát, továbbá 1350 db ezerkoronás Transdanubia Egyesült Gőzmalom Rt. részvényt tekinthetett magáénak.³¹ A statisztikák szerint 1925-re Aladár kezén 11 565 kat. holdnyi hitbizományi birtok volt, melyből 10.266 holdat haszonbérletben tartott.³²

Az 1912-ben létrehozott vármúzeumot 1945-ig a család működtette. Ezután az egész Andrassy-vagyont államosították (konfiskálták) a Benes-dekrétumok értelmében. 1952-t követően a betléri „állami kultúrvagyont kezelő” igazgatóság vette át a gyűjtemények kezelését. 1980-ban, az igazgatóság megszűnésével állami múzeummá nyilvánították, mely után napjainkban a Szlovák Nemzeti Múzeum Betléri Almúzeumának keretén belül látogatható.

A következőkben, az Andrassy Dénes tulajdonába átment birtokok statisztikai elemzésével folytatjuk. Először, különböző szakirodalmi utalások és források segítségével mutatjuk be, hogy milyen jellegű és sok esetben mennyire különböző adatok szerepelnek a gróf örökségét illetően, akár adott időszakokra vonatkozóan is.

Egy 1867-es kiadványból³³ mindössze annyi tudható meg, hogy a krasznahorkai uradalom 1089 hold szántón gazdálkodott Dernő, Hárskút, Jólész, Krasznahorkaváralja, és Krasznahorkahosszúrét helységekben. Ez az 1867-es hitbizományi okmánnyal közel azonos érték. A birtokokról a Borovszky-féle vármegye monográfiákban is találhatunk említést. Bár ez jellemzően összemossa azt más vármegyékben található birtoktestek területeivel, kihámozható néhány, számunkra érdemi adat. Eszerint Gömörben 1081 hold szántó, 200 hold rét és 246 hold legelő tartozott a gróf birtokaihoz.³⁴ György Tibor szerint gróf Andrassy Dénes 1873-ban 61 000 holdas hitbizományi birtokot, bányákat, és a dernői vasgyárat vette át, továbbá a vagyonhoz tartozott nyolc kastély és a krasznahorkai vár.³⁵ Sulyovszky István szintén ekkora birtokról tesz említést.³⁶

Tamás Edit közlése szerint a kétközpontú hitbizomány monoki része 10 000 holdas, a krasznahorkaváraljai 26 000 holdas volt, örökségéhez a krasznahorkai, a csetneki, a lazonyi, a dernői és a monoki uradalom tartozott.³⁷ Ugyanezen adatokat közli Hőgye István is.³⁸ Tamás Edit hivatkozik egy 1912-es kimutatásra is (a pontos forrást sajnos nem adja meg), mely szerint a váraljai uradalom 43 600

³¹ TAMÁS, 2001. 47.

³² ACZÉL, 1937. 24.

³³ HUNFALVY (szerk.), 1867. 219–222.

³⁴ BOROVSKY, 1903. 217.

³⁵ GYÖRGY, 2003. 23.

³⁶ SULYOVSKY (szerk.), 1908. 10.

³⁷ TAMÁS, 2001. 44–45.

³⁸ HÖGYE, 2001. 539–564. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a cikk a Rémiás Tibor és Csiki Tamás vezetésével 1996 és 1999 között folyt, „Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII – XX. század)” című OTKA kutatás egyik részeredményeként jött létre.

hold területű volt, azonban megjegyzi, hogy valószínűleg ebben az értékben már benne vannak egyéb uradalmak területei is.³⁹ Ez utóbbi adat eleve ellentétben áll korábbi közlésével, hiszen a két szám között még így is több mint 7000 holdas különbség mutatkozik.⁴⁰

Egy korabeli újságcikk⁴¹ szerint a gróf birtokaihoz tartozott a földterületeken kívül 44 bánya és egy vasgyár is. Eszerint Kassán is több házzal bírt, köztük az az egyemeletes épülettel, melyet Andrassy Gyula gróf szülőházaként tartanak számon (a Monarchia első miniszterelnöke valójában az oláhpataki családi kúriában született). Ezt az épületet 1898-ban újíttatta fel Andrassy Dénes. Jelenleg már nem áll, helyén ma egy patinás cukrászda és kávézó üzemel.

Egyik fentebb említett adatközlő sem határozza meg tehát a pontos területet, melyből arra a következtetésre jutottam, hogy a hitbizományi és egyéb okmány(ok) körültekintő vizsgálata, a gazdacímtárak adatainak áttekintésével egyetemben eddig elmaradt. Egyedül Tamás Edit említ a monoki uradalomra vonatkozó adatokat könyvében, mely arra utal, hogy az 1867-es hitbizomány szövegét, valamint az 1911-es gazdacímtár ide vonatkozó részét vizsgálta meg kutatásai során.

Andrassy Dénes, de más nagybirtokosok uradalmainak, birtokainak és gazdaságainak statisztikai vizsgálata során felhasznált források közül is különösen nagy értéket képviselnek a gazdacímtárak, melyek közül, a vizsgált korra vonatkozóan, különböző címeken a történelmi Magyarországról négy ilyen jelent meg: 1893-ban,⁴² 1897-ben,⁴³ 1903-ban,⁴⁴ illetve 1911-ben.⁴⁵ Scott M. Eddie szerint az 1893-as 40 ezer földbirtok leírását tartalmazza, s a történelmi Magyarországról a lehető legteljesebb képet adja. Az 1895-ös összeíráson alapuló 1897-es regisztrációs egysége már a gazdaság és nem a birtok, így fő szempontja a termelés, nem a tulajdonlás. Az 1903-as kiadványban ugyanakkor olyan komoly hiányosságokat fedezett fel, melynek alapján annak tudományos munkában való felhasználását teljesen kizárja. Ebből fakadóan ezt a címtárat én sem nem tekintem vizsgálatom tárgyának. Az 1911-es Rubinek-féle címtárból szintén hiányzik a méretbeli krité-

³⁹ TAMÁS, 2001. 46.

⁴⁰ Egy másik helyen Tamás Edit azt említi, hogy kedves tartózkodási helye Krasznahorkaváralja volt, holott köztudottan külföldön élt feleségével és mindösszesen egy-két alkalommal látogatt birtokaira.

⁴¹ Vasárnapi Újság, 45. (1898) 7. sz. 113.

⁴² Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek miveltési ágak szerinti feltüntetésével. Kiad. bellusi Baross Károly. Bp. 1893.

⁴³ Gazdacímtár, 1897.

⁴⁴ RÉDEI-ELEK (szerk.), 1903

⁴⁵ RUBINEK (szerk.), 1911.

riumoknak megfelelő birtokállomány kb. 10%-a (főleg az állami, a községi és a közbirtokossági tulajdon), azonban először ez tartalmazza a kataszteri tisztajövedelmet (KTJ) is.⁴⁶

A különböző források, utalások és vizsgálatok adatainak összevetése alapján pontosabban be lehet mutatni az Andrássyak ifjabb ágának birtokviszonyait a 19. század második és a 20. század első felében (1913-ig). Az ifjabb vagy monoki ág egyetlen képviselője édesapja és öccse halála után Andrássy Dénes volt, akinek 1913-ban bekövetkező halálával az ág kihalt.

Célom a gróf tulajdonlása alatt bekövetkező, birtokbeli változások vizsgálata volt. A viszonylag rövid időintervallum (1873–1913) alkalmas arra, hogy segítségével lerakjam a további kutatások alapjait, mely az Andrássy család teljes 19–20. századi hitbizományi- és birtoklástörténetét fogja áttekinteni. Először a rendelkezésre álló gazdacímtárak adatainak összegzését és ismertetését, statisztikai bemutatását végeztem el, majd a kapott adatok alapján az uradalmak korábbi becsértékét és az 1911-es kataszteri tisztajövedelmi értékét összehasonlítva értékbeli sorrendet állítottam fel az egyes uradalmak között azok átlagadatainak meghatározásával. Ebben a kérdésben további elemzési lehetőséget adhat az 1911-es gazdacímtár és az 1909 V. tc. alapján készült adókataszter⁴⁷ összehasonlítása. Segítségükkel meg lehet határozni, hogy hol és milyen területi egységekben voltak a birtokos, esetünkben Andrássy Dénes legértékesebb, az adott művelési ághoz tartozó területei.

Felvetődhet a kérdés, vajon milyen alapon lehet két, időben távol eső értéket, összehasonlítani egymással? Az uradalmak becsértéke kétségtelenül kiváló adat ilyen célra, ám a kataszteri tisztajövedelmi értéknél már korántsem lehetünk ilyen biztosak a válaszban. Azonban Scott M. Eddie 1996-ban magyarul is megjelent munkájából tudhatjuk, hogy a kataszteri tisztajövedelem a földtulajdon kiváló értékmérője volt a vizsgált korban.⁴⁸ Ezen állítást dolgozatomban jómagam is igazolni kívánom.

A következő táblázatban Andrássy Dénes birtokainak megoszlása látható művelési áganként. Az adatok az adott év gazdacímtárából származnak.⁴⁹

⁴⁶ EDDIE, 1997. 336.

⁴⁷ Gömör-Kishont vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. M. Kir. Áll. Nyomda, Bp., 1914.

⁴⁸ EDDIE, 1996. 100.

⁴⁹ A táblázat vizsgálata mellett dolgozatomban nem térek ki a gazdacímtárak egyéb adatainak ismertetésére, valamint az azokból következő összefüggések leírására, mivel azt a későbbi kutatások és a mélyebb feltárás eredményeként kívánom megtenni. Jelen munkámban a művelési ágak különbségeinek vizsgálatát tekintem feladatommak, annak feltételezhető okainak elemzését.

ANDRÁSSY DÉNES GRÓF BIRTOKAI MŰVELÉSI ÁGANKÉNT (Kat. holdban)						
	1893		1897		1911	
	kat.hold	%	kat.hold	%	kat.hold	%
Szántó	12 185	26,56	12 723	26,63	12 721	28,30
Kert	148	0,32	157	0,33	127	0,28
Rét	4050	8,83	3.493	7,31	3642	8,10
Szőlő	62	0,14	46	0,10	2	0,004
Legelő	5502	11,99	5084	10,64	5025	11,18
Erdő	22 422	48,87	24 996	52,31	21 824	48,55
Nádas	16	0,03	96	0,20	130	0,29
Földadó alá nem eső vagy használatlan	1492	3,25	1.187	2,48	957	2,13
Összes	45 877	100	47 782	100	44 948	100

Az Andrássy Dénes tulajdonában levő birtokok összterületének változásait figyelembe véve kitűnik, hogy az 1893 és 1897 között majd 2000 kat. holddal nőtt, azonban 1897 és 1911 között majdnem 3000 kat. holdnyi területtel csökkent.

A szántóterületek arányát megfigyelve mérsékelt növekedés tapasztalható, mely 1897-ben szemmel láthatólag abbamarad. Ez az érték mutatója lehet a gazdálkodás intenzívebbé válásának. Hasonló okkal következhetett be a kert, mint művelési ág, 1893 és 1897 közötti minimális növekedése is. A rét előbb csökkenést, majd némi növekedést mutat. A legelőterületek tekintetében azonban folyamatos, ám 1897-től lassuló apadást tapasztalhatunk. Az extenzív gazdálkodás színtereinek csökkenése is a gazdálkodás intenzívebbé válására utal.

A legfeltűnőbb változás azonban a szőlőterületek drámai csökkenésében vehető észre, melynek két oka lehetett. A kivágás vagy a szőlőbirtokok előregedésével, vagy a filoxéra-vész kései lefolyásával magyarázható. 1893-ban, az összterületből még 0,14 %-al, 1911-re már csak 0,004 %-al vette ki a részét. A korábbi szőlőbirtokokat a magas költségek miatt talán nem telepítették újra és helyette más művelési ágban használták a területet. A folyamat megértéséhez mindenképpen fontos feltárni az uradalom Lőcsén található forrásanyagát.

Az erdőterületek vonatkozásában, az 1893 és 1897 közötti időben igen erős gyarapodás jellemző, mely az összterülethez viszonyított arányokban is tükröződik. Még nagyobb azonban az ez után (1897 és 1911 között) bekövetkező csökkenés. Ez a különbség olyan számottevő, hogy annak későbbi feltárása elkerülhetetlen.

A nádas a korban folyamatos, kiegyensúlyozott és határozott növekedést mutat, 1893-tól 1911-ig 16-ról 130 kat. holdra, tehát több mint nyolcszorosára nő a területe.

A földadó alá nem eső vagy használatlan területek folyamatos csökkenése szintén a gróf tulajdonában levő földek fokozottabb művelés alá vonásáról tanúskodhat.

Mint látható a gazdacímtárak segítségével nem lehet rekonstruálni egy arisztokrata gazdaság működését. Kérdés, hogy a változó adatok az adatfelvétel pontatlanságából következtek, vagy ténylegesen a birtokok mennyiségében állt-e be radikálisabb változás. Az eddig megvizsgált dokumentumok alapján nincs tudomásom arról, hogy ebben a rövid periódusban a birtokok mennyisége 5–6%-al változott volna. A kérdés megválaszolását, mely egyben a gazdacímtárak forrásértékét is érintheti, későbbi kutatásaim során majd csak elvégezni.

A következőkben összehasonlítottam az uradalmak becsértékét és kataszteri tisztajövedelmét. Az uradalmak becsértékét az 1867-es hitbizományi okmányban, a KTJ-ket pedig az 1911-es gazdacímtárban találtam meg. Ahhoz, hogy ezt elvégezhettem, s végül egy sorrendet állíthattam fel az uradalmak között, két dolgot kellett mindenekelőtt elvégezni. Először is át kellett váltanom a hitbizományi okmányban szereplő forint értékeket az 1892-ben bevezetett koronává (K). Ezt 1 forint = 2 korona arányban tettem meg. Másodsorban a felhasznált gazdacímtár Andrássy Dénesre vonatkozó birtokait be kellett tudnom osztani az 1867-es okmány által használt uradalmi felosztás szerint.

Jelenlegi vizsgálatom során nem bonthattam az egyes birtokokat aszerint, hogy saját kezelésben, vagy haszonbérleti rendszerben műveltetnek-e, mivel azok pontos adataira az eddigiekben rendelkezésemre álló dokumentumokból nem deríthettem teljes bizonyossággal fényt. Továbbá ki kellett hagynom a becsértékek közül a dernői vasgyár és a négy darab kassai ház adatát, mivel azok nem földbirtokot képviselnek, illetve az okmányban Nagykosztolány központtal jelölt uradalmat, mivel ahhoz 1911-ben nem tartozott 100 kat. holdon felüli birtok.

Az 1867-es hitbizományi okmány szerinti uradalom felosztást felhasználva a következőképpen osztottam fel az Andrássy Dénes tulajdonában levő birtokokat:

Abaúji uradalom	Halmaj
Csetnekiuradalom	Csetnek, Felsősajó, Kisfeketepatak, Márkuska, Rekenyeújfalu, Rozsfalva, Sajóréde, Sebespatak
Krasznahorkai uradalom	Andrási, Annafalva, Dénes, Dernő, Gács, Hárskút, Jablonca, Jólész, Kiskovácsvágása, Krasznahorkaváralja, Szilice, Várhosszúrét Imregnagyerdőpuszta, Lask, Lazony,
Lazonyi uradalom	Nagycsebb
Monoki uradalom	Bekecs, Megyaszó, Monok, Taktaföldvár, Taktaszada
Románfalva központú	Nemeskürt, Románfalu
Somosi uradalom	Somos, Somosújfalu

A birtokok beosztása után végeztem el először a becsérték, majd a kataszteri tisztajövedelem szerinti rangsor felállítását. Fontos megjegyezni, hogy ez alkalommal az uradalmak részletes elemzését nem tekinthettem vizsgálatom tárgyának.

Helyezés	Uradalom	Az 1867-es okmány becsértéke koronában	Uradalom	Az 1911-es gazdacímtár KTJ-i értéke koronában
1.	Monoki	1 680 000	Monoki	71 754
2.	Krasznahorkai	867 342	Krasznahorkai	42 480
3.	Lazonyi	800 000	Lazonyi	25 755
4.	Somosi	525 000	Abaúji	13 761
5.	Románfalva központú	400 000	Somosi	12 317
6.	Csetneki	260 388	Románfalva központú	11 381
7.	Abaúji	243 078	Csetneki	8715

A két rangsor helyezéseinek átlagolásából egy abszolút rangsort állítottam fel Andrassy Dénes uradalmi között. Ennek élén a számítások eredményeként a legnagyobb értékű és a legtöbbet jövedelmező uradalom áll. Az első három helyet megvizsgálva nem találtam különbséget a táblázat sorai között, mely szintén igazolja Scott M. Eddie azon állítását, miszerint a KTJ, mint értékmérő is nagyszerűen megállta helyét, még nagyobb időintervallumokat vizsgálva is.

Érdemes azonban az uradalmakat összterület számában is összevetni egymással, azonban jelen esetben ezek az adatok inkább kiegészítő információként, mint vizsgált tényezőként vesznek részt az elemzésemben.

Helyezés	Uradalom	Összterület 1867-ben (kerekítve kat. holdban)	Összterület 1911-ben (kerekítve kat. holdban)
1.	Krasznahorkai	18575	17 494
2.	Monoki	11 705	11 954
3.	Csetneki	4663	5028

Helyezés	Uradalom	Összterület 1867-ben (kerekítve kat. hold- ban)	Összterület 1911-ben (kerekítve kat. hold- ban)
4.	Lazonyi	3632	3586
5.	Somosi	2857	2406
6.	Abaúji	1493	1248
7.	Románfalva központú	1337	1276

Az abszolút sorrend élén egyértelműen a monoki uradalom áll, amely mind becsérték, mind kataszteri tisztajövedelem szempontjából is magasan emelkedik ki a többi uradalom közül. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy bár összterület tekintetében nem áll az élén (1867-ben és 1911-ben is közel azonos, 12 000 kat. hold körüli terület), a szántóterületek, tehát a legjobban jövedelmező művelési ág több mint a fele (kb. 7000 kat. hold) ebben az uradalomban található. Továbbá 1911-ben, az uradalom szinte egészét (ennek pontosabb megállapítása még várat magára) haszonbérletben műveltette Andrassy Dénes, mely szintén jelentősen emelt annak jövedelmezőségén.

Az abszolút rangsor második helyén a krasznahorkai uradalom áll, a lazonyi uradalom előtt. Bár a krasznahorkai birtoktest, melynek központja Krasznahorkaváralja volt, az összterület nagyságában felülmúlja a monokit, vizsgálatom szempontjából tulajdonképpen indifferens. Azt tehát előzetesen megállapítottam, hogy egy adott uradalom összterülete nem áll arányban annak becsült- és kataszteri tisztajövedelmi értékével. A krasznahorkai uradalom számára a második helyet a hatalmas erdőbirtokaiból befolyó jövedelmek biztosították. Végül a lazonyi uradalom, a monokival hasonló okokból, tehát szántóföldjei miatt, szerepel képzeletbeli dobogónk harmadik fokán.

Munkám során a századforduló környékén készült gazdacímtárak, Andrassy Dénesre vonatkozó adatainak összegzését végeztem el. Ezekből a birtokállomány változásainak okait elemeztem, valamint felderítettem és beosztottam az 1911-es gazdacímtárban levő birtokait az 1867-ben meglevő uradalmi rendszerbe. Ezután az 1867-es becsértékek, valamint az 1911-es kataszteri tisztajövedelmi értékek összehasonlításával bizonyítottam Scott M. Eddie állítását, miszerint a KTJ kiváló értékmérőként is szolgálhat gazdaságtörténeti vizsgálatok során. A kapott adatok alapján végül egy képzeletbeli sorrendet állítottam fel az egyes uradalmak között, melynek első helye a monoki uradalmat illette.

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet: Gróf Andrássy György hitbizományi alapító levele és pótren-
delkezése

Ő császári királyi Felségének legkegyelmesebb jóváhagyásával e jelen végaka-
ratú végrendelkezésem által György és Dénes két fiaim részére Magyarországon
fekvő minden javaimból kétrendbeli hitbizományt állítok fel, a következő határo-
zatok alatt:

- I. György fiam részére alapított első hitbizomány állandékául a következő java-
kat rendelem:
- II. Dénes fiam részére alapított második hitbizomány állandékául rendelem:
- III. A hitbizományokul kirendelt javak tekintetében olynemű perek ugyan folya-
matban nincsenek, amelyek az írt javak megcsonkítását maguk után vonhat-
nák, hogy ha azonban jövődőben mindazonáltal kiválatna valami szerzett
javaimból, a netalán kiváltott jószágért lefizetett tőke pótolandja helyét a ki-
váltott birtoknak – és az azon hitbizomány kiegészítő részét képezendi, mely-
nek állagához a kiváltott zálogbirtok tartozott.
- IV. Az I-ső és II-ik pontban mindegyik hitbizományhoz kétségtelen megjelöléssel
rendelt s megnevezett javakra, az azokhoz még jövődőben teendő szerze-
ményekre, javításokra, beruházásokra, építkezésekre, gazdasági készületre
(fundus instructusra) nézve György és Dénes két fiam, - ezeknek finembeli
utódai, a finemzedék kihaltával pedig a leányivadék számára, - halálom után
érvényességre jutandó kétrendbeli elsőszülöttségi hitbizományokat alapítok,
az időszerinti hitbizomány birtokosainak jogait és kötelességeit, valamint az
örökösödés rendjét határozottan megszabó következő alapvonalak sze-
rint:
3. Az első hitbizomány öröklésére György fiam, s annak állásához illő törvé-
nyes házasságból származott finembeli utódjai, - a második kisebb hitbizo-
mány öröklésére Dénes fiam s ennek születéséhez és állásához illő törvényes
házasságából eredett finembeli utódjai, - elsőszülöttségi jog szerint hivatvák.
4. Hogyha egyik fiam közül törvényes fiutódok nélkül elhalna vagy fitörzse
egészen kimúlna, akkor az általa vagy finembeli ivadéke által birtokolt hit-
bizomány másik fiamra, vagy annak fiutódjaira szálljon át, s ezen esetben
mindkét rendbeli hitbizományok egyesíttessenek és maradjanak ez után
ezen másik fiamnál és finembeli utódainál mindig az elsőszülöttségi joggal
osztatlanul és csupán csak egy kézben még akkor is, hogy ha ezen túlélőnek
netalán több fiai lennének.
7. Mindkét fiam fitörzsének teljes kimulásával leányutódjaim jutandnak a hitbi-
zományok birtokába és pedig először fiaimnak törvényes nőnembeli utódjai
és azután csak leányaimnak törvényes fi- és nőnembeli utódjai – a fiaim nem-

zedéke számára előszabott elsőszülöttségi örökösödései rend szerint. E mellett finembeli örökösei azon ágnak, mely a hitbizományok birtokába jutand, a nőnembelieket megelőzendí. Ha a hitbizományok egy nőszemélyre vagy egy oldalrokonra jutnának akkor ezek köteleztetve lesznek családi nevékhöz az Andrassy nevet csatolni és e végre a legmagasabb jóvähagyást kieszközölni.

8. Hogyha mindkét fiam után már nőnembeli ivadék sem létezend, vagy ezek végképen kihaltak s annak folytán a megelőző 7-ik pont szerint a hitbizományok birtokára leányaimnak utódjai hivatva leendnek, akkor két hitbizományra rendelt valamennyi birtokok két egyenlő értékű hitbizományra osztassanak fel s adassék az első hitbizomány Mária leányom utódjainak, a második pedig Erzsébet leányom utódjainak. Azon esetben pedig, hogy ha leányaimnak egyike utódok nélkül maradna, vagy az utóbbiak végkép kihalnának, akkor az üresedésbe jött hitbizomány a másik leányom utódjaira menjen át s maradjon aztán mindkét rendbeli hitbizomány hasonló módon úgy, amint ez a 4-ik pontban fiaim utódjaira nézve határozott mindenkorra egyesítve.
9. Törvényesített és fogadott gyermekek, úgy nemkülönbén szerzetes rendbeli papok (szerzetesek) a hitbizományokbeli örökösödésből mindenkorra kizárva legyenek.
10. Ha az örökösödésre hivatott minden ágak utódhozi reménység nélkül kihaltanak, akkor az utolsó birtokos a hitbizományi javakról úgy intézkedhetend, amint ezt a törvények megengedik, ezen esetre tehát csak azon az utolsó hitbizomány birtokoshoz intézett kívánságomra szorítkozom, miszerint ő rendelkezésénél, valamint a most velem hatodik s hetedik ízben rokon Andrassy grófoknak másik ágát úgy atyám, Andrassy Istvánnak nőnembeli utódjait tekintetbe vegye.
11. Az időszerinti nagyobb hitbizomány birtokosának özvegye a hitbizományi javakban illendő lakása mellett özvegyi ellátásul (Dotatioul) addig, míg özvegyi állapotban maradand évenkénti 4000 frt, azaz: Négyezer forintokat kapjon.
12. Az időrendszerinti nagyobb hitbizomány birtokosának fiatalabb fítestvéreinek mindegyike részére élelmi díjzul (apanage) évenkénti 1000 frt; azaz: Egyezer forintokat az illető hitbizomány jövedelmeiből határozok.
13. Az időszerinti nagyobb hitbizomány birtokosának mindegyik nőtestvére azon esetben, ha ez férjhez menend hozományul 10 000 frt, azaz: Tízezer forintokat, - addig azonban, míg hajadon évenként 1500 frt, azaz Egyezeröttszáz forintnyi díjt (apanage) az illető hitbizomány jövedelmeiből húzzon. Az ezen pontban határozott élelemdíjra (apanage) és hozományra azonban most élő leányaimnak, - akikről különben is teljesen gondoskodva van - igényük nem lehet.

14. Krasznahorka várának feltartása legalább mostani állapotában az ezen uradalom hitbizományi birtokával összekötött kötelesség lészen. Ezen vár, különösen és utódjaim kegyeletének legyen ajánlva, akik el nem mulasztandják az ottan megőrzött családom által mindig nagy tiszteletben tartott és védanyául felhívott Szentséges Szűz Mária kegyelemképére megemlékezni, mely kép előtt bizalomteljes kérelmeimet életemnek legfontosabb pillanataiban mindenkor sikerrel intéztem a Szentséges Isten anyjához. Tudják meg ezennel utódjaim azt is s emlékezzenek meg erre mindenkor, hogy ezen várat drága s elfelejthetetlen édes anyám, Festetich Mária grófnő – a fenntartással ellenkező közös birtok alól felszabadítá és miután ezt 1818. évben egy villámcsapás elhamvasztotta s ugyszolván egy romhalommá változtatta által példátlan szorgalommal ismét helyreállította a végett, hogy azt mint anyai gyöngéd szeretetének tanuságát és mint emléket – azon elválásáig zavartalan egyetértésben leélt – most már eltűnt – de mindig elfelejthetetlen időkre nekem hagyományozá, ebben szerény és igénytelen életörömét feltalálván. – Végre vegyék utódjaim tekintetbe, miszerint őseinknek ezen lakhelye jövődöben a legcéliányosabb családí temetkezési helyéül és 1848-ik évtől óta ezzel összehangzóán a jelenleg is ott létező családí levéltárnak megőrzése helyéül fog szolgálhatni. – Ezen megemlékeztetések mellett a fent kifejezett kötelezettségeknek lelkiismeretes teljesítését utódainknak pietási érzetétől inkább még mint ezen határozataimtól remélem s ugy hiszem, hogy célíányos takarékosság s folyvásti felügyelet mellett a fenntartási költségek nyomasztók nem leendnek.
- V. A lazonyi templomkát több Monokia sirboltját toronnyal ellátni szándékom. Hogyha én ebbeli szándékomat végre nem hajtanám, akkor azt ezen uradalomnak hitbizományi birtokosa tegye meg, akit ezen templom fenntartására kötelezek.
- VI. Az erdőségeknak fenntartása s javítása, mint a hitbizományok természetéből folyó kötelezettség fiaimnak s utódaiknak kötelességévé legyen annál inkább téve, mivel az erdőültetés s nevelés némi önmegtagadással van összekötve, miután az, aki erdőt ültet, azt csak a legritkább esetekben használja s végre mivel erdőpusztítások s elhanyagolások által nemcsak magunknak, hanem másoknak is ártunk.
- Mínek hiteléül ezen végakaratu rendelkezésemet sajátkezüleg aláírtam s megpecsételtem.

Kelt Bécsben, 1867. év január hó 26-án.

Gróf Andrassy György s. k.

Toldalék végrendeletemhez és hitbizományi alapítási okmányomhoz.

Ő Felsége I-ső Ferenc József ausztriai Császár és Magyarország Apostoli Királya által 1868. évi június hó 3-án legkegyelmesebben szentesített 1867. évi január 26-án kelt elsőszülöttségi hitbizomány – alapítási okmányomban Magyarországon fekvő birtokaimból kétféle különített elsőszülöttségi hitbizományt állítottam fel és az azokban öröklés rendjére nézve a többiek között következőképpen rendelkeztem:

„IV. pont 3-ik szám. Az első hitbizomány öröklésére György fiam s annak állásához illő törvényes házasságból származott finembeli utódjai – a második kisebb hitbizomány öröklésére Dénes fiam s annak születéséhez és állásához illő törvényes házasságából eredett finembeli utódjai, elsőszülöttségi jog szerint hivatvák.”

Törvény által biztosított – de különben is világosan fenntartott azon jogomnál fogva, miszerint ezen hitbizományi rendelkezéseimben életem idejében változtatásokat s módokat tehessek, ezennel elhatároztam magamat, ezen hitbizományi rendelkezéseimet a következő módon megváltoztatni s illetőleg módosítani:

- I. Ő Császári s Apostoli Királyi Felsége által 1868. évi június hó 3-án szentesített, s általam 1867. évi január hó 26-án kiállított hitbizomány alapítási okmányomnak IV-ik pontjának 3-ik száma, melyre éppen imént szóról-szóra történik hivatkozás, ezennel általam teljesen elenyészettnek nyilvánítatik úgy, hogy annak mindennemű további érvényessége ne legyen.
- II. Miután Istennek tetszett György fiamat, házasságból származott utódok hátrahagyása nélkül, ezen földi életből kiszólitani: annál fogva legyen (egybehangzólag hitbizomány alapítási okmányom határozmányival) most már egyetlen fiam, Gróf Andrássy Dénes egyedüli örököse mindkét rendbeli egy egészé egyessített hitbizományimnak, - utána pedig törvényes házasságból származott finembeli utódjai (ivadékai) örökösödjenek, még pedig az elsőszülöttségi jog szerint ezen elsőszülöttségi hitbizományban.
- III. Ennek ellenében köteles leendő fiam, gróf Andrássy Dénes, mint ezennel ki-nevezett (illetőleg behelyezett) általános örökösöm mindazon kötelezettségeket és terheket átvállalni, melyeknek teljesítését s elviselését előbbi végakaratu rendelkezéseimben György fiamnak kötelességévé tettem, ezennel határozottan kijelentvén azt is, hogy valamint 1855-ik évi április 30-án kelt végrendeletem, ezenképen 1867. évi január 26-án kiállított elsőszülöttségi hitbizomány alapítási okmányom is minden itt meg nem változtatott s illetőleg nem módosított pontokban tökéletesen fenntartva s jogérvényben maradjanak.

Az általános itt legújabbban kifejezett végakaratu rendelkezéseim emelkedjenek azonnal törvényes erőre, miért is ezek mind „toldalék végrendeletemhez” általam s az e végre felkért tanúk által aláíratlak. Egyszersmind azon leendek, hogy hitbizományi intézményeknek ezen változtatásai illetőleg módosításai, Ő Császári s Apostoli Királyi Felségének legmagasabb szentesítésében legkegyelmesebben

részesüljenek. Minek hitelére az alábbi aláírások. Gróf Andrassy György m. s. k. (P.H.) Kelt Bécsben április hó 20-án 1872.

(Közli: Östör József – Petrovay Zoltán: *Hitbizományi jog. A hitbizományi jog szabályainak szövege és magyarázata. Az egyes hitbizományok keletkezésének és viszonyainak ismertetése, alapítólevelek. I-II. Bp. 1937. 34–37.)*

2. számú melléklet: Andrassy Dénes végrendelete

Végrendeletem

- I. Életemben tanusított rendszeretemet engem arra int, hogy most, mikor testi és szellemi erőm teljességében érzem magamat és minden ügyemre nézve teljes tájékozottsággal bírok bekövetkezendő halálom esetére összes vagyonomról higgadt megfontolással végrendelkeznek.
 - II. Megmáshíthatlan utolsó akaratomként kijelentem és elrendelem tehát, hogy halálom után minden vagyonom és jogom, valamint netalán követeléseim, mindezeknek járuléka, növedéke – különösen pedig a Rimaszombati kir. Törvényszék, mint hitbizományi Bírósághoz 2432/908. sz. a. 35 évi hitb. birtoklásomról beadott „Jelentésem” és az abban előadott indokolt kéresem alapul 5896/909. és 3705/910. P. sz. a. hozott kir. Curia jogerős döntéseiben megállapított összes jogok és követeléseim a hitbizomány megnövekedett állagából behajtották, s az ekként egy tömegbe gyűjtött ingó és ingatlan vagyonom – az összes értékhez viszonyított huszados arány-részekben az alább megnevezetteknek mint örököseimnek, részben hagyományosaimnak a megfelelő pontozatokban írt kedvezményeseimnek a nevök után kiírt részesedéssel kiosztassák :
 - III. Minden kételyt kizárva kijelentem, hogy minden eddigi végrendelkezésemet ez uttal visszavonom és semmiseknek nyilvánítom. Aki ezen okiratomban érdekelteként megnevezve nincsen, azt tudatosan az örökösödésből kizártnak kívánom tekinteni.
 - IV. Ezek előrebocsátása után az összes ingó és ingatlan vagyonbeli egész hagyatékom értékeiből képezendő tömeg, utolsó végakaratom értelmében a következő részesedési aránnyal lesz most itt megnevezett örököseim és hagyományosaimnak kiadandó, ugymint:
- 1-ször: Kedves Hugomnak, Herceg Lichtenstein Jánosné, született Andrassy Marizza grófnőnek, mint örökösömnek járand az egész tömegnek nyolc huszada.
 - 2-szor: Herceg Windisch-Grätz Lajosné szül. Széchenyi Mária grófnő unokahugomnak örökrésze lesz: kettő huszad rész.
 - 3-szor: Gömör és Zemplén vármegyék magyar közművelődési egyesületeinek

egyenként 1/201/20, együttesen tehát kettő huszad rész.

4-szer: A magyar tudományos Akadémiának „örökalapítványul” kiadandó: nemzetgazdasági, bányászati, kohászati, geológiai kérdéseket gyakorlati szempontból tárgyzó abszolút becsű művekre szolgáló pályadíj alapra egy huszad rész.

5-ször: Az országos magyar képzőművészeti Társulatnak szintén „örökalapítványul” kiadni rendelek kettő huszad részt a tömegből, hogy a tőke kamataiból a Társulat időszakonként abszolút becsű műtárgyat vásároljon, esetleg hazai művészek számára jutalomdíjat alkosson és kiosszon.

6-szor: Abauj-, Gömör- és Zemplén vármegyék összes tanítóinak fontos feladatát és túlszerű anyagi viszonyait véve figyelembe, ezennel elrendelem, hogy a három vármegye tanítói gyermekeinek neveltetését megkönnyítő és Kassán felállítandó „internátus” célját szolgáló „örökalapítványi” tőkeként hagyatéki tömegemnek kettő huszad része adassék ki.

Ezen intézménybeli alapítvány mindenkor ellenőrzésére Abauj-Torna vármegyét kérem fel.

7-szer: Végre fentiek összesített hagyatéki javaimnak három huszad része, az itt felsorolt tíz rendbeli jótékony intézetnek lesz egymás között egyenlő részesedéssel – mindenkor nevemet viselő örökalapítványként mint hagyomány kiadandó: nevezetesen

a) vakokat gyámolító országos Egyesületnek Budapesten,

b) Budapesti mentő egyesületnek Budapesten,

c) Budapesti rabsegélyző egyesületnek Budapesten,

d) Természet tudományi Társulatnak Budapesten,

e) Országos állatvédő Egyesületnek Budapesten,

f) Hirlapírók nyugdíj intézetének Budapesten,

g) Rozsnyón az általános jótékonyági nőegyletnek,

h) Rimaszombaton az általános jótékonyági nőegyletnek,

i) S. A.-Ujhelyen az általános jótékonyági nőegyletnek,

k) Kassán az általános jótékonyági nőegyletnek,

vagyis a)-k) alatt felsoroltaknak jár összesen három huszad rész, melyből ki-kik annak egy tizedét kapja.

V. osztály alá kerülő hagyatékom tömegéből kiveszem a Kraszna-Horka-Várallyai képtáramban halálom napján, katalógusom szerint is található összes műtárgyaimat. Ezek nem kerülnek értékelés és megosztás alá: mert azokat együtt mind a magyar nemzeti Múzeum illetve orsz. Szépművészeti Múzeumnak hagyományozom. Óhajtom és megengedem pedig, hogy hagyományosom a néki netalán meg nem felelő műtárgyakat legjobb belátása szerint más hazai Múzeumok között kiosztja. Ezzel szemben kikötöm azonban, hogy képtáram összes műtárgyain ott hol azok elhelyezve lesznek, nevem mint adomá-

nyozóé állandóan és a Muzeumok lajstromában is feltüntetve legyen.

VI. Kivánom még, hogy a IV. pont 3., 4., 5., 6., 7. tételei alatt felsorolt hagyományok, nevemet viselendő alapítványként tekintessenek, azok kötményezett állampapírba fektetve csonkítatlanul megőriztessenek, s így a meghatározott célokra mindenkor csupán az alapítványnak kamat jövedelme lesz felhasználható.

VII. Ezen végrendeletem végrehajtására : Sulyovszky István uradalmaim kormányzóját kérem fel azzal, hogy kedves hugaimmal szemben mindenkor tanúsított meleg rokonszenvem és a közjóra irányuló, általa jól ösmert intentiom értelmében utolsó akaratom érvényesülését eréllyel foganatosítsa.

Ezzel zárom jelen végrendeletemet (melyet egész terjedelmében saját kezűleg irtam és aláírtam) azon óhajjal: Vajha áldás fakadna szeretett rokonaimnak és a közjónak javára jó szívvel tett rendelkezéseim nyomán a messze jövőendőben is. Ezen végrendeletemet két egyenlő példányban állítottam ki. Isten velünk:

Kelt Kraszna-Horka-Várallyán, 1912. évi március hó 9.

Gróf Andrássy Dénes

(Közli: Hajnal Hugó: *A családi hitbizomány. Bp. 1913. 76–78.*)

IRODALOMJEGYZÉK

Aczél Béla: A hitbizomány története, bírálatai és megreformálása, Szerzői kiadás. Pusztaföldvár, 1937.

A hitbizományi valamint a községi és közbirtokossági birtokok területének és mivelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása (1894). FM kir. Min., Budapest

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája Gazdacímtár. II. kötet. Szerk. Magyar Kir. KSH. Budapest, 1897.

Basics Beatrix (et al.):

Gróf Andrássy Dénes: Egy műpártoló és műkedvelő arisztokrata: 1835–1913. Budapest, 2006.

Bellusi Baross Károly (kiad.):

Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek mivelési ágak szerinti feltüntetésével. Budapest, 1893.

- Báthly József: Magyarok emléke, a' velek rokon 's azon egy kormány alatti nemzetekével. I. Buda, 1836.
- Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Gömör és Kis-Hont vármegye. 1903.
- Dr. Csucsomi: A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy nemzetség. 2005.
- Eddie, Scott M.: A földbirtokos elit Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon 1893–1935 között. In: Történelmi Szemle, 40. (1998) 1–2. sz. 43–59.
- Eddie, Scott M.: A földtulajdoni címtárak, mint a gazdaságtörténeti kutatás forrásai. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1997. 331–341.
- Eddie, Scott M.: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kilometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Debrecen, 1996.
- Eddie, Scott M.: Cluster-analízis a földbirtokszerkezet vizsgálatában. In: Aetas (1994) 3. sz. 17–36.
- Eddie, Scott M. – Hutterer Ingrid – Székely Iván:
Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935. In: Történelmi Szemle, 32. (1990) 3–4. sz. 301–357.
- Gömör-Kishont vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. M. Kir. Áll. Nyomda, Budapest, 1914.
- György Tibor: Krasznahorka és Betlér. 2003.
- Hajnal Hugó: A családi hitbizomány. Budapest, 1913.
- Hőgye István: Az Andrássy család hitbizományi birtokai és gazdálkodása 1867, 1874–1944. In: Agrártörténeti Szemle, 43. (2001) 3–4. sz. 539–564.

Hunfalvy János (szerk.):

Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest, 1867.

Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Első szakasz: Magyarország. II. Darmstadt, 1860.

Kállay István: A nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980.

Kolossa Tibor – Puskás Júlia:

A 100 kat. holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. In: Agrártörténeti Szemle, 20. (1978) 3–4. sz. 444–480.

Mihalik József: A krasznahorkai várban létesített Andrássy Francisca grófné ereklyemúzeum leíró lajstroma. Krasznahorkaváralja, 1904.

Mihalik József: A Krasznahorkai várban létesített Francisca-ereklyemúzeum leíró-lajstroma. Kassa, 1912.

Oplatka András: Széchenyi István. Budapest, 2005.

Östör József – Petrovay Zoltán:

Hitbizományi jog. A hitbizományi jog szabályainak szövege és magyarázata. Az egyes hitbizományok keletkezésének és viszonyainak ismertetése, alapítólevelek. I–II. Budapest, 1937.

Puskás Júlia: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján. In: Történelmi Szemle, 3. (1960) 4. sz. 445–478.

Puskás Júlia – Scott M. Eddie – Lánc Margit:

Adatbázis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. In: Történelmi Szemle, 20. (1977) 2. sz. 315–328.

Rédei Ferenc - Elek Emil (szerk.):

A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak, és haszonbérelőinek czímtára a mezőgazdasági ingatlan becserkének és a munkásviszonyok ismertetésével. Budapest, 1903.

Rubinek Gyula (szerk.):

Magyarországi gazdaczímtár. Budapest, 1911.

Sulyovszky István: Boldog emlékű csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy Dénesné életéről és haláláról emlékezés: 1838–1902. Budapest, 1908.

Tamás Edit:

Monok. Száz M. Falu Könyvesháza. Budapest, 2001.

„Is „What everybody knows” really true?” A Statistical Analysis of the Estates of Count Dénes Andrássy with the Help of the Registers of Landowners by István Hegedűs

In my study I summed up the data relating to Dénes Andrássy collected from the Registers of Landowners made around the turn of the 20th century. Based on these I made an analysis of the causes of the changes in the extension of the estates, and I also explored and applied the estate figures of the 1911 Register of Landowners into the system of estates in 1867. By comparing the estimated values of 1867 and the cadastral net incomes of 1911 I have proved Scott M. Eddie's statement according to which cadastral net income can be used as an excellent measure of value in economic history research.

Finally, on the basis of the obtained data I set up an imaginary ranking of the estates with the estate of Monok in the first place.